

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ВІДДІЛ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
INSTITUTE OF RESEARCH OF COSSACKS
THE DEPARTMENT OF COSSACK HISTORY IN THE SOUTH OF UKRAINE

ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'CA MYNUVSHINA

Записки Відділу історії козацтва на Півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine

Випуск 1
Volume 1

Одеса – 2006
Odesa – 2006

ББК 63.3(4Ук)

Ч 494

УДК 94(477)

Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.1.– Одеса, 2006. – 148 с.

Редакційна колегія:

академік НАН України, д.і.н. Смолій В.А. (голова колегії),
д.і.н. Бачинська О.А. (відповідальний редактор), д.і.н. Гончарук Г.І.,
к.і.н. Гончарук Т.Г. (відповідальний секретар), д.і.н. Гуржій О.І.,
д.і.н. Дзиговський О.М., д.і.н. Кульчицький С.В., д.і.н. Леп'явко С.А.,
к.і.н. Новікова Л.В., д.і.н. Станко В.Н., к.і.н. Чухліб Т.В.

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 1 від 31.01.2006)

Висловлюємо щирі подяку за сприяння у виданні Одеській обласній організації партії промисловців і підприємців й, особисто Олегу Нагаткіну, Володимирі Кірову та Вадиму Кірову, отаману Чорноморського Гайдамацького З'єднання, полковнику Українського козацтва Сергію Гуцалюку.

Обкладенка: Васильківський С.І. , Самокши М.С. Козацький загін у поході.

ISBN 966-8631-43-9

© Автори статей

Шановні читачі!

Патріотизм, професіоналізм та порядність – це ті принципи, що традиційно об'єднували українське козацтво та український народ у роки випробувань. Сьогодні ці принципи декларують ті політичні сили, які бажають українській державі та народу найкращої долі. Задля її здобуття вкрай необхідно підтримувати інтелектуальну еліту суспільства – науковців, які не зважаючи на скрутні часи, продовжують зберігати вогонь справжнього патріотизму та випромінюють його, віддаючи свої знання, потенціал та серце учням, студентам та суспільству загалом.

Ми, промисловці і підприємці Одещини, люди, які створюють робочі місця, розбудовують вітчизняну економіку, забезпечують надійне підґрунтя для розвитку соціальної сфери, усвідомлюємо свою відповідальність за духовний розвиток нашого суспільства. Духовність теперішнього та майбутніх поколінь громадян України неможлива без збереження пам'яті про славне минуле пращурів. Збірка, що пропонується до вашої уваги – праця досвідчених науковців Одещини та України в цілому несе знання про минуле Причорноморського краю. Наш південний край споконвічно відігравав провідну роль в історії українського народу. Не втратив він свого значення для України і сьогодні. Бо дух підприємництва, заповзятливість, творче натхнення не зникли у наших земляків. Ми гідно продовжуємо традиції своїх дідів і прадідів на благо нашої держави та народу.

Шановні читачі! Партія промисловців і підприємців України бажає Вам зберігати та збагачувати найкращі риси, притаманні українському народу, боронити нашу духовність та передавати її своїм нащадкам.

Добра Вам!

Заступник голови Одеської міської організації Партії промисловців і підприємців України, депутат Одеської міської ради, президент юридичного агентства "Леґіон"

Володимир Кіров

До уваги читача пропонується збірка “Чорноморська минувщина”, яка започатковує науковий часопис Відділу історії козацтва на Півдні України. Відділ був створений у 2000 р. як філія Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України на базі історичного факультету Одеського національного університету ім. П.Мечникова. Колектив Відділу розробляє тематику, пов’язану з історією козацтва на території Південної України в цілому й, зокрема, в чорноморському регіоні: створення козацьких формувань після зруйнування в 1775 р. Запорозької Січі – Усть-Дунайського Буджацького та Дунайського (Новоросійського) козацьких військ, організацію Задунайської Січі, появу некрасівських і донських козаків у Придунайських землях XVIII ст. та їхні взаємовідносини з запорозьким козацтвом, досліджує історію відродження козацтва в Одесі на початку XX ст.

Внаслідок проведених досліджень співробітниками Відділу було опубліковано дві збірки документів¹, чотири монографії², близько 65 статей у вітчизняних і зарубіжних наукових збірках і журналах, проведено Міжнародну наукову конференцію “Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії” (3-4 червня 2005 р., Одеса), історико-етнографічні експедиції в колишні козацькі селища Буджака та Добруджі. Здійснені пошуки уможливили перехід від окремих краєзнавчих розробок до створення виважених, комплексних досліджень, що ґрунтуються на попередньому доробку одеських істориків й краєзнавців.

Враховуючи новітні тенденції досліджень регіональної історії, необхідність виокремити значення в історії козацтва чорноморського регіону, координацію козакознавчих студій, Відділ презентує власний часопис, за прикладом тих збірок, що представляють роботу інших регіональних філій Науково-дослідного інституту козацтва – “Запорозька старовина”, “Козацька спадщина” тощо. Водночас часопис продовжує традицію ґрунтовних видань з вітчизняної історії, в тому числі й історії козацтва, що мали у своїх назвах слова “старовина” або “минувшина” (загальновідомі “Київська старовина”, “Запорозька старовина”, “Наше минуле” та інші).

Сподіваємось, що “Чорноморська минувщина” стане гідним продовженням наукових видань з історії України, що виходили і в Одесі протягом XIX-XX ст. (“Записки Одесского общества истории и древностей”, “Записки Одесского научного при УАН товариства”, “Вісник Одеської комісії краєзнавства при Укр.АН”, “Історичне краєзнавство Одещини”, “Старожитності Причорномор’я”).

Пріоритетною тематикою часопису, природно, буде історія козацтва. Але разом з тим передбачається публікація різноманітних джерел і досліджень з історії краю, починаючи з заселення його людиною, що зумовлено тим геополітичним, комунікативним, економічним й військово-стратегічним значенням, яке мав чорноморський регіон в історії. Плануємо публікувати також інформацію про діяльність сучасних козацьких організацій, що сприятиме вивченню їх ролі в суспільному житті, й окремі монографічні дослідження.

Редакція запрошує до співробітництва фахівців. Надіслати статті, повідомлення, рецензії обсягом до 12 сторінок друкованого тексту, через 1,5 інтервалу, які мають бути оформлені відповідно до першого випуску, а також відзиви, побажання за адресою: 65026, м. Одеса, вул. Щепкіна, 12, історичний факультет, кафедра історії України, Відділ історії козацтва на Півдні України.

Редакція

¹ Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст. – Одеса: Друк, 2000. – 282 с.; Історія Хаджибея (Одеси) 1415-1795 рр. в документах/ За ред. Т.Г.Гончарука.- Одеса: Астропринт, 2000. – 372 с.

² Одеса-козацька. Наукові нариси/ Бачинська О.А, Гончарук Т.Г., Гуцалюк С.Б., Мисечко А.І. – Одеса: Морях, 2000. – 147 с.; Бачинська О. Українське населення Придунайських земель. XVIII – початок XX ст. (заселення й економічне освоєння). – Одеса: Астропринт, 2002. – 328 с.; Гончарук Т.Г. Потьомкін – гетьман українського козацтва. – Одеса: Астропринт, 2002. – 144 с.; Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм. – Одеса: Гермес, 2002. – 148 с.

УДК 94(292.452+282.247.32) – “2/3”(043.3)

Олександр Дзиговський

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ САРМАТІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В ІСТОРИЧНИХ ПРАЦЯХ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

У статті аналізуються праці ХІХ – першої третини ХХ століття, в яких розглядається історія сарматів Північного Причорномор'я. Наводиться огляд думок, що характеризуються концептуальним підходом до відтворення історії цих номадів у дослідженнях даної проблеми.

Незважаючи на те що “Трактат о двух Сарматиях” Мацея Меховського побачив світ ще у 1517 р., концептуальний підхід до відтворення історії іраномовних сарматських племен, що мешкали у північнопричорноморських степах, в дослідженнях даної проблеми намітився набагато пізніше. Розглядаю останніх цілком справедливо буде розпочати з праць Н. М. Карамзіна, оскільки саме він вперше навів, хоча дуже стислий і практично без хронології, але все-таки загальний нарис історії сарматів. В першому томі своєї “Истории государства Российского” дослідник, зокрема, зазначає, що сармати стають добре відомими з початку християнського літочислення, коли римляни, зайнявши Фракію і області по Дунаю, мали нещастя «надбати» їхнє сусідство. Автор вважав, що сармати панували від Азовського моря до берегів Дунаю і складалися з двох головних племен – роксоланів та язигів. Перші затверджуються поблизу Азовського і Чорного морів, а другі – дуже швидко мігрували в Дакію, на береги Тиси та Дунаю. Могутність роксоланів та язигів була суттєво підірвана в результаті Маркоманнських війн, коли вони, переможені імператором Марком Аврелієм втрачають свою силу. Однак і після цього, згідно з М. М. Карамзіним, вказані сарматські племена, кочуючи в “південній Росії” та на берегах Тиси ще довго турбували римлян своїми набігами. Майже одночасно з роксоланами і язигами стають відомими ще одні сарматські племена – алани, які тоді мешкали в “південно-східній Росії”, але, згодом, частково зайняли і Тавриду. Завершується історія сарматів, зокрема, роксоланів, на думку Н. М. Карамзіна, за часів гунів, коли вони зміщуються з останніми, або під загальною назвою сарматів, разом з язигами були розселені римлянами у їхніх провінціях, де ці племена, склавши з готами один народ взагалі втрачають своє ім'я. Алани ж, з'єднавшись з вандалами та свемами проникають за Рейн, і навіть за Піреней, в Іспанію та Португалію¹.

П. Й. Шафарик, ґрунтуючись на свідченнях Гіппократа, Ефора, Псевдо-Скілака, Євдокса Кнідського, припускав, що сармати починають проникати західніше Дону і селитися на землях скіфів “невдовзі після Геродота”. На думку дослідника, в III ст. до н.е. ці кочовики підкорили собі не лише землі царських скіфів на Донці, але й під ім'ям саїв, які були гілкою сарматів, просунулися впритул до Дніпра. На початку I ст. до н.е. в цьому регіоні, під власним ім'ям

¹ Карамзин Н.М. История государства Российского. Т. I. – Тула, 1990. – С.59 – 60, 62.

з'являються роксолани. Територію між Дніпром і Дунаєм, вважав автор, сарматські племена займають лише після розгрому Ольвій гетамі, тобто після середини I ст. до н.е., коли останні поступово втратили свій контроль над даним регіоном. За П. Й. Шафариком, вже на початку I ст. н.е. в причорноморських степах з'являються алани, яких підкорили та змішав з ними готи, що з'являються тут наприкінці II або на початку III ст.н.е. Інша ж частина причорноморських аланів, з'єднавшись з вандалами проникають спочатку в Паннонію, а потім вже в Галлію, Іспанію й Африку².

Дещо відмінною від попередніх і навіть до певної міри, оригінальною є точка зору Д. Я. Самоквасова, стосовно історії сарматів Північного Причорномор'я. На думку дослідника, після поразки Атея у війні з Філіппом Македонським, скіфська держава значно слабше. Дану політичну ситуацію якнайкраще використовують сармати, що мешкали тоді на великій території між Доном, Азовським морем, Північним Кавказом, Каспійським морем і Волгою, які “потокм ринули” у межі “Царської Скіфії”, де й засновують нову сарматську державу під верховенством роксоланів, між Доном і Дніпром. У II ст. до н.е. сарматські племена під іменами бастарнів, роксоланів і язигів, просунувшись у межі “давньої Скіфії”, з'єднуються тут з місцевими скіфськими племенами наддунайських областей і гето-даками та утворюють великий політичний союз під ім'ям царства гетів або даків. При цьому, під “давньою Скіфією” автор розуміє територію між нижніми течіями Дунаю і Дністра. Починаючи з цього часу (II ст. до н.е. – О.А.) гето-дакійське царство “висуває” в області Фракії, Римської імперії та Германії військові скіфо-сарматські дружини під іменами скіфів, сарматів, бастарнів, роксоланів, язигів, гетів і даків. Після завоювання римлянами “давньої Скіфії” і гето-дакійського царства, племена скіфо-сарматського походження мігрують з приднунайських територій у центральні області Європи і на схід, де стають відомими європейській історії під назвою слов'ян³.

Припущення П. Й. Шафарика стосовно ранньої появи сарматів у північнопричорноморських степах було підтримано В. В. Латышевим, який, проаналізувавши дані письмових джерел та свідчення епіграфічних документів античних полісів Північно-Західного Понту, прийшов до наступного висновку. “...Передові орди Савроматів під ім'ям тісаматів і савдаратів до середини III ст. до Р.Х. встигли вже пройти далеко уперед від Танаїда та міцно закріпитися серед скіфів в степах, що простяглися на захід від Гіпаніда. При цьому не вагає додати, що при даному поступовому просуванні савроматів на захід частина їх завжди залишалася позаду, так, що ще за часів Тіберія савромати продовжували мешкати по берегах Танаїда». Автор приділив увагу і проблемі походження саїв, які, як і тісамати та савдарати, також згадуються в ольвійському декреті на пошану Протогена. В даному питанні, він повністю погодився з думкою видатного епіграфіста середини XIX ст. А.Бека, який вважав цю народність савроматами або спорідненими їм меотійцями⁴.

Приблизником концепції раннього проникнення сарматів на захід був і О. С. Лапш-Данилевський, який припускав, що ці кочові племена, перейшовши в IV ст. до н.е. кордон між Європою та Азією, відтісняють скіфів на північ або північний

² Шафарик П.И. Славянские древности. – Т.1. – Кн.2. – М., 1848. – С.18, 19, 108 – 111, 131, 134.

³ Самоквасов Д.Я. История русского права. – Вып.П.:Происхождение славян. Происхождение русских славян. – Варшава, 1884. – С. 75-76, 81 -85; Його ж. Могила Русской земли. – М., 1908. – С. 146, 270.

⁴ Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. – С.Пб., 1887. – С. 86, 88, 89, 91.

захід, і до I ст. до н.е. захоплюють територію між Доном і Дністром. Поступово просуваючись у західному напрямку окремі сарматські племена, на думку автора, вже в I ст. до н.е. займали обидва береги Дунаю “заходили у Фракію і змішувалися там з бастарнами і фракійцями”. Пізніше, в I ст. н.е., деякі сарматські племена, зокрема роксолани, займали Мезію⁵.

М. С. Грушевський, посилаючись на датування ольвійського декрету на пошану Протогена III чи II ст. до н.е. вважав, що в ці часи західні степи перебували в руках нових сарматських орд – сайів, тісаматів і савдаратів. В I ст. до н.е., припускав дослідник, сармати досягли Дунаю, оскільки славнозвісний давній географ Страбон, наводячи свою мапу розміщення сарматських племен язигів, царських і роксоланів між Істром і Танаїсом, опирався на джерела саме цього часу. В даний період на правобережжі Дніпра панівною сарматською ордою були язиги, політичний статус яких після перекочівки останніх в середині I ст.н.е. в межиріччя Дунаю та Тиси, займають роксолани або “Білі Алани”.

В I ст. н.е. в цьому регіоні з'являються і алани, які трохи пізніше панували на величезній території від Дунаю до середньоазійського межиріччя. В результаті еспансії германців із заходу і гуннів зі сходу в I–III ст. н.е. європейські алани змушені були мігрувати в західному напрямку, розподілившись на дві частини. Перша з них, з'єднавшись з вандалами і свевами завершує свій маршрут в Північній Африці, а друга – після занепаду гунської держави переходить кордон Візантії й осідає в Нижній Мезії.

Однак найцікавішою, на наш погляд, є теза М.С. Грушевського про те, що перша сарматська міграція на захід була наслідком саме тих подій, які мали місце на землях, розташованих далеко на схід від території майбутнього мешкання цих номадів. “Дуже правдоподібно, що сей новий натиск іранських орд (автор має на увазі сарматів – О.А.) був наслідком переворотів в передній Азії, котрі дали себе знати zarazom в землях на полудень від Каспійського моря. Натиск сей тривав дуже довго. Коли перші симптоми його могли ми констатувати вже в V (найдаліше в IV) ст., то викликаний ним рух сягнув кілька століть, поки нові народні потоки не витиснули зовсім сю іранську людність з наших степів”⁶.

Серйозної уваги заслуговують дослідження Ф. О. Брауна, який підтримуючи думку своїх попередників про сарматську належність племені сайів, які згадуються в протогенівському декреті, обґрунтував її ще й лінгвістичним аналізом імен “сай” та “Сайтафарн”. Більше того, автор схильний був бачити в сайях ольвійського декрету на пошану Протогена царських сарматів, яких відмічає і Страбон, даючи свою мапу розміщення сарматських племен між Істром і Танаїсом. Дослідник не наводить конкретної дати, до якої, на його погляд, належить ця діатеса давнього географа, але зазначає, що вона відображає політичні реалії, які склалися в Північному Причорномор'ї до початку християнського літочислення. Сарматськими народностями, на думку Ф. О. Брауна, слід також вважати тісаматів і савдаратів ольвійської псефизми на пошану Протогена, яку він датував самим початком II ст. до н.е.

⁵ Лаппо-Данилевский А. Древности кургана Карагодеуашх как материал для бытовой истории прикубанского края в IV – III вв. до Р.Х.// МАР. – 1894. – №13. – С. 102, 103.

⁶ Грушевський М.С. Історія України – Русі. – Т.1. – Львів, 1898. – С. 59, 60, 62, 63.

Автор припускав, що язиги, яких спочатку Страбон згадує на Південному Бузі, а потім Овідій - на Нижньому Дунаї, переселяються на захід, в долину Тиси в другій чверті I ст. н.е., і з цього часу на землях між Карпатами та Дніпром панують роксолани. В III ст. н.е. в Північному Причорномор'ї в ролі «політичного лідера» їх змінюють алани, які через певний час змішуються тут з готами та іншими германськими племенами і згодом, разом з останніми беруть участь у Великому переселенні народів.

Дуже цікавими є спостереження Ф. О. Брауна щодо етимології етноніму «сірмати», який відомий з письмових джерел IV ст. до н.е. (Псевдо-Скілак, Євдокс Кнідський). Дослідник не виключав можливості, що корінь назви народу «сірмати» походить від слова «сайріма», яким в Авесті позначені «країни, що лежать на заході». Саме так, на думку автора, повинні пояснюватися «*Sarmatae*» Плінія Старшого, які є крайньою західною народністю «у довгому ряді, що тягнеться від пониззя Амуудар'ї вглиб Бактріани». Якщо перенести цей висновок на європейських сірматів Псевдо-Скілака та Євдокса Кнідського, продовжує далі дослідник, то, насамперед необхідно зазначити, «що вони не можуть бути скіфською ордою, оскільки опинилися б тут на крайньому сході своєї області. Не можуть вони також співпадати з сарматами (автор має на увазі савроматів – О.Д.) взагалі, оскільки двоїстість найменування сама по собі неймовірна. Скоріше вони могли бути передовим загonom сарматів у їхньому русі на захід».

Підійшовши дуже близько до розуміння під етнонімом «сірмати» нової іраномовної народності, яка з'являється західніше Дону в IV ст. до н.е. з віддалених східних територій, Ф.О. Браун, на жаль, у подальшому, так і не розвив цієї тези. Вважаючи, що розуміти під сірматами сарматів, що зайняли західні землі було б до певної міри натяжкою, оскільки таке розуміння «припускає скоріше деяку давність захоплення земель», тоді як виразні сліди перебування сарматів в Європі, на думку дослідника, з'являються лише з II ст. до н.е., Ф.О. Браун врешті-решт зазначає, що сірмати не мали нічого спільного ні зі скіфами, ні з сарматами, а «складали крайню південну частину фінських будинів».

Необхідно відзначити також і цікаву думку автора про те, що під назвою «тірагетів», яких Страбон розміщує за «тетьською пустелею», потрібно розуміти або залишки колишнього скіфського населення, або нову сарматську орду, оскільки ця назва «легко пояснюється із скіфо-сарматської мови як **turagā-thā*, тобто мешканці берегів Тіраса». При цьому Ф. О. Браун проводить дуже вдалу паралель між «тірагетами» Страбона і «тірагетами-сарматами» Клавдія Птолемея¹.

Єдиним, хто поставив під сумнів сталу точку зору про поступове пересування сарматів на захід і витіснення ними скіфів, що склалася в науковій літературі на той час, був Ю. А. Кулаковський. Посилаючись на свідчення письмових джерел, передусім Геродота, дослідник вважав, що заміна скіфів сарматами на території Північного Причорномор'я була в значній мірі лише «змінною номенклатури, а не наслідком витіснення однієї народності іншою».

Звістку Страбона про населення північночорноморських степів, і, зокрема, про сарматські племена між Істром і Борисфеном, Ю. А. Кулаковський датував часом Мітрідатових війн з Римом, при цьому, під Борисфеном він розумів

¹ Браун Ф.А. Разыскания в области готто-славянских отношений. – С.Пб., 1899. – С. 85-87, 90-99, 112, 119.

Південний Буг, а під сарматами “царськими” – роксоланів. На думку автора, в цей період сармати вже повністю займали степи Північного Причорномор'я і західним кордоном основної території їхнього розселення був Нижній Дунай.

Переселення язигів на Велику Тиську рівнину, дослідник відносив до початку I ст. н.е, а появу аланів в Нижньому Подунав'ї – до часів імператора Нерона. Останні, на його погляд, наприкінці II ст. н.е. були посунуті з південноруських степів готами, і беруть участь спочатку в Маркоманських війнах на Середньому Дунаї, а згодом, в “скіфських” або “готських” походах².

Якісно новий етап у сарматознавстві пов'язаний з працями видатного російського дослідника М.І. Ростовцева, яким вперше було не лише науково обгрунтовано концепцію сарматського завоювання Північного Причорномор'я, але й виділено на підставі матеріалів оренбурзьких курганів, археологічні сарматські старожитності. За М.І. Ростовцевим, починаючи з IV ст. до н.е. з Азії знову починають рух на захід іранські кочові племена. Це були сармати, яких дослідник різко відрізняє від савроматів Геродота. Вони рухаються зі сходу низкою сильних племінних груп: “спочатку язиги, потім роксолани, сіраки та аорси, і нарешті останніми йдуть могутні алани”. Саме язиги, роксолани, аорси та сіраки до II ст. до н.е. на підставі “цілком достовірних свідощів” витіснили скіфів вглиб Криму та затвердилися на всьому просторі царства останніх. На заході, впритул до Дунаю мешкали язиги, а роксолани займали територію між Доном і Дніпром. Сіраки розташовувалися вздовж течії Кубані, ближче до Тамані та Північного Кавказу, а аорси – північніше, впритул до Дону. На думку дослідника, кожне з цих сарматських племен жило своїм окремим життям, і єдиної держави вони не склали. Пізніше, з'являються алани, які, “починаючи з епохи Римської імперії, покрили своїм ім'ям інші сарматські племена”, і які “повільною але могутньою лавиною” рухаються поступово все далі і далі на захід⁷.

Своєрідним підсумком багаторічних роздумів М. І. Ростовцева над історичними долями сарматських племен став нарис їхньої історії, написаний дослідником в еміграції для видання Cambridge Ancient History⁸.

Його основні положення зводяться до наступного. Назва “сармати” вперше з'являється в античній письмовій традиції наприкінці IV ст. до н.е. у формі “сірмати” (Псевдо-Скілак, Євдокс Кнідський). Ця ж сама назва, трохи змінена на “сармати” була використана більш пізніми істориками та географами, зокрема Полібієм, та античними авторами, праці котрих були джерелами для Страбона, як соціальна позначка для групи племен, “неідентичних савроматам Геродота”. Останні, як вважав М. І. Ростовцев, можливо з'являються в результаті міксації іранських та меотських племен.

² Кулаковский Ю.А. Аланы по сведениям классических и византийских писателей. – К., 1899. – С. 1-7, 9, 15-17.

⁷ Ростовцев М.И. Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма// МАР. – 1918. - №37. – С. 1-81; Його ж. Эллинизм и иранство на юге России. – Петроград, 1918. – С. 127 – 129; Див. також: Полин С.В. М.И. Ростовцев о сарматском завоевании Северного Причерноморья и современное состояние проблемы// Скифия и Боспор. – Новочеркасск, 1989. – С. 121 – 123; Його ж. От Скифии к Сарматии. – К., 1992. – С. 12 – 15.

⁸ Зуев В.Ю. О первом сборнике работ академика М.И. Ростовцева// ПАВ. – 1993. - №5. – С. 7.

Порівнявши ранні повідомлення античних письмових джерел про племена язаматів або іксіматів, сарматів та язигів, дослідник не виключав можливості ототожнення язигів з язаматами. На думку автора, на початку II ст. до н.е. язамати були витіснені зі своєї території поблизу Азовського моря і згодом – завоюють частину степів між Доном і Дніпром. Деякий час вони відіграють тут досить активну роль, особливо у житті пізньоскіфського царства, але потім, наприкінці II ст. до н.е. знову мігрують на захід. Оскільки язамати, продовжує далі М. І. Ростовцев, були частиною савроматів, котрих добре знає рання антична письмова традиція, вони відповідно першими і одержали назву сарматів. Ця міграція язаматів була ймовірно викликана появою у “південній Росії” іранських племен, які силою-силенню рухались на захід, і які теж одержали ту ж саму загальну назву сармати.

З точки зору М. І. Ростовцева, письмові джерела, що були використані Страбоном, відзначають дві групи цих племен – одну на заході, іншу на сході, у степах Північного Кавказу. Перша з цих двох груп сарматських племен згадується Артемідором Ефеським і Посидонієм, коли вони наводять свої мапи розселення народів північно-західного узбережжя Чорного моря та істориками Мітрідата, друга – з'являється в античній письмовій традиції, пов'язаній із завоюваннями Помпея на сході. В першій групі іранських племен провідна роль належала роксоланам, які витіснили язигів з колишніх місць їхнього мешкання між Доном та Дніпром, і які перебуваючи тут брали активну участь у Мітрідатових війнах в Криму. Друга група іранських племен складалася переважно із сіраків та аорсів. Сіраки займали південно-східну частину степів Північно-Західного Кавказу, і мешкали на цій території майже до самого кінця II ст. н.е. Що стосується аорсів, то регіон їхнього мешкання дослідник не окреслює, але зазначає, що після I ст. н.е. вони не згадуються в жодному історичному або географічному джерелі, а замість них, як провідне сарматське плем'я, виступають вже алани.

З появою аланів, а можливо і під їхнім натиском, язиги та роксолани мігрують на захід. Перші, пройшовши країну даків, зайняли область між Тисою і Дунаєм, а другі – залишившись у західній частині причорноморських степів стали репрезентувати собою постійну небезпеку для Риму на Нижньому Дунаї. В III ст. н.е., на думку М. І. Ростовцева, алани змішуються з германськими племенами, які поступово зайняли долину Дніпра, та входять до складу гето-аланського царства на “півдні Росії”. Ставши таким чином найближчими сусідами римлян, вони брали участь у більшості походів готів, свевів та вандалів проти імперії⁹.

Як бачимо, в працях М. І. Ростовцева мають місце, певною мірою, різні погляди на історію сарматів взагалі і Північного Причорномор'я зокрема. Оцінюючи в цілому внесок автора в дослідження проблеми, що нас цікавить, і відаючи належне його безперечно найширшій ерудиції та науковій інтуїції, авторитету як дослідника, вочевидь, все ж таки слід погодитися з думкою С. В. Поліна про те, що М. І. Ростовцев ніколи не систематизував своїх поглядів відносно історії сарматських племен¹⁰. Оскільки, дійсно, дуже важко зрозуміти, чому в двох, написаних практично одночасно, працях М.І. Ростовцева, поява сіраків в степах Північно-Західного Кавказу, навіть з урахуванням певного

⁹ Ростовцев М.И. Сарматы // ПАВ. – 1993. - №5. – С. 91, 92, 93.

¹⁰ Полин С.В. М. И. Ростовцев о сарматском завоевании. ... – С. 122; Його ж. От Скифии к Сарматии. – С. 15.

застереження дослідника, визначається ним в одному випадку кінцем IV ст. до н.е., в іншому – другою половиною II ст. до н.е.¹¹.

Підводячи підсумки викладеному, необхідно зазначити, що в XIX – 30-х рр. XX ст. серед дослідників на підставі вивчення, у переважній більшості, письмових та епіграфічних джерел, склалася досить стала думка про відносно ранню, щонайменше вже наприкінці IV ст. до н.е., появу сарматів у степах Північного Причорномор'я, де ці племена (саїї, роксолани, язиги та алани) в різні історичні періоди, змінюючи одне одного, мешкали на даній території аж до появи тюркомовних гунів у зазначеному регіоні.

Oleksandr Dzygovs'kyi

The Sarmatians of the Northern Black Sea Coast region in the historical works of XIX – the first third of XX c.

In the article the works of XIX – the first third of XX centuries are analyzed, in which the history of the Sarmatians of the Northern Black Sea Coast region is considered. There is the review of the thoughts there, which are characterized by the conceptual approach to the reconstruction of these nomads' history in the researches of given problem.

УДК 94(477.7) “17”(43.03)

Тетяна Подкупко

**ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ
У ДОКУМЕНТАХ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

У статті показані основні засади чорноморської політики гетьмана Б. Хмельницького на підставі джерел середини XVII ст., в яких відбиті зміни акцентів і першочергові завдання цієї політики. Підкреслено геополітичну та економічну важливість вирішення чорноморської проблеми для Козацько-Гетьманської держави.

Історичні традиції вітчизняної чорноморської політики сягають у глибочінь століть. Передові представники української керівної еліти часто намагалися враховувати позитивний досвід попередників у розв'язанні складних питань державотворення. Мета цієї статті – показати основні засади чорноморської політики, закладені гетьманом Б. Хмельницьким. У джерелах середини XVII ст. відбито динаміку цієї політики, зміни акцентів і першочерговість завдань для Козацько-Гетьманської держави.

Переважна більшість документів Б. Хмельницького і дослідження різних аспектів його діяльності вже знайшли своє відображення в історіографії¹².

¹¹Порівняй Ростовцев М.И. Боспорское царство// ПАВ. – 1993. - №5. – С. 82 і Його ж. Сарматы// ПАВ. – 1993. - №5. – С. 92, прим.8.

¹²Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – С.Пб., 1903. – Кн. 4. – Т. 22.: Богдан Хмельницкий; Яворницкий Д. Источники для истории запорожских казаков: в 2-х томах. – Владимир, 1903; Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961; Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна модерна. – Львів, 1996. – Число 1. – С. 135-145; Гвоздик-Пріцак П. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо

З перших політичних кроків гетьман Б. Хмельницький чітко окреслив геополітичні завдання держави та основні напрями чорноморської політики. В подальшому інші володарі гетьманської булави вважали себе легітимними правонаступниками київських князів. Зокрема, широковідомі княжі морські походи стали прикладом втілення активної чорноморської політики. Як у княжі, так і в козацькі часи Чорне море як комунікативно-торговельний осередок мало неперевершене значення. Київська Русь – одне із перших слов'янських державних об'єднань, яке безпосередньо пов'язувало свою політику з Чорним морем. Багато наслідів княжої політики зафіксували джерела часів державотворення Б. Хмельницького.

В одному з перших універсалів гетьмана “Всім українським малоросіянам” (травень-червень 1648 р.) мова йшла про намагання Польщі ізолювати, відрізати Україну від світу. В документі особливо наголошувалось на вагомості для Козацько-Гетьманської держави взаємовідносин з країнами Сходу “отлеглих за морем Чорним”. Крім того зазначено, що козацьку країну добре знають “азійські” народи¹³.

У цьому ж універсалі поставе питання державних кордонів і, зокрема, південного. В документі відбилися спроби юридично затвердити межі Козацько-Гетьманської держави якомога ближче до узбережжя Чорного моря. Джерело віддзеркалює окреслені Б. Хмельницьким терени майбутньої держави, що в різні часи були загарбані іноземцями: “от Подоля і Волох по Вислу і аж до самого Вилія і Смоленска, долгіє і обширніє граніці свої імушії, а іменно Кієвскую, Галицкую, Львовскую, Хелмінскую, Белзскую, Подольскую, Волинскую, Премисласкую, Мстиславскую, Витепскую і Полоцкую ...”¹⁴. Слід підкреслити, що за цим джерелом кордони України мали сягати до “Волохів”¹⁵, тобто зафіксована необхідність володіння річковими шляхами до Чорного моря.

Зборівський договір, укладений у вересні 1649 р. підтвердив вагомість південних кордонів для формування Козацько-Гетьманської держави. Так, п'ятий пункт договору окреслив кордони козацької держави: “від Чорного моря і лиману Дніпровського вгору на південь по річці Дністер, а від верхів'я його до ріки Горинь до Прип'яті, а звідти Дніпром до міста Бихова, далі до ріки Сож й до повіту Смоленського...”¹⁶. Таким чином було наголошено на нагальній необхідності закріплення теренових меж козацької держави до Чорного моря.

Початок Національно-визвольної війни вплинув не лише на основні соціально-економічні та політичні взаємовідносини в центральній та східній Україні, а й на хід колонізації Півдня, зокрема, чорноморських окраїн держави. На час гетьманства Б. Хмельницького гостро постало питання юридичного вклучення Південної України до складу Козацько-Гетьманської держави. Фактично ці землі були невід'ємною її часткою, пов'язані з загальноукраїнським життям економічними, культурними, родинними зв'язками. Головними джерелами, що ілюструють зміну

Запорозьке. – К., 1999; Подкупко Т. Міжнародний аспект чорноморської політики часів гетьманства Б. Хмельницького // Записки історичного факультету. – Вип. 13. – Одеса, 2003. – С. 50-57 та ін.

¹³ Документи Богдана Хмельницького... – К., 1961. – С. 645-646.

¹⁴ Там само. – К., 1961. – С. 646.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Зборівський трактат // Історія Русів/Перекл. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К., 1991. – С. 138-139.

колонізаційного процесу є Реєстри Запорозького війська та опис міст України 1654 р.¹⁷. Важливу інформацію для висвітлення розмаху і темпів колонізації за часів гетьманства Б.Хмельницького містить опис подорожі патріарха Макарія 1654 р.¹⁸.

Реєстри Запорозького війська відбивають адміністративний поділ Гетьманщини початку визвольних змагань під проводом Б. Хмельницького на полки і сотні. Поселення між Дністром і Бугом на сході відносились до Брацлавського полку, а на заході – до Уманського¹⁹. За “Описом українських міст 1654 р.” південні окраїни окреслені селом Янкуловим (під Ямполем), містечками Косниці, Кам’янкою Дністровою, містом Рашковим²⁰.

Після 1648 р. татарські кочові племена липались на звичних місцях на півдні від нижнього Дніпра. При потребі використання земель, які прилягали до українських міст, кочовикам потрібно було одержати дозвіл у гетьмана. Так, 1650 р. гетьман заборонив кочувати під Чорним Лісом, і татари відійшли. У 1651 р. Б. Хмельницький в листі до московського царя зазначав, що через послів наказав Буджацькій та іншим ордам відступити від українських прикордонних земель. Кочовики відступили. А ось у 1653 р. ногайським племенам було дозволено підійти впритул до теренів Козацько-Гетьманської держави. Це пояснюється тим, що на їх старі кочовища на Молочних Водах був спустошливий напад сарани²¹.

Порівнюючи свідчення джерел 1649-1654 рр. з картою Г. Боппана, видно, що кордони липались майже без змін. Тобто, колонізація не пішла далі на південь. Однак окремі житла, слобідки 1643 р. перетворились на досить великі поселення. Міста і містечки були невіддаленими одне від одного. За доби польського панування, як свідчить мандрівник, було розпочато будівництво фортець, міст, поселень. Після того, як “козаки заволоділи сею країною”, вони поділили між собою землю і почали більш жваве її заселення й освоєння. Козаки займались переважно вирощуванням зернових культур, минарством, розведенням риби в численних ставках. Мандрівник із захопленням писав про мережу доріг як в середині поселень, так і між ними.

Колонізацію і розквіт країни не зупиняли навіть татарські наскоки. Джерела свідчать про панування орди Тогайбея на Саврані і Чечельнику в 1648-1650 рр. Гетьман Б. Хмельницький контролював ситуацію, і татари задовольнялись натуральною повинністю на утримання військ з осаджених міст. Однак взимку 1654-1655 р. ці українські землі було сплюндровано татарами разом з поляками²².

Для колонізації між Бугом та Тикичем були серйозні перепони. Умань і поселення південніше від неї зазнали нападу польсько-татарської навали взимку

¹⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі - Акты ЮЗР). – Т. 10. – С.Пб., 1863-1899. – С. 239-305.

¹⁸ Алепский П. Описание путешествия патриарха Макария совершенного в 1654 году // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Т. 4. – 1897. – С. 14-195.

¹⁹ Крип'якевич І. Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – С. 172.

²⁰ Акты ЮЗР. – Т. 10. – С.Пб., 1863-1899. – С.295-305.

²¹ Памятники, изданные временною комиссиею для разбора Древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1848. – Т. 1. – С. 151.

²² ІР НБУВ НАНУ. – Ф. II. – Спр. 15557-15561. – Арк.1-14.

1654-1655 рр. Умань зуміла відбитись від наступів. Сусідні поселення Ягубці, Талайку, Орадівку, Івангород, Кочубійку було знищено²³.

Одним з прикордонних суперечливих питань була справа Іслам-Кермена (Аслан-городка). Цьому татарському замку при Таванській переправі надавалось величезне значення тому, що через нього проходив головний комунікаційний шлях з України до Криму. З 1653 р. Б. Хмельницький віддав Іслам Кермен Кримському ханству. Хан відбудував і укріпив фортецю, вона стала вагомою перешкодою для неконтрольованих пересувань запорозьких козаків до Чорного моря. Гетьман, на прохання хана, дав для фортеці дві гармати²⁴. Дії Б. Хмельницького спричинили самостійні морські походи запорозьких козаків на Османську Порту. Так, гетьман прагнув контролювати і централізувати як військові, так і економічні взаємовідносини чорноморськими шляхами всіх суб'єктів козацької держави.

На південних теренах жваво розвивалось землеволодіння. Зокрема, сам гетьман активно брав участь у розширенні територій та їх розвитку. Окрім старого батьківського Суботова гетьман приєднав слобідки Новосільці, Кам'янку, містечка Жаботин і Медведівку, ліси Бовтиш і Нерубай, землі до Чорного Ташлику, й далі. Як свідчить привілей Яна Казимира Б. Хмельницькому до цих земель мали приєднати ще й “пустинню” на південь від Чигиринна, що простягалась від пасіки старшого Хмельницького через Інгулець і Чорний Ліс до гирла річки Берков і до Байраків, а з другого боку від гирла річки Камінки на річку Кам'янку, що впадає в Інгул²⁵.

Південний кордон української колонізації за часів гетьманства Б. Хмельницького проходив по лінії, що окреслювались такими головними населеними пунктами – Рапків – Умань – Чигирин – Полтава. Це приблизно ті самі теренові межі, що були до початку Національно-визвольної війни. Але кількість населення в містах і містечках значно зросла порівняно з польським періодом. Статистичні дані, що містяться в переписах 1649 і 1654 рр. на Полтавщині, вказують на динаміку зростання населення саме в часи гетьманування Б. Хмельницького. В усіх прикордонних населених пунктах простежується збільшення кількості козаків²⁶. Колонізація Південної України за часів Б. Хмельницького зростала. Джерела свідчать про тенденції її подальшого поширення. Але інтенсивні збройні напади поляків і татар 1653-1655 рр. не дозволили колонізаційному рухові розвиватись швидкими темпами.

Однією з умов успішної колонізації було створення фортифікаційних, укріплених оборонних споруд. Зважаючи на постійні наскоки татар на південні райони Козацько-Гетьманської держави, саме тут були найбільш поширені “укріплені городи”. Про вигляд і внутрішнє життя укріплених міст надав важливі відомості Павло Алепський. Він докладно описав укріплення як з одним, так і з двома колами оборони. Алепський наголошував, що міцні й неприступні фортифікації місцеве населення змушене було побудувати для оборони від

²³ Алепський П. Описание путешествия патриарха Макария... – С. 14-195.

²⁴ Акты ЮЗР. – Т. 10. – С.Пб., 1863-1899. – С. 57.

²⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі-ЦДАУК). — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 895. — Арк.18.

²⁶ Крип'якевич І. Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — Львів, 2001. — С. 179.

несподіваних і руйнівних наскоків татар²⁷.

Південні замки під час небезпеки підтримували постійний зв'язок між собою. Це було можливим завдяки мобільній охороні, яка переїжджаючи від одного міста до іншого інформувала про рухи ворога. Живу картину повної військової готовності прикордонних міст у 1653 р. дають царські послани до Б. Хмельницького Стрешнів і Бредихін²⁸.

Традиційне зацікавлення Козацько-Гетьманської держави в чорноморському регіоні відбилась у проекті угоди з Туреччиною про мореплавство. Проект є вагомим для висвітлення спроб розв'язання проблеми вільної чорноморської торгівлі. В історіографії дискусійним є, навіть, саме існування цієї українсько-турецької угоди. Історики не дійшли остаточної згоди у визначенні дати її підписання і безумовної причетності до цього Б. Хмельницького. Але за останні роки прийнято відносити сам договір та його проект до документів гетьмана, датуючи 1649 р. або початком 1650 р. Найбільш повний текст проекту договору ввійшов до збірки “Документи Б. Хмельницького” за редакцією І. Крип'якевича і І. Бутича: “Договір між турецьким цісарем і Військом Запорізьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі, яким він має бути” і датується 1650 р.²⁹ В першому ж пункті договору зазначено дозвіл “козацькому війську та його державі” вільно плавати по Чорному морю, з заходженням у будь-які порти всіх держав Чорноморського узбережжя. Задекларовано вільну торгівлю, звільнення українських купців від “всяких мит, оплат і податків”, а також їхніх товарів, які експортуватимуть в Османську імперію терміном до 100 років. А коли термін закінчиться, то українське купецтво області податками не більшими, як самих турків. В четвертому пункті передбачалось відкриття консульств у портових містах. Умови захисту від “свавільників”, які б намагались користуватись Чорним морем без дозволу, передбачені в п'ятому пункті. Для цього українці мали б збудувати низку портових міст нижче порогів, до злиття Бугу з Дніпром, що сприяло б торгівлі й водночас захисту кордонів. Шостий та сьомий пункти обумовлюють покарання свавільникам, серед яких саме небезпечними для Туреччини були донські козаки. Пункти 8-12 обумовлюють майнові права і обов'язки як української, так і турецької сторін³⁰.

Договір засвідчує реальну чорноморську політику гетьмана Б. Хмельницького з конкретно окресленими головними її аспектами. Джерело вагоме тим, що прагнення розв'язати чорноморську проблему відбито не лише у внутрішньодержавних документальних актах Козацько-Гетьманської держави, а й засвідчено міжнародно-правовими актами.

Отже, в документах часів за гетьманства Б. Хмельницького відбито положення про правонаступництво Козацько-Гетьманської держави Київської Русі. Продовженням традицій активної чорноморської політики стали претензії на широкі території серед яких чільне місце займала Південна Україна, Північне Причорномор'я.

До нашого часу не дійшли автентичні акти договорів в яких би чітко були окреслені державні кордони Козацько-Гетьманської держави з Кримським ханством. Як

²⁷ Алепский П. Описание путешествия патриарха Макария.... - С. 14-195

²⁸ Акты ЮЗР. – Т. 10. – С.Пб., 1863-1899. – С.105-108.

²⁹ Документи Богдана Хмельницького... – К., 1961. – С. 619-622.

³⁰ Там само. – К., 1961. – С. 619-622.

засвідчують карти того часу, межею слугувала річка Дніпро. Південні кордони козацької держави, що знаходилась в стані формування, йшли нерівного лінійю.

За часів гетьманства Б. Хмельницького українські поселення, про, що свідчать карти тих часів та інші джерельні матеріали, просувались далі на південь. Саме в цей час почалось заселення земель далеко в степ. Сам Б. Хмельницький мав у власності землі в степовому прикордонні, постійно прагнув поширити своє господарство далі в “дикі поля”. Однак за такої активної колонізаційної політики гетьман не сприяв заселенню південних окраїн запорожцями. Підпорядкувавши і централізувавши на користь загальнодержавних цілей наміри і спроби впровадження чорноморської політики Запорозької Січі, Б. Хмельницький прагнув перетворити її на сторожовий форпост української морської торгівлі.

В цей час успішно розвивалася транзитна торгівля. Відкривались нові дороги, ішов значний караванний рух. Були всі підстави для того, щоб Козацько-Гетьманська держава стала основним і єдиним посередником між Царгородом та Москвою, охопивши торгівлею не лише чорноморський регіон, а й Середземномор'я. З розвитком торгівлі яскраво вимальовувались колонізаційні плани щодо північного узбережжя Чорного моря.

Класичними для українського державотворення та зовнішньополітичної діяльності стали міжнародні договори, укладені Б. Хмельницьким. Це було зумовлено, насамперед, оптимальними компромісними формулюваннями при укладанні союзів, які враховували взаємні інтереси сторін.

Попри те, що споконвічне тяжіння Української держави на південь, до Чорного моря, в той час не було реалізоване, однак життєздатність ідеї Соборної України з виходом у світ через морські ворота була помітно відбита у внутрішньополітичній державній документації та міжнародних договорах гетьмана Б. Хмельницького. Саме за часів його гетьманування чорноморська політика була найефективнішою за весь період існування Другої української держави.

Tetyana Podkupko

Historal traditions of the Black Sea politics in the documents of B.Khmelnyts'kyi

In the article the basic principles of B.Khmelnyts'kyi's politics towards the Black Sea have been shown by using the sources of the middle of XVIIth century, which contain the informathion on the main tasks and on evolution of the politics. The author has stressed the importance of the Black See problem for Cossack-Hetman State (Hetmanate).

УДК 94(477.44)“15/16”

Валентина Гродецька

УТВОРЕННЯ БРАЦЛАВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА Й УСТАНОВЛЕННЯ ЙОГО КОРДОНІВ у XVI – XVII ст.

У статті розглянуто питання утворення Брацлавського воєводства, з'ясовано процес становлення його кордонів, крізь ці питання відображена його роль і значення у геополітиці Східної Європи.

Брацлавське воєводство утворилося згідно з постановою Віленського сейму 1565-1566 рр. у східній частині Поділля, яка до Люблінської унії належала Великому князівству Литовському, а потім Польщі³¹. Першого брацлавського воєводу було призначено у березні 1566 р.³². До виділення в окрему адміністративну одиницю територія Брацлавщини входила до складу Волині³³. До 1566 р. Східне Поділля інколи зараховували до Київської землі (зокрема у 1546 р.)³⁴. Територія воєводства була поділена на три староства – Брацлавське, Вінницьке, Звенигородське, пізніше - Брацлавське і Вінницьке.

Розташоване в басейні Південного Бугу і Дністра Брацлавське воєводство межувало на Заході з Подільським, на Півночі і Сході — з Київським воєводством, а на Півночі — з Молдавією та Диким полем. Кордони з західним Поділлям були визначені у 1546 р., а в 1570 р. переглянуті в зв'язку з проведенням розмежування між Брацлавщиною та Київщиною³⁵.

Установлені кордони не раз порушувалися з обох боків, що, зокрема, засвідчують непоодинокі факти кінця XVI ст. на вимогу місцевої шляхти польськими сеймами³⁶.

Польський історик XIX ст. А. Яблонівський, складаючи карту даної території, виходив з відомостей про брацлавсько-київський кордон, в першу чергу, з королівських дарчих грамот кінця XVI – початку XVII ст.³⁷. Так, в XVII ст. брацлавська шляхта не заявляла претензій на землі аж до канівських лісів і черкаських кордонів³⁸.

Південна частина Брацлавського воєводства не розмежувалась, бо в цьому не було потреби. Як видно з карти, вже у районі містечка Чечельника селищ стає дедалі менше, а степ, що тягнеться до Юзефграда (Балти) взагалі незаселений. Кордон по річках Гірський Тікич, Буг, Південний Буг визначається лише в

³¹ Любавський М. Литовско-русский сейм. – М., 1990. – Приложения. – С. 231; Лепко И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймики. – Юрьев, 1911. – С. 54.

³² Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. – Томск, 1901. – С. 62-63; Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902. – Приложение. – С. 144-145; Любавский М. Литовско-русский сейм. – С. 725.

³³ Акты ЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8, Т. 5. – С. 1274; Украинские староства в первой половине XVI в. – АЮЗР, Ч. 8, Т. 5. – С. 25; Дневник Люблинского сейма 1569 года. – С. Пб., 1869. – С. 386; Jabtonowski A. Zrodla dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. 6. – Wstep, Т. 20. – S. 18; Jablonowski A. Ukraina. Zrodla dziejowe. – Warszawa, 1897. – Т. 22. – S. 4; Volumina Legum. – Petersburg, 1859. – Т. 2. – С. 312.

³⁴ Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильно, 1867. – Т. 1. – С. 122-126.

³⁵ Акты ЮЗР. – Ч. 7, Т. 1. – К., 1886. – С. 225-229; Ч. 8, Т. 1. – К., 1893. – С. 262-266; Ч. 8, Т. 5. – С. 198-200. Є відомості, що у 80-х -90-х рр. XVI ст. Брацлавщина межувала з Волинським воєводством (див. Volumina Legum. – Т. 2. – С. 391-392), але початок зближення їх кордонів не наведено.

³⁶ Volumina Legum. – Т. 2. – С. 287, 391-392.

³⁷ Atlas historyczny Rzeczypospolitej. Epoka przelomu z wieku XVI-go na XVII-sty, dz. 2. „Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej. Dział opracowany przez A. Jabtonowskiego. – Warszawa-Wieden, 1889-1904; Jablonowski A. Wstep // Zrodla dziejowe. – Т. 20. – С. 17-19; Jabtonowski A. Ukraina. – С. 17-21; Акты ЮЗР. – Ч. 8, Т. 5. – С. 199.

³⁸ Акты ЮЗР. – Ч. 8, Т. 5. – С. 199.

податкових матеріалах і переписах населення до XVIII ст. За джерелами XVII ст., вона пролягає вниз по Дніпру до Ягорлика, а в XVI ст. жодних згадок про неї не зустрічається. І це не дивно, адже тоді територія являла собою степ. Недарма землі навколо Умані у королівському універсалі були названі пустелею. Визначити місце руських земель у Європі повинна була Люблінська унія 1569 р., яка включила Київське, Волинське та Брацлавське воєводства до складу Польщі. У Привілеї Сигізмунда Августа від 1569 р., зокрема, відзначалось, що Брацлавщина з усіма її мешканцями відходить “од послушенства, влади, повинностей і розповідей Великого князівства Литовського, на вічні часи ... до Королівства Польського”³⁹.

Відомі привілеї, а також самоуправління місцевих сеймиків дають право стверджувати, що становище цих земель мало винятковий характер у фінансовому й юридичному планах, а правовий статус інкорпорованих земель був майже автономним. Ф. Сисин наголошує, що з боку руської шляхти це було договірне волевиявлення, тобто “контракт”⁴⁰. Депутати від Брацлавського воєводства досить часто брали участь у засіданні волинського сеймику. Пізніше, вже під час підписування польсько-турецького Журавенського договору 1678 р. хелмінський воєвода Ян Гнінський, який очолював польську делегацію заявив, що в документах “кут між Бугом і Дністром Україною не міг і не називався”⁴¹. Цим самим Польща дала зрозуміти, що західна частина Брацлавщини є польською і повинна залишитись в складі Речі Посполитої.

Центром Брацлавського воєводства був Брацлав. Ірландський мандрівник Б. О'Коннор у третьому листі до герцога Девонширського пише, що м. Брацлав було побудоване на річці Бог і має дерев'яний замок та інші укріплення. Брацлавське воєводство за висловом того ж мандрівника лежить за Поділлям, на кордоні з Татарією⁴². Є. Сіцинський у своїй праці “Нариси з Історії Поділля” пише, що “Поділля того часу (XVI – XVII ст. – В. Г.) для аматорів поживи було принадною Палестиною”, а дослідники XVI – XVII ст. так висловлювалися про Поділля: “...Поділля ...для всіх здається справжньою країною сонця”, “край ще з достатком має все, що тільки може вирости на землі, і хлібороб кинувши абн-як зерна в землю, завсіди одержує прищлід сторазовий”⁴³, а про Східне Поділля, зокрема, писали наступне: “ступив на землю ногою, нерідко вичавивши з неї струмок чудового меду, бо бджоли, не маючи місця в лісах і дуплах, часто роються прямо на землі”.

На південь від р. Кодими, що ніби була кордоном Брацлавщини та Дикого поля, та на південь від р. Велика Вись були незмірні безлюдні степи, про що свідчить наявність тут у першій половині XVII ст. лише поодиноких поселень (Історія міст і сіл Української РСР: Одеська обл.), а за свідченням турецького мандрівника середини XVII ст. район між Дніпром і Дністром являв “пустинні

³⁹ Halecki O. Dzieje Unii Jagiellonskiej. – Krakdw, 1920. – P. 248-317; Його ж. Przyłączenie Podlasia. Wolynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569. – Krakow, 1915. – Passim.

⁴⁰ Sysyn F. Regionalism and Political Thought in Seventeenth. – Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // HVS. – 1982. – Vol. VI, n. 2. – P. 171-185.

⁴¹ Там само. – P. 649.

⁴² О'Коннор Б. Фрагменти, що стосуються України // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С. 67.

⁴³ Сіцинський Є. Нариси з історії Поділля. – Вінниця, 1927. – С. 6, 13.

місця, що нагадують пустелю”⁴⁴.

У другій чверті XV ст. Брацлавщина входила до складу Волині. Ареал воєводства, здебільшого, сягав басейнів Буга, Дністра і частково Росі – правої притоки Дніпра. Головні притоки Буга, що пересікали Брацлавщину відповідно з північного заходу на південний схід. Ліві – Сливода, Постолова, Десна, Соб, Удич, Синиця, Синюха (Синя Вода). Праві – Згар, Ров, Сільниця, Тростянець, Дохна, Савранка, Кодима. Притоки Дністра – Мурафа, Буша, Русава (Росава), Марковка, Кисерняк, Каменка, Волосинка, Молокиш, Рибниця, Ягорилик, омивали воєводство з північного заходу на південний схід. Отже, водний басейн східного Поділля цілком задовольняв потреби ґрунтів, а також народного господарства. Вся територія Брацлавського воєводства лежить в лісостеповій зоні, між Дністром і Дніпром. Якщо ділити її згідно з річковими басейнами, то можна поділити на Побужжя і Подністров'я. Такий поділ має не тільки орографічну, але й історичну основу, оскільки соціально-економічний, а також політичний розвиток Брацлавщини залежав від розвитку річкових басейнів. Найбільш впливовим було Побужжя, хоча б тому, що було в декілька разів більше від Подністров'я. Так, в „Літописі Самовидця” під 1671 р. записано: „гетьманове коронніє.-ознаймуючи и о своїм приходе на Побуде, Подністров'є (Podnistrze), по Чечельник”⁴⁵. Польський історик Яблонівський називає Брацлавщину – Побережжям (можливо внаслідок близькості до Чорного моря – В.Г.). Про територію Брацлавщини, як Побережжя згадує польський історик Пшездєцький: “Побережжя тягнеться від Тульчина на південний схід до міста Конєцполя, інакше – до гірла Кодими”⁴⁶. Натомість український етнограф П. П. Чубинський, під час експедиції в 1869 – 1870 рр., пише про те, що “Побережжя це край між Мурафою, Кодимою, Богом та Дністром”⁴⁷.

В документі про установаження кордонів між Київським і Брацлавським воєводствами в 1570 р. згадується Чорний шлях. Здавна відома була його гірка доля в історії України. Першим про нього згадав Боплан, маюючи його на своїй карті XVII ст.⁴⁸. Боплан мав у своєму розпорядженні достовірний факт про забезпечення оборони та безпеки Причорноморських степів. Свідомство Боплана про Чорний шлях в районі брацлавсько-київського кордону підкріплені свідомствами польського історика Руліковського. Звідси, можна твердити, що Чорний шлях був кордоном між Київщиною та Брацлавщиною.

Отже, незважаючи на те, що українці не спроможні були утворити власну державу в XVI ст., їх землі зібрані були в єдине ціле Річчю Посполитою. Чітких кордонів між західною і східною частинами України не існувало. Розпочався період паралельного існування двох слов'янських народів – польського й українського в одному економічному, культурному і безперечно політичному середовищі.

⁴⁴ Челеби Э. Книга путешествия. – М., 1961. – Вып. 1. – С. 107.

⁴⁵ Jablonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Т. 11: Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijow- Braclaw) // Zrodia dziejowe. – 1897. – Т. 22. – Р. 572.

⁴⁶ Боряк Г. В. Административно- территориальное устройство украинских земель в конце XV – середине XVI вв. (анализ документальных источников): Автореферат дис. ... к.и.н. – К., 1982. – С. 12.

⁴⁷ Там само. – Р. 12.

⁴⁸ Боплан Г. Опис України. – С. 18.

Establishment of Bratslav vojevodstvo (province) and making of its borders in XVI-XVII c.

The article is dedicated to the question on establishment of Bratslav vojevodstvo and to the problem on making of its borders in XVI-XVII c. Through a prism of both of the problem author has made an attempt to show the significance and the role of Bratslav vojevodstvo in geopolitical situation in Eastern Europe.

УДК 94(477.6):355.1:7.04“17”

Володимир Полтораєк

НЕВІДОМИЙ АВТОР ІЛЮСТРАТИВНИХ МАТЕРІАЛІВ, ДОДАНИХ ДО “ЛІТОПИСНОЇ ОПОВІДІ ПРО МАЛУ РОСІЮ...” ТА “ІСТОРІЇ ДОНСЬКИХ КОЗАКІВ...” О. І. РІГЕЛЬМАНА

У статті проаналізовані зв'язки між українським та донським козацтвом у сфері іконографії та портретного живопису другої половини XVIII ст. Зроблена спроба визначити автора (авторів) ілюстрацій перших видань історичних робіт О. І. Рігельмана. Розглядається мистецьке та джерелознавче значення ілюстрацій.

Графічні зображення, виконані в різні історичні періоди, є важливим, а в деяких ситуаціях навіть єдиним джерелом для вивчення багатьох питань повсякденного життя, одягу, зовнішнього вигляду, антропологічних особливостей людей минулого тощо, у зв'язку з чим ілюстративні матеріали стали свого часу окремим предметом джерелознавчого аналізу. Саме аналізу питання авторства та інформативної цінності ілюстрацій, вміщених у “Літописній оповіді про Малу Росію...” й “Історії донських козаків...” О. І. Рігельмана, присвячена ця публікація.

Дана проблема не лише не була предметом спеціального дослідження в минулому, але й потребує негайного розв'язання через плутанину, що виникла при використанні цих зображень в якості ілюстрацій у значній кількості історичних праць. Так, у деяких роботах авторство зображень приписується Тимофію Калинському⁴⁹, а у енциклопедичній статті про нього відзначено: “Калинському належать відомі малюнки українців різного стану в історії Рігельмана”⁵⁰. Інші дослідники у підписі до ілюстрації обмежуються згадкою “з літопису Рігельмана”⁵¹, “за Рігельманом”⁵², “малюнки різних козацьких типів з XVIII ст. з книги О. І. Рігельмана “Летописное повествование о Малой России...””⁵³.

⁴⁹ Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 65, 66, 90, 92, 95, 96.

⁵⁰ Калинський Тимофій // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 924.

⁵¹ Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів, 1936. – Ч. 1, 2. – С. 241, 243, 253, 255, 257, 265, 277.

⁵² Стефанов А. Крепость святого Дмитрия Ростовского по описанию строителя ее А.И.Ригельмана // Ригельман А. Ростов 150 лет назад: «Ведомость и географическое описание крепости св. Дмитрия Ростовского с принадлежащими и прикосновенными к ней местами, сочиненное по указу правительствующего Сената 1768 года». – Ростов-на-Дону, 1918. – С. 233, 245.

⁵³ Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1968. – С. 6, 20, 21, 22, 64-65, 71, 120-121.

Два аналізованих історичних твори О.Рігельмана створені ним у 1778-1786 рр. частково у Ростові-на-Дону, де він був комендантом, частково – у маєтку Андріївка під Черніговом. Рукописні “Літописна оповідь про Малу Росію...” та “Історія донських козаків...” разом з іншими неопублікованими працями дослідника знаходились у його особистому архіві, частково використовувались іншими істориками⁵⁴. У 1824 р. були передані до Імператорського товариства історії та старожитностей (Москва)⁵⁵ сином О. Рігельмана колезьким асесором Аркадієм Рігельманом⁵⁶. ІТІС і опублікувало ці твори у 1846⁵⁷ і 1847⁵⁸ рр.

Вже у коментарях до виданої “Истории или повествования о донских козаках...” її видавець О. Бодянский відзначав “любопытность” малюнків, які додавались до твору. Передвидавничу підготовку ілюстрацій виконав гравер Г. Т. Шелковников, “трудившийся над снятием и рисованием этих изображений” з оригіналу. Саме тому усі зображення та дві карти містять у правому нижньому куті підпис “Г.Ш.” або “Г.Шел.”. Загалом до видання мало увійти 17 малюнків “одеяний донских казаков и казачек того времени”, хоча у примірнику книги, що зберігається в Науковій бібліотеці Одеського університету ім. І. І. Мечникова їх тільки 15 – відсутні зображення “на лошади козака” та “верхних станиц по Дону козака”. Зазначено, напевно за здогадом видавця, що ці малюнки “составлены самим сочинителем... и приложены к концу ее (книги. – В. П.)”⁵⁹.

До видання наступної праці О. Рігельмана О. Бодянский додав коротку біографічну довідку про автора за відомостями, які йому надав син історика А. Рігельман. Питання про авторство малюнків у цій праці менш конкретне, але більш достовірне. Художником був “один малороссиянин, содержавшийся за какие-то провинности в крепости Св. Дмитрия бывший из одного соседнего села с помещьем сочинителя, и происходивший при том из духовного звания”⁶⁰. Певною реплікою даної згадки став коментар до питання авторства малюнків співробітника Ростовського товариства історії та старожитностей А. Стефанова⁶¹, який лише перетворює “крепость” на “крепостную тюрьму”. Далі у передмові до видання “Літописної оповіді...” О. Бодянский згадує про 26 малюнків, хоча їх у додатку виявилось 28, причому один з них (“Запорожская Сечь...”) підписаний особисто О. Рігельманом. Жоден з інших зображень не має підписів. З’ясовується, що свого часу у одному зі списків “Записок о Малороссии” дійсного статського

⁵⁴Бодянский О. Историческое сведение об Александре Ивановиче Ригельмане // Ригельман А. Летописное повествование о Малой России... – М., 1847. – С. V.

⁵⁵Бодянский О. Предисловие // Там само. – С. III.

⁵⁶Бодянский О. Предисловие // История или повествование о донских козаках... – М., 1846. – С. I.

⁵⁷Ригельман А. История или повествование о донских козаках... – М., 1846. – II (Предисловие)+II (К благосклонному читателю предупреждение) +154 +VII с. (Оглавление)+17 (15) рис.+2 карты.

⁵⁸Ригельман А. Летописное повествование о Малой России... – М., 1847. – VIII (Предисловие)+219 (Часть 1)+201 (Часть 2)+147 (Часть 3)+101 (Часть 4)+XIV (Список гетманов...)+VI (Историческое сведение...)+50с. (Указатель. Оглавление)+26 (28) рис.+2 карты.

⁵⁹Бодянский О. Предисловие // История или повествование о донских козаках... – М., 1846. – С. I-II.

⁶⁰Бодянский О. Историческое сведение об Александре Ивановиче Ригельмане // Ригельман А. Летописное повествование о Малой России... – М., 1847. – С. VI.

⁶¹Стефанов А. Крепость святого Дмитрия Ростовского... – С. 4.

радника Афанасія Шафонського, генерального судді у Чернігові, ці зображення вже були вміщені. О. Бодянский зазначає з цього приводу, що вони “сняты были на стекле, с отметкой, где какого цвета платье и под. (скорочення О.Б. – В.П.) тому, Тимофеем Калинин”. Ця книга знаходилась у бібліотеці Харківського університету у 1840-х рр.⁶² З цього коментаря випливає, що свого часу Т. Калинський копіював “рігельмановські” зображення. Крім того, оригінал, що на той час зберігався у маєтку Рігельманів, був кольоровим. Що ж до точки зору, нібито сам О. Рігельман був автором усіх 45 малюнків, то це заперечує манера зображення ним вище згаданого малюнку Запорозької Січі.

Ще однією проблемою видається можливість написання ілюстрацій до двох праць О. Рігельмана двома різними художниками. Але, по-перше, написані вони одночасно, наприкінці 1770-х рр і в одному місці – у фортеці Св. Дмитрія Ростовського, а, по-друге, при зіставленні ілюстрацій “Истории или повествования...” та “Літописної оповіді...” впадає у вічі портретна схожість окремих персонажів, збіг багатьох деталей, а також ідентичність творчої манер митця, який за однією композиційною схемою будує свої малюнки. Щодо характеру малюнків, то вони являють собою типові зображення людей у повний зріст, які подаються у напіврозвороті. Це підвищує репрезентативний ефект малюнка та надає постатям певного динамізму. Виконані вони майстерно, за усіма канонами тогочасного мистецтва і мало чим відрізняються від українських кпіторських та епітафіальних портретів, створених за тієї ж епохи. Малюнки різних соціальних типів українців та донців мають неабияке значення для дослідження культури України XVIII ст. Зокрема, вони дають певне уявлення про чоловічий і жіночий костюм представників різних станів тогочасного суспільства⁶³.

1.

2.

3.

1. “Изображение войска донского войскового Атамана”⁶⁴.
2. “Богдан Хмельницкий, войска священного Царского величества Запорожского Гетман”⁶⁵.
3. “Изображение войска Запорожского и обеих сторон реки Днепра Гетмана”⁶⁶.

⁶² Бодянский О. Историческое сведение об Александре Ивановиче Ригельмане – М., 1847. – С. V.

⁶³ Сас П., Щербак В. Історія України у висвітленні О.Рігельмана // Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 30-31.

⁶⁴ Ригельман А. История или повествование о донских козаках... – М., 1846. – Мал. 3.

⁶⁵ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России... – М., 1847. – Мал. 1.

⁶⁶ Там само. – М., 1847. – Мал. 2.

Отже, автором малюнків, вміщених у історичних працях О. Рігельмана, була одна особа — невідомий представник духовного стану, мешканець одного із сіл, розташованого поруч із с. Андріївка Чернігівського р-ну Чернігівської області. Він був висланий за певні провини до фортеці Св. Дмитра Ростовського. Джерельна цінність цих матеріалів значна, оскільки вони написані з натури очевидцем подій 1770-х рр.

Volodymyr Poltorak

The unknown author of illustrative materials contained in Rigelman's "The annalistic narration about Little Russia..." and "The History of Don Cossacks"

Connections between Ukrainian and Don Cossacks in sphere of iconography and portrait painting in second half of XVIII centuries are analyzed. The attempt to determine the author of illustrations from the first editions of historical works of A. Rigelman is made. The art and the source value of illustrations is considered.

УДК: 94 (477.5/6)»17»

Ігор Лиман

КАДРОВА ПОЛІТИКА СТОСОВНО ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЄПАРХІАЛЬНИХ АРХІЄРЕЇВ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX ст.

Стаття присвячена вивченню політики центральної російської влади стосовно призначення, переміщення та звільнення керівників єпархій Південної України. Розглядаються основні тенденції цієї політики, ступінь участі у вирішенні кадрових питань імператорів, Синоду, представників місцевої світської влади, місцевого духовенства. Установлюється коло факторів, що впливали на визначення кандидатів єпархіяльних архієреїв.

Хоча в останній чверті XVIII – середині XIX ст. і простежується тенденція обмеження влади архієреїв на користь центральних державних структур, станом на 1861 р. єпархіяльна верхівка продовжувала зберігати певну автономію у прийнятті рішень, певну свободу дій і в межах, установлених зазначеними вище документами, і в деяких випадках навіть поза ними. Від персон, які знаходились на чолі єпархіяльної ієрархії, значною мірою залежав рівень успішності впровадження на місцях рішень центральних органів влади. Зрозуміло, що для того, аби мати в особах єпархіяльних архієреїв провідників потрібної лінії, імперській владі треба було виробити механізм впливу на них. Важливою складовою цього механізму стала система призначення та зміщення архієреїв з посад.

Тож вивчення кадрової політики щодо керівників південноукраїнських єпархій є завданням, без вирішення якого неможливо адекватно і всебічно висвітлити історію православної церкви в регіоні.

Персона архієреїв, які обіймали кафедри краю, не обійдені увагою дослідників. Історіографія, в якій згадуються ці особи, є ненабагато меншою, ніж в цілому історіографія історії православної церкви на півдні України в останній чверті XVIII – середині XIX ст. Маємо праці М.Мурзакевича, М.Неводчикова,

М.Борисова, присвячені окремим архієпископам. Втім, простеженню тенденцій в кадровій політиці щодо них належної уваги не приділено.

Важливість інституту архієреїв причиною того, що головною дієвою особою в справі призначення цих осіб був навіть не Синод, а імператор. Основа цьому була закладена ще реформами Петра I, внаслідок яких була скасована система виборів митрополитів і започатковано призначення та зміщення останніх імператором за поданням Синоду. Це суперечило церковній традиції, тому не випадковим було намагання українського духовенства поновити старовинний порядок. Таке прагнення знайшло відображення, зокрема, у наказах до Комісії для складання нового Уложения, в яких пропонувалось відновити вільне обрання митрополитів і звільнити їх з-під юрисдикції Синоду. Утім, діяльність Комісії успіху не мала. Практика призначення єпархіального керівництва була збережена, і архієреї призначались та переводились до інших єпархій указами Її Імператорської Величності Святішому Синоду.

Маючи можливість на власний розсуд проводити кадрову політику, Катерина II поступово відсунула на задній план українських архієреїв, які не підтримували курс на поширення втручання світської влади в церковні справи. Ключові посади зайняли росіяни, які більш толерантно ставились до нововведень імператриці. Такі нові керівники єпархій влучно були охарактеризовані рязанським губернатором, який, скаржачись Потьомкіну на вимоги архієрея заборонити в святкові дні громадські розваги, просив: “Дайте нам, якщо можна, якого небудь світського архієрея”⁶⁷.

Не дивно, що влаштовуючи в 1775 р. нову єпархію на південноукраїнських землях, Катерина II не призначила сюди архієрея-українця. Разом з тим, імператриця знайшла альтернативу і архієрею-росіянину. 28 вересня 1775 р. грецькому ієромонаху Євгену (Булгарісу) було повідомлено, що іменним указом імператриця звеліла, а Синод благословив його бути архієпископом Слов'янським і Херсонським⁶⁸. Чому вибір був зупинений на особі, яка не тільки не була в регіоні (що для тогочасної практики ротації кадрів вже стало нормою), але навіть не володіла російською мовою, до того ж, не мала досвіду керівництва єпархіями? Булгаріс задовольняв імператрицю з кількох міркувань. По-перше, він був особисто відданий Катерині II, і вона могла не сумніватись, що жодне прийняте ним рішення не буде йти у розріз з її намірами. Адже ще перебуваючи в Німеччині Євген переклав за дорученням імператриці її “Наказ Комісії для складання проекту нового Уложения”, присвятивши цей переклад Катерині, після чого заявив про своє бажання стати її підданим. Переїхавши з Лейпцигу до Петербургу, Євген був обласканий милостями імператриці⁶⁹.

По-друге, натхнена ідеєю переселення до “новоприданого” регіону іноземців, і, зокрема, православних з території, які знаходились під владою мусульманської Османської Порти, Катерина II мала підстави сподіватись, що очолення єпархії греком стане важливим стимулом для переселення сюди його

⁶⁷Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. — М.: тип. М.Н. Лаврова и К°, 1880. — С. 44.

⁶⁸Російський державний історичний архів (далі-РДІА). — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 3.

⁶⁹Неводчиков Н. Евгений Булгарис, Архиепископ Славенский и Херсонский //Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1875. — № 11. — С. 365 — 367.

одновірців — греків, які могли бачити в Євгені гаранта захисту своїх інтересів у новій батьківщині. Згадаймо тут і роль, яку займав південноукраїнський регіон у реалізації планів російської влади, пов'язаних із “грецьким проектом”.

Додамо й той фактор, що ліквідація на півдні України Вольностей Війська Запорозького, включення нових територій до загальноросійських структур і в той же час територіальне зменшення меж юрисдикції старих українських єпархій відбувалось під гаслами цивілізаторської, культурницької місії держави в “дикому степу”. І з цієї точки зору Євген був саме тією людиною, яка була потрібна. Адже він дійсно був відомим далеко за межами Росії вченим, автором десятків робіт, і ніхто не міг би звинуватити імператрицю в тому, що її ставлення не відповідає задекларованій місії.

Що ж стосується відсутності досвіду, незнання мови, то вони не були в очах імператриці нездоланими перешкодами. Більше того. Можна припустити, що активна розбудова церковного устрою регіону одразу після проголошення створення тут нової єпархії і не входила в плани Катерини. В умовах ламки структури, яка склалась на Півдні за часів Нової Січі, і поширення тут загальноімперського устрою збереження певний час існуючої церковної організації могло стати заспокійливим фактором для незадоволеного місцевого населення, вчорашніх запорозьких козаків, створити ілюзію збереження певних традицій. У такому контексті стає зрозумілим, чому Євген (Булгаріс) прибув до підпорядкованої йому єпархії лише 23 жовтня 1776 р., тобто більш ніж через рік після її створення⁷⁰. Перебуваючи на посаді, він намагався виправдати довіру імператриці, але досвідченим адміністратором Євген так і не став. Напевно, найбільше душевне задоволення доставляв йому саме той аспект архієрейських обов'язків, який був ближче за все до його природних схильностей — просвітницька діяльність. Не дарма однією з найважливіших дій першого Слов'янського та Херсонського архієрея стало влаштування училища. Разом з тим, пік адміністративної активності Євгена став застосом у науковій діяльності, і час перебування на півдні України не позначився для нього створенням скільки небудь визначної праці.

Реально пробувши в єпархії менше трьох років, Євгеній попросив у імператриці звільнення, посилаючись на слабкість здоров'я та глибоку старість⁷¹. Імним указом від 5 травня 1779 р. це прохання було задоволене. Напевно, зазначені в проханні про відставку обставини були для Євгена лише приводом для того, щоб позбутись тягара адміністративної посади, до якої він так і не зміг звикнути. Ні “слабкість здоров'я”, ні “глибока старість” не завадили йому прожити ще більше чверті століття і написати цілу низку наукових праць⁷².

Шукати гідної зміни Євгену довго не довелося. Вже сам перший південноукраїнський архієрей при звільненні запропонував кандидатуру, яка мала ряд тих самих позитивних якостей, які дали свого часу самому Євгену можливість бути призначеним Катериною на цю посаду. Мова йде про грека Никифора (Феотокі), який за Євгена був присутнім консисторії та ректором влаштованого в

⁷⁰РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 250.

⁷¹Там само. — Оп. 60. — Спр. 188. — Арк. 2.

⁷²ВР РНБ. — Ф. 588. — Спр. 329. — Арк. 1–4; Неводчинов Н. Євгеній Булгарис... // Прибавлення к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1875. — № 13. — С. 425 — 442.

Полатві духовного училища. Пропонуючи цю особу на затвердження імператриці, Синод писав у своїй доповіді: “Оскільки ця єпархія населена немалим числом іноплемеників, які не знають російської мови, але сповідують православну грецьку віру, через що і архієпископ Євген у те звання з греків був призначений, для того Синод і тепер за корисне знаходить, щоб у ній архієрею, крім інших відповідних тому званню чеснот, бути такому, який володіє іноземними, і особливо грецькою, мовами”⁷³. Заслугує на увагу те, що крім Никифора, Синод запропонував на розгляд імператриці і кандидатуру архімандрита Київського Братського училищного монастиря Касіана, який був ректором Київської академії і відповідав зазначеним вище критеріям. Але Катерина II затвердила саме Феотокі. Проти Касіана ж зіграли, принаймні, дві обставини: те, що в синодській доповіді стосовно нього було зазначено “природою з малоросія”⁷⁴, і відсутність підтримки Г. Потьомкіна, яку мала кандидатура Никифора.

Додамо, що Феотокі мав деякі переваги і перед своїм попередником: за час перебування на посаді присутнього Слов’янської та Херсонської духовної консисторії Никифор набув певний адміністративний досвід, до того ж, він не потребував, як Євген, постійних послуг перекладача, намагаючись сам розглянути російською (щоправда, писати російською він справно так і не навчився).

Феотокі керував єпархією більше семи років, після чого був переведений на місце архієпископа Астраханського.

Отже, 1775 – 1786 рр. були так би мовити “грецьким періодом” у історії південноукраїнської ієрархії. Крім Євгена та Никифора слід згадати і грека Ігнатія, під керівництвом якого до меж Російської імперії переселились у цей час кримські греки і який отримав сан митрополита Готфійського та Кафійського⁷⁵. Стосовно призначення цієї особи російській уряд просто не мав альтернативи — Ігнатій був тією рушійною силою, без якої переселення навряд чи відбулося б взагалі. А в такому переселенні російська влада була ой-як зацікавлена через цілий ряд міркувань, у тому числі і з огляду на плани виведення Криму з-під юрисдикції Константинопольського патріарха і підготовки ґрунту для поширення тут влади російської православної церкви шляхом ліквідації Готфійської єпархії на півострові ще до його приєднання до Росії⁷⁶.

Митрополит Ігнатій помер у 1786 р., після чого підпорядковані йому грецькі церкви були передані під управління іншого грека — того ж архієпископа Слов’янського та Херсонського Никифора. Але, як зазначалось, у тому ж році і сам Никифор залишив свою паству.

Будучи призначеним до Слов’янської та Херсонської єпархії за підтримки Г. Потьомкіна, Никифор був переміщений звідси теж значною мірою через цього можновладця, влада якого в регіоні була на той час непохитною. Як повідомляв О. Стурдза, колись перебувавший у фаворі Феотокі впав у немилість Потьомкіна, відмовившись благословити бенкет, влаштований Григорієм Олександровичем у

⁷³РДА. — Ф. 796. — Оп. 60. — Спр. 188. — Арк. 2 зв.

⁷⁴Там само.

⁷⁵Там само. — Спр. 98. — Арк. 5; ПСЗ РИ. Собор. I. — Т. XX. — С. 824 – 825.

⁷⁶Катунин Ю.А. Из истории христианства в Крыму: Таврическая епархия (вторая половина XIX – начало XX века). — Симферополь: Таврия, 1995. — С. 12.

пісний день⁷⁷. Архієрей втратив свій своєрідний імунітет, і особам, незадоволеним політикою Никифора, було вже неважко вижити його з єпархії.

Призначення на місце Феотоки наступного архієрея Амвросія (Серебреннікова) також було обумовлено переважно комплексом суб'єктивних факторів.

Між іншим, Амвросій до переведення на південь України займав пост єпископа Олонецького, вікарія Новгородської єпархії. Отже, переведення було підвищенням для 48-річного Серебреннікова, і в Катерини II були підстави сподіватись, що він докладе зусиль, прагнучи виправдати довіру. Імператриця не помилилась. Напевно, знаючи про причини сумної долі свого попередника, Амвросій робив усе, щоб заручитись підтримкою Потьомкіна. І йому це вдалося. Ієрей освячував своїм авторитетом дії правителя краю, а останній у відповідь оспивав його своїм милостями. Вдалося Амвросію впасти в очі і самій імператриці, яка в 1787 р. здійснювала славнозвісну поїзду цим краєм. У присутності Катерини II Амвросій відслужив літургію в храмах кількох міст, взяв участь у закладці імператрицею Катеринославського Преображенського собору. Не викликає подиву, що 8 червня 1787 р. архієпископ був нагороджений дорожнім хрестом за “особливі, видатні труди по управлінню єпархією”⁷⁸. А в 1790 р. за такі ж труди він був викликаний для участі у роботі Синоду. У цьому контексті можна прийняти оцінку періоду перебування Серебреннікова на півдні України, дану в ювілейній статті “Катеринославських єпархіальних відомостей” з нагоди 100-річчя єпархії: “Час преосвященного Амвросія був часом самого високого положення Катеринославської єпархії і Катеринославських архієреїв: Амвросій користувався надзвичайною любов'ю до нього Потьомкіна і особливо прихильністю самої імператриці. Зі смертю Амвросія Катеринославська єпархія стала, ймовірно, сходити зі свого високого положення, на яке поставили її незвичайні обставини і незвичайні люди”⁷⁹.

Причиною самої смерті Амвросія стала втрата підтримки патрона – Г. Потьомкіна. Втрата через смерть останнього. Як і у випадку з попередником Амвросія, втрата підтримки князя дала змогу недоброзичникам архієрея діяти сміливо. Одразу після смерті Потьомкіна було розпочате слідство по обвинуваченню Серебреннікова в розтраті церковних речей і грошей. Це підірвало здоров'я Амвросія. І хоча синодським указом від 27 серпня 1792 р. архієпископ був визнаний невинуватим, справа з обвинуваченням виявилась роковою для Амвросія — 13 вересня того ж року він помер⁸⁰.

Наступником Амвросія став Гавриїл (Бонулеску-Бодоні). Особа енергійна, амбіційна і авантюри, Гавриїл завоював неабияку довіру з боку імператорської влади саме за відстоювання її інтересів. Фактично, історія життя цього архієрея — ланцюг бурхливих подій, пов'язаних із намаганнями задовольнити свої амбіції і

⁷⁷ Скалозуб Ю.Г. Історія Катеринославської єпархії. 1775 – 1917 роки. — Дніпропетровськ: Січ, 2001. — С. 23 – 24.

⁷⁸ Милановский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. — Одесса: тип. Е.И. Фесенко, 1902. — С. XXI – XXIV.

⁷⁹ Столетие Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1876. — № 14. — С. 219.

⁸⁰ Милановский Ф. Памятная книжка... — С. XXVII.

використанням цієї фігури російською владою для реалізації тих чи інших планів, зокрема, щодо посилення впливу імперії на сусідню Молдавію.

Румун за походженням, Гавриїл ще в 1782 р. за запрошенням свого давнього друга архієпископа Никифора (Феотоки) переїхав із Ясс до Полтави, де невдовзі став ректором семінарії. Втім, вже у 1784 р. він подав прохання про відставку і повернувся до Ясс, намагаючись зайняти місце Романського єпископа, яке було проміжним пунктом на шляху до отримання сану Молдоволовського митрополита. Потерпівши невдачу і не знайшовши себе на запропонованій йому відносно невисокій посаді, у 1787 р. Гавриїл знов прибув до Полтави.

Це повернення не розглядалось Бонулеску як остаточне: воно давало можливість перечекати і знов висунути свою кандидатуру на бажану посаду. У Полтаві навколо Гавриїла створився ореол особи, яка не отримала Романської кафедри лише через перебування певний час в межах Російської імперії. Як наслідок, архієпископ Амвросій, якому був представлений Бодоні, у своїй доповіді Синоду рекомендував його як відданого Росії іноземця. Не дивно, що після цього Гавриїл був включений до числа російських архимандритів і відновлений на посаді ректора семінарії.

Принаймні з цього часу центральна російська влада стала використовувати Гавриїла для реалізації своїх зовнішньополітичних планів. Коли в окупований російськими військами Молдавії помер митрополит, Гавриїл був обраний на його місце. Але уряд Росії не дав посвятити його в єпископи, а замість цього доручив керувати Молдавською митрополією архієпископу Амвросію (Серебреннікову), який, як ми вже зазначали, на той час знаходився в фаворі і в Катерини II, і в Потьомкіна. Сам же Гавриїл у 1789 р. був призначений першим членом Яської духовної консисторії, а через 2 роки отримав сан єпископа Бендерського і Аккерманського. Коли ж ситуація навколо місцеблюстителства Амвросія загострилась через відмову Константинопольського патріарха затвердити цю особу на посаді Молдавського митрополита, Росія поставила таки на це місце Бонулеску-Бодоні. Але оскільки за Яським миром російські війська залишили Молдавію, Гавриїл опинився без їхньої підтримки, і патріарх відсторонив з посади російського ставленика. Гавриїл був заарештований. Але невдовзі за вимогою Катерини II його звільнили.

Бодоні був осипаний монаршми щедротами, і дуже скоро зайняв місце померлого архієпископа Амвросія. Це було і компенсацією за відстоювання інтересів Російської імперії, і одночасно мало на меті використати енергію Гавриїла для розбудови регіону, який тоді ще знаходився в фаворі, в тому ж дусі відданості світській владі, в якому діяв і покійний Амвросій. Після смерті Катерини II, на думку Павла I, Південна Україна вже не потребувала такої уваги, як раніше. Бодоні був переведений до більш престижної Київської єпархії. Пізніше, у 1808 р., його знову повернули до великої політики — після окупації російськими військами Бессарабії, Молдавії і Волощини Гавриїлу доручили затверджувати тут принципи російської церкви⁸¹.

⁸¹295 (торжественное) заседание Императорского Одесского общества истории и древностей 2-го апреля 1896 года // ЗООИД. – Т. XIX. – С. 68–94.

Наступником Бодоні в 1799 р. став москвич Афанасій (Іванов), переведений на південь з Воронізької єпархії⁸². На цей час практика ротації єпархіальних архієреїв в Російській імперії вже використовувалось досить широко. Раніше її застосовували більше для покарання осіб, дії яких чимось не задовольняли центральну владу, або, навпаки, як визнання певних заслуг і з метою приділити більше уваги церковному розвитку того чи іншого регіону. Тепер, з кінця XVIII ст., ротація деякою мірою стає самоціллю, або, вірніше, системою, для якої досягнення чи прорахунки архієреїв є більше лише приводом. Ця система, між іншим, мала на меті упередження розвитку окремих єпархій шляхом, відмінним від загальноросійського: переведення до регіону чужинців було надійним засобом уніфікаційної та централізаторської політики, оскільки значно обмежувало можливості збереження традицій притаманних тій чи іншій єпархії. У той же час на призначення певної особи значною мірою впливало ставлення центральної влади до єпархії.

Ці тенденції позначились і на долі південноукраїнської єпархії після переміщення з регіону Бонулеску-Бодоні. Ні Афанасій (Іванов), ні його наступник Платон (Любарський), переведений сюди з Астраханської єпархії, не були такими яскравими особистостями, як їхні попередники. Давало взнаки все те ж зниження уваги до регіону в порівнянні з катерининськими часами. Для обох архієреїв південноукраїнська єпархія стала останнім місцем, яке вони очолювали: і Афанасій, і Платон померли саме на цій посаді. Це не означає, що довго перебували на ній. Кожен з них керував тут близько шести років. І перший, і другий опинились тут вже на схилі своєї кар'єри. Але навіть при цьому система ротації їх не залишала: день смерті Афанасія співпав з датою підписання імператором указу про взаємне переміщення архієпископів Катеринославського і Астраханського⁸³. Зрозуміло, що Олександр І не знав про те, що до Астрахані з Катеринослава переводити було вже нікого.

На схилі свого життєвого шляху був переведений до Катеринославської, Херсонської і Таврійської єпархії Іов (Потьомкін). На відміну від багатьох інших осіб на посаді місцевого єпархіального архієрея, Іов у минулому вже працював на півдні України: наприкінці 1792 р. імператрицею було підписано призначення його єпископом Феодосійським і Маріупольським, вікарієм Катеринославської єпархії⁸⁴. У 1796 р. він був переміщений з регіону, і до підписання іменного указу від 7 лютого 1812 р. про переведення на місце Катеринославського архієрея⁸⁵ перебував у Мінській єпархії.

Як і для двох його попередників, Катеринославська єпархія стала останньою в кар'єрі Іова – у 1823 р. 72-річний архієпископ Катеринославський помер.

Останньою керівною посадою була південноукраїнська кафедра і для двох наступних архієреїв. Лише 4 роки перебував на ній Феофіл (Татарський), призначений іменним указом від 19 травня 1823 р.⁸⁶ Автор Пам'ятної книжки для

⁸² НКМ. - КП – 25092 / Арх. – 8302.

⁸³ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 207. – Оп. 1. – Спр. 618. – Арк. 1.

⁸⁴ Гаврил (Розанов). Продолжение очерка истории о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837-й год. – Тверь: в тип. Губернского Правления, 1857. – С. 53.

⁸⁵ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 118.

⁸⁶ ДАХО. – Ф. 137. – Оп. 6. – Спр. 5. – Арк. 297 – 297 зв.

духовенства Херсонської єпархії священник Ф. Міляновський писав, що причиною відставки Феофіла стало “посилення ревматизму”⁸⁷. І в іменному указі від 15 жовтня 1827 р. зазначалося, що Феофіл подав прохання про звільнення за станом здоров’я і через старість⁸⁸.

Втім, хвороба була лише приводом. Реальною ж причиною стала ціла низка обвинувачень Катеринославського архієрея. Микола I отримав від Бенкендорфа записку, в якій зазначалося: “Архієпископ Феофіл має нещасну звичку вживати значну кількість міцних напоїв, навіть до непристойності. Кажуть, що він причетний до хабарництва. Для збору використовує келійника, який за поданням його отримав чин і несправедливо представлений до ордену, нібито за спасіння потопаючих, яких витягли з води сторонні люди”. Записка була передана обер-прокурору Синоду Мещерському, і після відповідної перевірки (щоправда, перевірки неформальної, не в порядку офіційного слідства) той запропонував імператору: “Раніше в подібних випадках, які стосувались архієреїв, зазвичай з височайшого дозволу повідомлялось через митрополита..., щоб просили звільнення з єпархії, для заспокоєння в одному з монастирів, у якому побажають”. Микола I саме так і зробив⁸⁹. Феофіл відбув до Куряжського монастиря, де і помер через 3 роки. Показово, що в діях по відношенню до єпархіального архієрея імператор не став використовувати поліцейський механізм впливу (якщо не брати до уваги, що про вчинки Феофіла Микола I дізнався завдяки саме цьому механізму). Процес проти архієпископа міг підірвати віру парафіян, а це йшло б у розріз з миколаївською політикою.

Не залишив помітного сліду в історії Катеринославської, Херсонської й Таврійської єпархії Онісіфор (Боровик), який іменним указом від 4 листопада 1827 р. був переведений сюди з посади єпископа Вологодського⁹⁰. Він помер через кілька місяців після цього указу.

Навіть при тому, що південноукраїнська єпархія не входила до числа тих, розвиток яких центральна влада вважала своїм пріоритетом, ні імператор, ні Синод не могли допустити, щоб через таку занадто вже напружену ситуацію із єпархіальним керівництвом регіон занепадав у релігійному відношенні. Була потрібна більш енергійна і молода людина, яка б зайняла Катеринославську кафедру. Такою людиною був єпископ Гавриїл (Розанов), відносно якого і було підписано відповідний іменний указ від 22 травня 1828 р.⁹¹ На час призначення йому було 47 років. Майже 7 з них Гавриїл займав посаду єпископа Орловського і Севського, на якій зміг добре себе зарекомендувати. Навпевно, що в Петербурзі врахували це, сподіваючись, що і на півдні України Гавриїл проявить себе не гірше. Загалом це сподівання виправдалось. Ознайомлення з тим, що було

⁸⁷Міляновский Ф. Памятная книжка... – С. ХLI.

⁸⁸ДАХО. – Ф. 137. – Оп. 6. – Спр. 5. – Арк. 345 – 346 зв.

⁸⁹Материалы для истории православной церкви в царствование императора Николая I/Под ред. Н.Ф. Дубровина. – С.Пб.: тип. товарищества “Общественная Польза”, 1902. – Ч. II. – С. 381– 383.

⁹⁰ДАХО. – Ф. 137. – Оп. 6. – Спр. 5. – Арк. 378 – 379.

⁹¹Там само. – Арк. 391– 392.

зроблено Розановим у Орловській і Катеринославській єпархіях⁹², дозволяє дійти висновку, що багато в чому архієрей діяв за однією схемою. І ця схема спрацьовувала. Цілком логічно, що коли було прийнято рішення про створення окремої Херсонської й Таврійської єпархії, досвід Гавриїла був знов використаний. І тут дії преосвященного багато в чому повторили ті, що були вжиті ним ще під час переведення архієрейської кафедри з повітового Севська до Орла.

Труди Гавриїла протягом 1837 – 1848 рр. з облаштування нової єпархії знайшли оцінку в тому, що він був переведений до вищої за ієрархією Тверської кафедри. Втім, здається, таке підвищення не дуже тішило Гавриїла. У листі до свого наступника на кафедрі він писав: “Гірко сплачу я, залишаючи тутешній край, проживши в ньому двадцять років... Передбачаю свою долю: останнє займало мое поле діяльності”⁹³. І все ж навіть із цих слів можна побачити, що перебування на півдні України Гавриїл розглядав як дуже важливий, але все ж таки лише етап своєї кар’єри. Він був що називається солдатом імператора і церкви, який завжди мав бути готовим відправитись на новий фронт. І у такого “солдата” були вже випрацьовані не лише схема дій стосовно кожної нової пастви, а і ритуал залишення пастви старої. Церемонія залишення Гавриїлом Одеси в 1848 р., його промова з цього приводу дуже нагадували навіть у деталях ті, що мали місце при залишенні ним Катеринослава в 1837 р.

У результаті чергової ротації кадрів Херсонська і Таврійська єпархія отримала керівника, який не тільки не поступався, але в багатьох аспектах і перевищував свого попередника. До Одеси прибув Інокентій (Борисов), колишній ректор Київської духовної академії, архієпископ Харківський і Ахтирський. Важливо, що на момент призначення Інокентій був присутнім Синоду⁹⁴. До речі, саме це і використав Інокентій для того, щоб було задоволене його клопотання про переведення з Харкова до Одеси. Енергійна, непересічна особистість, Інокентій став визнаним авторитетом і для світських можновладців, і для представників церковної ієрархії⁹⁵. Це допомагало архієпископу Херсонському і Таврійському досить впевнено почуватись на кафедрі і проводити проекти, які за іншого керівника залишилися би нездійсненими. Така активна людина була потрібна в регіоні в умовах реалізації миколаївської політики розширення єпархіальної мережі в Російській імперії шляхом створення нових архієрейських кафедр (політики, яка була продовжена і Олександром II). До того ж, Південна Україна на певний час повернулась до кола пріоритетних у багатьох аспектах регіонів внаслідок подій, пов’язаних з Кримською війною. З огляду на ці обставини було недоцільно перемішувати Інокентія, він керував

⁹²Серафимов С. Воспоминание о преосвященном Гаврииле, первом (в Одессе) Архиепископе Херсонском и Таврическом, а потом Тверским и Капшинским. — Одесса: в тип. Л. Нитче, 1859. — С. 11 – 26.

⁹³Борисов Н. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического. Вып. I. — С.Пб.: тип. Ф. Елеонского и К°, 1884. — С. 12.

⁹⁴ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 13. — Спр. 4. — Арк. 106 – 107 зв.

⁹⁵РВ ІРАІ РАН. — Ф. 288. — Оп. 1. — Спр. 182; Ф. 265.—Оп. 2.—Спр. 3962; Ф. 265.—Оп. 1.—Спр. 22. — Арк. 168 –174; АСПбІІ РАН. — Ф. 36.— Оп. 2. — Спр. 55; ВР РНБ. — Ф. 313; Иннокентий, Архиепископ Херсонский и Таврический.1800–1857 //Русская Старина.—1879.—Т.XXV.—С. 189 – 195; Т.XXVI.— С. 137 – 150; Барсов Н. Архиепископ Иннокентий Борисов, по новым материалам для биографии (читано в собрании Славянского благотворительного общества 17 ноября 1883 г.) — С.Пб.: тип. Ф. Елеонского и К°, 1884. — С. 29 – 38.

Херсонської й Таврійської єпархії до самої смерті в 1857 р.

Пішовши з життя, Інокентій не завершив цілий ряд розпочатих проєктів, реалізація яких була в інтересах як центральної влади, так і регіону.

На місце Інокентія потребувалась людина, яка б могла продовжити розпочате. Такою людиною став Димитрій (Муретов), переведений іменним указом від 11 червня 1857 р. на вакансію в Херсонську і Таврійську єпархії з Тули⁹⁶. Між іншим, Димитрій був давнім знайомим Інокентія, його наступником на посаді ректора Київської академії, особою, яка зі щирою відданістю ставилась до свого старшого колеги⁹⁷. Тому Муретов багато в чому діяв у руслі політики останнього по управлінню єпархією, не ставши, на відміну від багатьох своїх попередників, різко ламати те, що була розпочато до нього. Як і у випадку з Інокентієм, реалізації багатьох планів Димитрія сприяло те, що він був відомим у Петербурзі; як і його попередник, цей архієпископ певний час був присутнім Синоду.

Що стосується Катеринославської кафедри, то після відокремлення єпархії Херсонської й Таврійської Петербург не поставив на неї особу, яка могла б зрівнятися із своїм попередником, Гавриїлом (Розановим). У кадровій політиці тут явно простежувалось, що розбудова Херсонської й Таврійської єпархії було пріоритетнішою. Інакше до Катеринослава не був би переведений 60-ти річний, слабкий здоров'ям Анастасій (Ключарьов), у далеко не блискучій кар'єрі якого місце єпископа Катеринославського й Таганрозького стало останнім. Переведений сюди з посади єпископа Староруського, вікарія Новгородської єпархії, Анастасій вже менше ніж через рік подав Синоду прохання про відставку, яке і було задоволене. Щоб не допустити запущення єпархіальних справ, Петербург призначив наступним архієреєм більш молодого Інокентія (Олександрова), перевівши його з місця єпископа Слобідсько-Українського. Він протримався в Катеринославі до 1853 р., хоча і не заслужив великого авторитету з боку Синоду, про що свідчить, зокрема, той факт, що свого часу навіть розглядалось питання про можливе звільнення його на покой за обставин, подібних до обставин залишення єпархії Феофілом (Татарським)⁹⁸.

Коли Інокентій (Олександров) звільнився таки за станом здоров'я, на його місце був переведений з Костроми Леонід (Зарецький), який теж не мав такого потенціалу та авторитету, як його колеги з сусідньої південноукраїнської єпархії. До самого звільнення на покой у 1864 р. Леонід так і залишився в сані єпископа Катеринославського.

Стосовно кадрової політики по відношенню до керівництва відокремленої в 1859 р. від Херсонської Таврійської єпархії, то вона відзеркалювала більшу увагу центральної влади до цієї частини регіону порівнянно з увагою до розвитку єпархії Катеринославської. Хоча і тут далеко не все було гладко. Призначений на початку січня 1860 р. на посаду Таврійського єпархіального архієрея В'ятський архієпископ Єлпідіфор (Бенедиктов) до Сімферополя так і не доїхав: затримавшись на кілька місяців у Петербурзі до завершення терміну його присутності в Синоді, Єлпідіфор помер. Лише через 3 місяці після цього, наприкінці серпня 1860 р. на вакантне

⁹⁶ ДАХО. – Ф. 137. – Оп. 13. – Спр. 8. – Арк. 18 зв.

⁹⁷ Письма Димитрия, архиепископа Херсонского и Одесского, к Инокентию, архиепископу Херсонскому и Таврическому // Труды Киевской Духовной Академии. – 1884. – № 8. – Т. 2. – С. 593–600.

⁹⁸ Материалы для истории православной церкви в царствование императора Николая I. – Ч. II. – С. 365.

місце був призначений Олексій (Ржаніцин). З 1857 р. він займав Тульську кафедру. Отже, Олексій тепер вдруге отримав під своє управління парафії, які до нього знаходились під юрисдикцією Димитрія (Муретова). В Таврії Олексій продовжив розпочате Димитрієм, який підготував ґрунт для облаштування самостійної кафедри на півострові⁹⁹.

Отже, впродовж 1775 – 1861 рр. на призначення і переміщення осіб, яким доручалось керівництво південноукраїнськими єпархіями, впливав комплекс факторів, до якого, зокрема, включались думка імператора і членів Синоду про того чи іншого потенційного кандидата, місце, яке займав регіон чи його частина у планах можновладців, особливості церковної політики в той чи інший момент тощо. Місце в цьому комплексі думки самого південноукраїнського духовенства було набагато скромнішим. Якщо підлеглі архієрея могли хоч якось вплинути на прийняті в Петербурзі рішення про переміщення від них небажаного архієрея, то в питанні призначення на їхню думку зважали ще менше. Бажання ж самих архієреїв враховувались вибірково: центральна влада, як правило, не заперечувала проти звільнення таких осіб на pokій за власним бажанням; разом з тим, значно меншим був шанс задоволення прохання про переміщення на інше архієрейське місце.

Наприкінці зазначимо, що перспектива використання інформації, наведеної в даній розвідці, полягає у створенні комплексної праці з історії православної церкви на півдні України в останній чверті XVIII – середині XIX ст.

Igor Lyman

Selection of cadres of South-Ukrainian bishops in the last quarter of XVIII – the first half of XIX century

The article is dedicated to the policy of S.Petersburg towards complectation of the board of South-Ukrainian bishops. The main tendencies in the policy, dependence of monastic hierarchy upon imperators, Holy Synod and secular government offices are studied.

УДК 94 (477.74) “17-18”

Тарас Гончарук

ПРО РОЛЬ НАЩАДКІВ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В ІСТОРІЇ ОДЕСИ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

У статті висвітлюється роль нащадків козацької старшини Лівобережної України в історії Одеси кінця XVIII – першої половини XIX ст. Згадуються ті нащадки, які обіймали високі посади у місцевих органах влади, належали до економічної та культурної еліти міста та суттєво сприяли розвитку Одеси.

Останнім часом з'явилася чимало публікацій присвячених ролі українського козацтва в історії Одеси кінця XVIII – початку XIX ст. В них здебільшого розглядається участь запорожців та їх нащадків чорноморців у визволенні краю від турків та їх нелегка праця на розбудові міста й порту. Нажаль із цих досить

⁹⁹Викторовский П. Симферопольское духовное училище. Исторические материалы // Таврические епархиальные ведомости. – 1901. – № 3. – С. 145 – 147; № 4. – С. 205 – 214.

грунтовних публікацій можна зробити й один хибний висновок: ніби українські козаки в Одесі були лише виконавцями задумів російських адміністраторів, військових, урядовців та численних іноземців, які займали важливі посади на службі Російській імперії. Насправді це не зовсім так. Як відомо, російський уряд використовував не тільки фізичні сили та бойові якості, але й розум, організаторські здібності й освіту українських козаків та їхніх нащадків. “Українська розумна голова” – так назвав одного з найвпливовіших петербурзьких урядовців останньої чверті XVIII – початку XIX ст., нащадка козацької старшини зі Стародубщини Петра Завадовського, відомий мемуарист Пилип Вігель¹⁰⁰. Після ліквідації на Лівобережжі автономії сотні представників колишньої української еліти – нащадків старовинних, знатних родів “малоросійського козацтва” та їхніх дітей пішли служити Російській імперії. Маючи непогану освіту та певні здібності, вони часто робили успішну цивільну або військову кар’єру. Тому не дивно, що деякі з них могли істотно вплинути і на історію Одеси.

Якщо торкатися історії про “заснування” Одеси за часів Катерини II, то не можливо не згадати у зв’язку з цим про Андріана Мойсейовича Грибовського. Уродженець м. Лубни, що на Полтавщині, він був сином військового осавула одного з “малоросійських полків”, а за материнською лінією – нащадком славного гетьмана Івана Сулими (? – 1635 р.). Маючи високу освіту, а також здібності поета і перекладача А.Грибовський посів посаду статс-секретаря Катерини II. Андріан Мойсейович був одним з найближчих друзів Йосипа де-Рібаса і дуже допомагав в здобутті вплинути на молодого фаворита цариці Платона Зубова. Не дарма “партію” прихильників Хаджибея-Одеси у 1794 – 1796 рр. пов’язували, перш за все, з Дерібасом та Грибовським, а супротивники будівництва Одеси ремствували на “інтриги Рібаса та Грибовського”¹⁰¹. Згідно з записками самого Грибовського, саме він склав відомий указ від 27 травня 1794 р. про будівництво у Хаджибеї “військової гавані разом з купецькою пристанню” та запропонував перейменувати Хаджибею на Одесу (це цілком ймовірно, якщо врахувати, що саме Андріан Грибовський, після послаблення впливу О.Безбородька писав для Катерини II укази)¹⁰². Андріан Мойсейович, між іншим, здобув собі значні володіння під Одесою (як зазначають сучасні дослідники: “З дачею високопоставленого царського сановника Андріана Мойсейовича Грибовського пов’язано походження сучасних назв відразу двох сіл – Грибівки (від його прізвища) та Андріанівки (від його імені).”)¹⁰³, які потім був змушений продати, а також узяв у 1794 р. місце під забудову в центрі Одеси. Вже після смерті Катерини II А.Грибовський, потрапивши у немилість нового монарха, приїздив до Одеси і неодноразово прагнув відвідати її ще. Тривалий час він підтримував приятельські стосунки з родиною де-Рібасів¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Воспоминания Ф.Ф. Вигеля. – М., 1864. – Ч.2. – С. 13.

¹⁰¹ Иконников В.С. Граф Н.С. Мордвинов. – С.Пб., 1873. – С. 17.

¹⁰² Воспоминания и дневники Андриана Моисеевича Грибовского статс-секретаря императрицы Екатерины Великой. – М., 1899. – С. 85.

¹⁰³ Сапожников И.В., Белоусова Л.Г. Греки под Одессой (Очерки истории поселка Александровка с древнейших времен до начала XX века). – Одесса, 1999. – С. 54.

¹⁰⁴ Воспоминания и дневники Андриана Моисеевича Грибовского... – С. 43, 57, 95.

Для знавців історії Одеси не секрет, яку важливу роль в історії цього міста кінця XVIII – початку XIX ст. відіграли перший керівник Хаджибеївської (згодом Одеської) митниці Михайло Михайлович Кир'яков та його двоюрідний брат перший “градоначальник” та поліцмейстер міста Григорій Степанович Кир'яков. Походили вони з Полтавщини (Михайло народився у с. Корсунівці, а Григорій у с. Опішні). Їхній старшинський козацький рід брав свій початок від Кирила Кир'яченка, що за часів гетьмана Данила Апостола отримав посаду військового товарища Гадяцького полку. Нашадки К.Кир'яченка поріднилися з найзначнішими родами Гетьманщини. Тому не дивно, що одна бабуса першого начальника Одеської митниці належала до родини полковників Часників, дід за лінійною матері Григорій Корсунь був бунчуковим товаришем Лубенського полку, а бабуса за тією ж лінією походила з нащадків славетного козака Гамаїї (один з найзаможніших родів Лівобережжя). Батько майбутнього одесита Михайла Кир'якова Михайло Іванович (1738 р. н.) з 18 років був вже записаний у Гадяцький полк, а у 23 роки вже обіймав посаду військового товариша¹⁰⁵. Що стосується першого одеського поліцмейстера, то його батько, Степан Іванович, згідно з універсалом гетьмана К. Розумовського від 1758 р. був військовим товаришем Гадяцького полку, а мати Уляна Олексіївна, була донькою полкового осавула Олексія Богасвського. Цікаво, що одеські Кир'якови були добре знайомі з їх вищезгаданим земляком Андріаном Грибовським (так Михайло Кир'яков придбав “дачу” А. Грибовського під Одесою й останній пізніше писав, що саме завдяки йому “М. М. Кир'яков... отримав підгрунтя для свого багатства”)¹⁰⁶. По завершенні служби в Одесі Григорій Степанович Кир'яков повернувся до рідного Лівобережжя, а Михайло Михайлович та його талановиті нащадки пов'язали свою долю з Одесою та південним краєм¹⁰⁷.

Вельми впливовим в Одесі кінця XVIII – початку XIX ст. був рід Шостаків. Хоча в літературі можна знайти численні відомості про українських козаків (як запорозьких так і гетьманських), що у різні часи носили це прізвище, походження одеських Шостаків істориками ще нез'ясоване. Серед представників цього роду в Одесі варто згадати інженер-полковника Андрія Ілліча Шостака, якій ще з 1792 р., перебуваючи у штаті губернатора В.Каховського, досліджував місцевість навколо Одеси, а потім разом з Ф.де-Воланом брав активну участь у розбудові міста¹⁰⁸. Істотно вплинув на будівництво міста і порту, але вже на початку XIX ст. “відставний артилерії поручик Антон Ілліч Шостак” – найзначніший будівельний підрядчик міста за часів А. Е. Рішельє¹⁰⁹. Серед найбільш відомих контрактів виконаних Антоном Шостаком було будівництво комплексу Рішельєвського ліцею

¹⁰⁵О роде Кирьяковых. Записки Михаила Михайловича Кирьякова // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып.11. – С. 106, 107, 111, 112.

¹⁰⁶ Воспоминания и дневники Андриана Моисеевича Грибовского... – С.62.

¹⁰⁷ Отдельная записка Михаила Михайловича Кирьякова о своем отце // Труды Черниговской Губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып.11. – С. 113.

¹⁰⁸Письма Екатеринославского губернатора В.В. Каховского, состоящему при делах Ее Величества Екатерины II тайн. сов. В.С. Попову для доклада П. А. Зубову // ЗООИД. – 1881. – Т.12. – С.354, 356, 366.

¹⁰⁹Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 2. – Оп.5. – Спр.266. – Арк.124, 125; Ф.59. – Оп.2. – Спр.22. – Арк.7; Спр.37. – Арк.6, 96; Спр.46. – Арк.3, 4, 6, 37.

у 1819–1820 рр.¹¹⁰. Між іншим, Шостак обирався до органів місцевого самоврядування Одеси. Так, у 1820 р. Антон Ілліч серед інших „почесних громадян міста”, за пропозицією генерал-губернатора О. Ф. Ланжерона, обговорював заходи щодо перенесення межі порто-франко, а у 1826 р. записка „пана Шостака” з обґрунтуванням необхідності повернути Одесі всі втрачені права „вільного порту” стала приводом для генерал-губернатора М. С. Воронцова звернутися до Державної ради імперії з проханням надати місту нічим не обмежене порто-франко¹¹¹. Як відомо, Антон Ілліч Шостак був і автором одного з перших нарисів історії Одеси, що його пізніше знайшов у петербурзьких архівах та опублікував М. Мурзакевич¹¹². Варто згадати, що одеські Шостаки були добре знайомі з Кир'яковими. Так, саме у “полковника Шостака” на початку XIX ст. вищезгаданий перший керівник Одеської митниці Михайло Кир'яков придбав свій найбільший масток с. Ковалівку (теперішня Миколаївська область), а Антон Ілліч Шостак мав свій будинок (збудований у 1813 р.)¹¹³ на вул. Коблевській поруч з будинком Михайла Кир'якова¹¹⁴. Згідно з родоводом Кир'якових, тітка Михайла Михайловича Єфросинія Іванівна у 1753 р. одружилася з Лютенським сотником Іллею Опанасовичем Шостаком¹¹⁵, можна припустити, що саме від цього шлюбу народилися майбутні будівельники Одеси Антон Ілліч та Андрій Ілліч Шостаки, які, таким чином, були двоюрідними братами Михайла Михайловича Кир'якова.

Носії козацького прізвища “Шостак” були помітними постатями в Одесі і в середині XIX ст. Так, лише у період 1850-х – 1860-х рр. з їх числа слід згадати: “посадового члена” Товариства сільського господарства Південної Росії, автора численних досліджень з економіки краю Андрія Андрійовича Шостака; дійсного члена Одеського товариства історії та старожитностей, перекладача та видавця праці з історії середньовічної торгівлі Василя Григоровича Шостака; члена правління Одеського статистичного комітету, відомого дослідника геології Одеських лиманів гірничого інженера Петра Олександровича Шостака; а також одразу двох генерал-лейтенантів: Андрія Андрійовича Шостака, що був головою Одеського військового суду та Олександра Андрійовича Шостака (колишнього одеського поліцмейстера та в. о. наказного отамана Дунайського козацького війська), який обіймав посаду коменданта Одеси¹¹⁶.

Безперечно важливу роль в історії Одеси XIX ст. відіграли брати Олександр Григорович та Микола Григорович Тройницькі (як відомо, перший з них тривалий час був редактором і фактичним фундатором газети “Одесский вестник”, активним членом багатьох міських товариств, працював у освітніх закладах тощо, у 1852 р. він залишив Одесу і з вражаючим успіхом продовжив

¹¹⁰ Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея. – Одесса, 1857. – С.11; Исторические сведения о зданиях Ришельевского лицея // Одесский вестник. – 1852. – 30 апреля.

¹¹¹ ДАОО. – Ф.1. – Оп.190. – Спр. 28 за 1826 р. – Арк. 12–16.

¹¹² Записки Н.Н. Мурзакевича // Русская старина. – 1887. – Ч.4. – С.663. [Шостак А.И.] О младенчестве Одессы. – Одесса, 1844. – С.11.

¹¹³ ДАОО. – Ф.2. – Оп.5. – Спр.266. – Арк.32.

¹¹⁴ [Мурзакевич Н.] Одесская старина. – Одесса, 1869. – С.79.

¹¹⁵ О роде Кирьяковых. – С.108.

¹¹⁶ Бачинська О.А. Дунайське козацьке військо. 1828-1868 рр. – Одеса: Астропринт, 1989. – С. 59, 71, 72; Гончарук Т. Із роду українського в Одесі // Чорноморські новини. – 1993. – 20 квітня.

свою кар'єру в столиці). Не зважаючи на те, що обидва вони народилися в Одесі, рід Тройницьких брав свій початок на Полтавіщині і першим відомим його представником був полтавський полковий писар і сотник Келембердянський Павло Тройницький¹¹⁷. Батько Олександра та Миколи – Григорій Устинович Тройницький (онук зазначеного вище Павла) був майором Ладозького мушкетерського полку і помер від ран під час війни 1812 р., мати – Мотрона Хомівна Волошинова, була донькою полтавського поміщика. Цікаво, що, згідно з переказом, Олександра Григоровича Тройницького – під час його навчання в Рішельєвському ліцеї також “викликали на службу у козаки” проте “керівництво ліцею наполягло на відстрочці, беручи до уваги його відмінні успіхи у навчанні, а потім виклики на службу вже не повторювалися”¹¹⁸.

Вельми загадковим досі залишається походження одеських представників роду Гамаліїв. У першій половині XIX ст. відомою людиною в місті був Федір Михайлович Гамалія. Будучи службовцем митного відомства, він у 1836 р. став головою Одеського комерційного суду і перебував на цій посаді до 1852 р.¹¹⁹. Така довіра співгромадян невиннакова. Генерал-губернатор Михайло Воронцов називав Ф.Гамалію “вельми чесною людиною”, а градоначальник Олексій Левшин не зважаючи на те, що мав з Федором Михайловичем “холодні стосунки”, видавав належне його об'єктивності та неупередженості при вирішенні судових справ¹²⁰. Ф.Гамалія, між іншим, отримав “золоту медаль за приборкання чуми” в Одесі 1840 р. Вадим Модзолевський в своєму “Малоросійском родословнике” навів відомості про чотири козацькі роди Гетьманщини з прізвищем Гамалія, однак визначний дослідник української генеалогії не знав, до якого з цих родів віднести вищезгаданого Ф.М. Гамалію, хоча і припускав, що останній міг належати до четвертого покоління нащадків Леонтія Гамалії, який жив у другій половині XVIII ст.¹²¹.

Відомий дослідник історії міста Доротея Атлас серед авторів, які в першій половині XIX ст. присвятили Одесі свої кращі поетичні твори, назвала В. Туманського (постаті цього поета присвятили свої розвідки одеські краєзнавці-аматори О.Губар, В.Ільїн, Т.Кузнецова, І.Рябенко та ін.). “Туманський жив в Одесі у 20-х роках минулого століття. – відзначала Д.Атлас. – У 1824 р. він написав вірш “Одесса”, про який згадує Пушкін”¹²². Хоча Василь Іванович Туманський (1800 – 1860 рр.), який у 1820–х рр. працював в канцелярії М. Воронцова, писав вірші російською, за походженням він був українським козаком – “онуком останнього малоросійського писаря Василя Григоровича Туманського”¹²³. Одеський друг О.Пушкіна напевно не приховував свого козацького походження (так, вищезгаданий мемуарист П. Вігель писав про свої зустрічі в Одесі з “Василем Івановичем, що належав до відомого у Малоросії своєю гордовитістю роду

¹¹⁷ Краткая родословная дворян Тройницких. – С.Пб., 1911. –Таб. I-II.

¹¹⁸ Рішельєвський лицей и Императорский Новоросійський университет: Сборник, издаваемый бывшими воспитанниками лицея и университета. – Одесса, 1898. – Ч.1. – С. 45 (Отдел II).

¹¹⁹ Відомості взяті з “Новоросійських календарів” на 1837 – 1852 рр.

¹²⁰ Архив князя Воронцова. – М., 1893. – Кн. 39. –С.124, 127, 128.

¹²¹ Модзолевський В.Л. Малоросійський родословник. – К., 1908. – Т.1. – С. 266, 267, 269.

¹²² Атлас Д. Старая Одесса ее друзья и недруги. – Одесса, 1992. – С.74.

¹²³ Киевская старина. –1892. –№1. – С. 164, 165.

Туманських”)¹²⁴. Герб Туманських можна знайти в “Малороссийском гербовнике” В.Лукомського та В.Модзелевського. У цій же книзі наведені герби Грибовських, Кир’якових, Тройницьких та інших українських козацьких родів Лівобережжя, пов’язаних з історією Одеси¹²⁵.

Нарешті слід нагадати, про перебування в Одесі онуків останнього українського гетьмана Кирила Розумовського: Петра Олексійовича Розумовського, його брата – Кирила Олексійовича Розумовського та сестри – Варвари Олексіївни Репніної. Між іншим, хоча про П.О.Розумовського одеськими авторами в різний час написано ніби багато, особистість ця залишається чи не найзагадковішою в історії Одеси. Майже безслідно зникло не тільки численне майно останнього нападка останнього українського гетьмана, але і щоденник, який він вів в Одесі. Відомо лише, що цей рукопис потрапив до одного з спадкоємців П. Розумовського – чоловіка його сестри С. Уварова. “Уявіть собі, – писав С. Уваров в листі до М. Воронцова від 9 березня 1836 р., – що у тому вирі казнокрадства, де жив граф Петро, він вів таємний щоденник, самий точний й докладний у світі, що писався його рукою день за днем, з іменами та числами, в якому занотовані всі лихварські фокуси, що їх проробляли його кредитори. Ця книга цілком випадково була знайдена серед його паперів і тільки так мені про це стало відомо. Багато людей будуть дуже здивовані, дізнавшись, що таким чином я більш інформований ніж вони вважають. Погодьтеся, що є щось оригінальне в ідеї залишити після своєї смерті подібну сповідь?”(переклад цитати з французької В. Крючкової)¹²⁶. Якщо б цей цікавий історичний документ було знайдено він би міг багато чого розповісти і про особистість Петра Розумовського і про Одесу його доби.

Зазначені вище постаті звичайно не вичерпують всіх представників старшинських родів, які відіграли важливу роль в історії Одеси кінця XVIII – першої половини XIX ст. Обіймаючи іноді досить важливі посади, нападки козацької старшини часто намагалися не афішувати свого походження, а їх прізвиська ще предками були перероблені на російський або польський кшталт. Тому саме цей аспект впливу українського козацтва на історію Одеси досі залишається чи не найменш вивченим.

Taras Goncharuk

On a role of descendants of the Ukrainian Cossack officers (starshyna) in a history of Odessa at the end of XVIII – in the first half of XIX c.

In article it is told about a role of descendants of Cossack elite of Left-Bank Ukraine in a history of Odessa at the end of XVIII – in the first half of XIX c. The special attention has been paid to that representatives of the descendants, who held high posts in local authorities, belonged to economic and cultural elite of city and substantially promoted its development.

¹²⁴ Записки Филиппа Филипповича Вигеля //Русский архив. – 1892. – Кн. 3. – С. 119 (Приложение).

¹²⁵ Лукомский В.К., Модзелевский В.А. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – С. 8, 36, 71, 186, 188.

¹²⁶ Архив князя Воронцова.–М., 1892. –Кн. 38. –С. 442, 443.

ЗАПОРОЗЬКІ ЗАЛОГИ НИЖНЬОГО ПРИДУНАВ'Я У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ВІЙНІ 1806-1812 рр. (за біографіями задунайських козаків)

У статті на основі біографічних матеріалів задунайських запорожців, що перейшли на бік Російської імперії під час російсько-турецької війни 1806-1812 р., з'ясовано кількість та чисельність запорозьких залог у турецьких фортецях Нижнього Придунав'я, матеріали дозволяють установити оригінальні факти з історії козацтва на території Османської імперії, географію, час, причини й обставини зарахування в козаки, соціальне походження задунайців, райони проживання, господарські заняття.

Однією з важливих сторінок історії задунайських (турецьких) запорожців залишається їх служба у складі турецької армії. Дослідження даного питання розпочалися на початку ХХ ст., але через брак необхідних джерел наявні монографії, дисертаційні дослідження та статті¹²⁷ залишають чимало недостатньо розроблених аспектів, зокрема, участі задунайців у військових діях російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Публікація має за мету розкрити формування та долю запорозьких залог Нижнього Придунав'я в російсько-турецькій війні 1806-1812 рр., походження і соціальний стан козаків, які входили до їх складу, їх участь у війні. Для з'ясування цих питань залучено: наявний історіографічний доробок, спогади офіцерів російської армії, біографічні матеріали задунайців, які переходили з фортеці Браїлів на бік російських військ і давали свідчення в адміністративно-поліцейських установах.

З початком російсько-турецької війни 1806-1812 рр. (у листопаді 1806 р. російські війська перейшли дністровський кордон, а офіційно Туреччина оголосила війну Росії лише 18 (30) грудня), мобілізовані частини турецьких запорожців знаходились під загальним керівництвом браїлівського назиря Ахмет-паші і безпосереднім керівництвом кошового отамана Гната Ковалю¹²⁸, місцем

¹²⁷ Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі // Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. – Одеса, 1998; Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр.: Історико-документальний нарис. – Одеса: МП “Термес”, 1994; Каюк С. (Могульова С. М.). Задунайська Січ (1775-1828 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1999; Сапожников И.В. Начало Задунайской Сечи: Дунайская паланка и Кош в Каттырлезе (1776-1795) // Архів. Документ. Історія. Сучасність: Зб. наук. статей та матеріалів/ Праці Державного архіву Одеської області. Т.IV. – Одеса: Друк, 2001.

¹²⁸ Гнат Коваль (він також Самійло або Дмитро) був обраний на посаду кошового отамана в 1805 р. або в 1806 р. Він перейшов за Дунай після зруйнування Запорозької Січі в 1775 р. Подальші відомості про нього з'являються лише з 1803 р., коли він, ще як полковник з “почесними козаками” прийшли до російського консула в Галаці з'ясувати положення амністії, яку оголосив російський уряд тим, хто зайшов за кордон. З липня 1804 р. Гнату Ковалю російські чиновники надсилають листи через спеціальних агентів для того, щоб “викликати його з іншими товаришами до Росії” (але в листах його називають чомусь козаком Батуринського курення). 13 грудня 1806 р. новоросійський генерал-губернатор А.Е.Рішельє звертався до нього, вже як до

перебування якого також була фортеця Браїлів. Розміщувались залоги задунайців крім Браїлова ще в Руську, Тульчі, Галаці, Ізмаїлі, Кілії, островах Дунайського гирла, козаки служили в турецькій річковій флотилії. Вони відрізнялись високою боєздатністю і, що, особливо важливо, знанням зручних переходів через Дунай.

Разом з кошовим отаманом у Браїлові перебувала старшина, зокрема, писар Данило Білий і духівництво¹²⁹. У задунайців зберігалась адміністративно-управлінська структура, поділи на курені та інші атрибути козацького устрою. Можна також припустити, що тут знаходився задунайський військовий Кіш¹³⁰.

Вже у листопаді 1806 р. частина запорозької залоги Ізмаїла – близько двох тисяч козаків були переведені до Браїлова. За наказом браїлівського назиря стягувались до фортеці й інші задунайські частини, зокрема, з Кілії, Вилкового, Галаца, Бальчика, Мачина. За підрахунками О.Ф.Ланжерона, який командував корпусом на Дунаї, у фортеці Браїлів знаходилося до трьох тисяч задунайців, які могли “завдавати шкоду більш ніж турки і татари”, він також наголошував на тому, що лише запорожці знали зручні місця плавання по Дунаю, що особливо стало в нагоді при взятті Ізмаїла в 1790 р. російськими військами¹³¹. Поповнення запорозької браїлівської залоги проходило не лише таким централізованим шляхом, але й через вербування окремих осіб, переважно не козацького походження, самими запорожцями. Так, Семен Дубинна (близько 1769 р. н.), який походив з поміщицьких селян Савицького, перебував у бузьких козаках до 1797 р., після цього ходив матросом на грецьких судах у Грецькому архіпелазі. У Константинополі в 1807 р. він зустрів кошового Гната Коваля і за його пропозицією “поступив” на службу в браїлівські запорожці. Запорожець Прасковій Целіков (близько 1766 р.н.), кріпак поміщика Сосновського, втік до Молдавії близько 1778 р., а у листопаді 1806 р. в Ізмаїлі був підмовлений запорожцями і пішов з ними в Браїлів, де записався до Купчинівського куреня. Задунаєць Василь Мастренко (близько 1759 р.н.) з козацьких дітей Золотоношського повіту, який був завезений дядькою в Кодак¹³², де проживав вісім років, потім він з чумаками перейшов до Ясс, де разом із запорожцями з Вилкового, працював там на рибних заводах сім років, а потім з кошовим Аркушею¹³³ відправився до Видену для боротьби з турецькими розбійниками, а

кошового отамана. (Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр.: Історико-документальний нарис. – Одеса: МП “Термес”, 1994. – С. 38,40,47; Російський військово-історичний архів (далі-РДВІА).– Ф. 470.– Оп.1.– Спр.1.–Арк.199; Ф. 14209. – Оп.165, св. 25.– Спр.58, ч.3.– Арк.4; Спр.60.– Арк.16 зв.).

¹²⁹ РДВІА. – Ф. 14209.– Оп. 165, зв. 25.– Спр.58, ч.3.–Арк.4.

¹³⁰ Можна також припустити, що зруйнований напередодні війни Катирлез продовжував залишатися центром задунайців, хоч і не був відновлений як Січ через війну. Перебування в цей час задунайських рибалок в “урочищі Катирлез” підтверджується біографічними даними козаків. О. Рябінін-Скляревський теж вважав, що Січ задунайців напередодні та під час війни залишалась на старому місці в Катирлезі. (Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі // Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. – Одеса, 1998. – С.301).

¹³¹ РДВІА.– Ф. 14209.– Оп. 165, зв. 24.– Спр. 56, ч. 2.– Арк.7; Записки графа А. Ф. Ланжерона: Война России с Турцией. 1806 – 1812 гг. // Русская старина. – 1907. – Кн. 2, июнь. – С. 613.

¹³² Кодак – фортеця на правому березі Дніпра навпроти Кодацького порога в липні 1635 р. За часів Нової Січі центр Кодацької паланки.

¹³³ Аркуша – Гаркуша був кошовим отаманом з 1796-1798 рр.

звідти перейшов з козаками в Браїлів. Разом з ним під Віднем були Федір Часновський і Герасим Шатковський.

Інший козак Онисим Губа (близько 1784 р.н.) походив з поміщицьких селян Полтавської губернії, чотири роки разом з батьком чумакув і з бурлаками зайшов до Аккермана, а потім у Хотин. Після взяття Хотина російськими військами (15 листопада 1806 р.) перейшов до Браїлова, де записався в Полтавський курінь. Яків Пономорьов (близько 1785 р.н.) з державних селян Полтавської губернії, жив заробітками в Одесі, згодом на рибних ловах в Аккермані, дізнавшись про те, що російські війська наступають на Молдавію, перейшов до Браїлова і записався до запорожців, де служив кухарем у Дядківському курені. У тому ж курені в отамана Лук'яна служив Яків Бойченко (близько 1779 р.н.) – кріпак з Єлизаветградської округи, який проживав у Вилковому, де займався рибальством, а у 1806 р. записався в браїлівські запорожці. У Мінському курені служив Василь Прозоренко (близько 1779 р.н.), кріпак поміщика Островського Київської губернії, який втік до Молдавії, на “лимани Разін”¹³⁴ займався рибальством, а в 1807 р. записався до козаків Браїлова. У цьому ж році записався до браїлівських запорожців Іван Чорноморець (близько 1786 р.н.), уродженець “Німецької Польщі повіту Бучачі зі слободи Маркової, що на річці Липівці”¹³⁵. Він разом з батьком чумакував, проживав у Хотині, слугував у турка Османа-агі шість років, а коли російські війська оволоділи цим містом перейшов у Браїлів в турецькій одежі, де продовжував служити тому ж турку, а коли Чорноморець почав вимагати належну платню за три роки – Осман-ага поранив його з рушниць, Чорноморець втік до запорожців і перейшов з католицької в православну віру.

Перебували в запорозькій залозі Браїлова й колишні чорноморці Йосип Український (за запорозьким прізвиськом Білий) та Іван Таран (за прізвиськом Чорний) (обидва близько 1759 р.н.). Перший з Харкова, з військових жителів. З 1772 р. проживав у Запорозькій Січі у козака Нижчестеблівського куреня Никифора Надбайли, після зруйнування Січі пішов у “щойно побудований Херсон”¹³⁶, а потім у Станіслав¹³⁷, де рибалив “до війни 1787 р.”¹³⁸, записався у чорноморці, брав участь у взятті Очакова, а після того як чорноморці “відправились на Кубань” звалившись в Галаці з багатьма іншими запорожцями. У 1797 р. браїлівський паша почав збирати всіх розсіяних запорожців для боротьби з Позван-оглу¹³⁹ та Пехлеваном¹⁴⁰. Інший чорноморець Іван Таран – міщанин з

¹³⁴ Лиман Разін – оз. Разелм на правому березі Георгіївського гирла Дунаю. Некрасівці називали оз. Разелм лиманом або озером Разін.

¹³⁵ Ймовірно, тепер Бучацький район Тернопільської області.

¹³⁶ Херсон, датою заснування вважається 1778 р.

¹³⁷ Станіслав – тепер місто Івано-Франківськ.

¹³⁸ Російська-турецька війна 1787-1791 рр.

¹³⁹ Пазванд-оглу – турецький феодал, який очолив заколот проти султана Селіма III і його реформ. Після кількох невдалих військових операцій турецький уряд затвердив Пазванд-оглу в званні папи і визнав правителем Відинського пашалаку (Відин – місто в Болгарії). У боях проти Пазванд-оглу задунайські запорожці діяли в складі турецьких урядових військ і воювали проти нього більше п'яти років.

¹⁴⁰ Пехлеван – Пехлеван Ібрагім (1760-1820; Пегліван – прізвисько від *peglevan*, що з тур. означає “борець”), вихідець з Польщі, турецький феодал, один з отаманів кираджалів (розбійників Румелії), за прізвиськом Баба-паша (“батько”). Двобучужний ізмаїльський паша, який виступав проти влади та реформ турецького султана Селіма III (1789-1807). Задунайські козаки воювали

Харківської губернії м. Богодухова, брав участь у штурмі Ізмаїла¹⁴¹ та Мачина¹⁴², а після переходу чорноморців на Кубань залишився в Молдавії та займався рибальством біля Вилкового в гирлі Дунаю. Тут записався до запорозької команди і за наказом браїлівського папи у 1806 р. перейшов до Браїлова і під час перемир'я займався рибальством.

Серед “запорозької команди” Браїлова були також Дем'ян Куцуба, Федір Бубушук, Кирило Безпалько, Василь Албанець, Іван Веселий, Роман Циганка, Григорій Шаботок, Іван Кулик, Трофим Малко, Онисим Чапкей, Олексій Янченко, Яків Ісвалчук, Григорій Ткаченко, Іван Щербина, Козьма Герасименко, Степан Бровко, Григорій Лата, Деменко Чернобаїв, Тимофій Громов, Степан Міток, Василь Савченко, Григорій Радеюшинюк, Микола Видапенко та інші¹⁴³.

З початком війни у лавах задунайців відбувся розкол на дві партії – одна трималась турецької, інша – російської орієнтації. Російське командування, зацікавлене у ліквідації задунайського Коша і переході задунайських козаків до Росії, постійно агітувало козаків, використовуючи їх як тасмні листування, так і офіційні заклики. 13 грудня 1806 р. новоросійський генерал-губернатор А.Е.Рішельє звернувся до Гната Коваля: “Превосходительный, високочтимый господин запорожский кошовый атаман, любезный друг мой Игнатий [...], Вашему превосходительству и всему единовверному христианскому войску начальства вашего превосходительства свидетельствую сим мое усердное почтение”, надалі губернатор пропонував перейти до Росії і від імені Олександра І обіцяв “на Кубані землю, права, привілеї і переваги кожному чину запорозькому” присвоїти. Звернення мав передати задунайський старшина Трохим Гайдабура¹⁴⁴, який зі 103 козаками на початку грудня перейшов з Ізмаїла. Сприяла переходу на російський бік також і агітація російського духовництва, внаслідок якої за свідченням Дмитра Капіноса разом з ним до Херсона перейшла група з 300 козаків, а “інші запорозькі

проти нього на боці регулярних турецьких військ і входили до частин браїлівського назиря. Коли загони Пехлевана зламали опір турецьких регулярних військ під Рушуком, святкуючи перемогу, вони виставили близько сотні голів своїх ворогів у місті. Жорстокість некрасівських загонів та їх взаємовідносини з Пехлеваном яскраво розповів О.Ф.Ланжерон: “Ці некрасівці найстрашніші та зліші вороги Росії; нещасні ті солдати, які потрапляють до їх рук, вони їх страшно роздирають”, некрасівські козаки визнавались досить заможними, тому “вони скинулись, щоб допомогти грошима Пеглевану, який сильно їх потребував і виставили йому 250 козаків, озброєних і одягнених так само як наші козаки. Пеглеван вибрав собі з них гвардію, яка ніколи його не залишала та до якої він мав більше довіри ніж до своїх турків”. (Записки графа А. Ф. Ланжерона: Война России с Турцией. 1806 – 1812 гг. // Русская старина. – 1907. – Кн. 2, июнь. – С. 615; Миллер А.Ф. Мустафа паша Байрактар: Оттаманская империя в начале XIX в. – М.; Л., 1947. – С.458; Петров А. Война России с Турцией. 1806-1812 гг. Т.1. – С.Пб., 1885. – С.45).

¹⁴¹ Йдеться про російсько-турецьку війну 1787-1791 рр., штурм і взяття фортеці Ізмаїл відбувся 11 (22) грудня 1790 р.

¹⁴² Мачин – турецька фортеця, в період російсько-турецької війни 1787-1791 рр. російські війська оволоділи фортецею 28 червня (9.07) 1791 р.

¹⁴³ Бачинський А.Д. Життєписи задунайських запорозьців. 1809 р. травень // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – Одеса, 1995. – С.241-248; РДВІА.– Ф.14209.– Оп.165, св.24.– Спр.56, ч.2.– Арк.43; св.25.– Спр.60. – Арк.16-16 зв.; св.57.– Спр.1.– Арк.81-81 зв.; Спр.58, ч.3.–Арк.4; св. 31. – Спр.26, ч.1. – Арк.25; ДАОО.– Ф.1. – Оп.218.– Спр.3 за 1810 р.– Арк.2 зв., 56 зв., 19, 28-29 зв.

¹⁴⁴ РДВІА.– Ф.470.– Оп.1.–Спр.1. – Арк.205-206.

залишилися за Дунаєм, та вступили на службу до турків у фортеці й усі майже знаходилися при гарматах в турецькій армії”¹⁴⁵.

Напочатку грудня 1806 р. головнокомандуючий російською армією генерал І.І.Міхельсон запропонував браїлівському папі здатися. Останній відповів, що вкрай здивований такою пропозицією, адже Османська імперія не знаходиться в стані війни з Росією і буде захищати фортецю¹⁴⁶. Зрозумівши, що Браїлів не можна зайняти так само легко як перед тим Аккерман, Хотин, Бендери, російські війська відступили. Однак головним завданням керівництва російської армії залишалося розкласти залогу Браїлова, яка незважаючи на втечі з неї козаків, наприкінці 1806 р. нараховувала понад 1500 козаків¹⁴⁷.

Дійовим засобом для цього стало штучне формування волонтерських команд у складі російської армії і, зокрема, так званого Усть-Дунайського Буджацького війська за зовнішніми ознаками схожого на колишнє Військо Запорозьке. Його організація розпочалась у грудні 1806 р. Вже відразу до нього виявили бажання записатися 60 задунайських запорожців, в тому числі 11 з турецького гарнізону Ізмаїла, а 23 грудня з Ізмаїла перейшов Трохим Гайдабура зі 103 козаками, а за ними отаман Іван Губа “з козаками на чотирьох човнах”¹⁴⁸. Зауважимо, що перехід козаків міг бути спровокований негативним ставленням до них і войовничою діяльністю ізмаїльського папі Пеглевана¹⁴⁹.

Вже 22 січня 1807 р. А.Е.Рішельє писав головнокомандуючому Молдавської армією І.І.Міхельсону, що йому відомо, що за Дунаєм знаходиться понад 2000 козаків-запорожців колишньої Січі, в тому числі у Браїлові при назирі понад 800. Я запросив з них вже понад 130 чоловік. Вони за власним бажанням вступили у волонтерський полк, що формується в Кілії; щоб використати й інших, викликаний був мною один з них хорунжий, якому доручено від мене листа до кошового їх з оголошенням усього того, що лише можливо було обіцяти.... Вони, якщо б перейшли до нас, з великою користю можна б використати їх на флотилії на Дунаї та навіть на тому боці річки”¹⁵⁰. Того ж дня князь О.О.Прозоровський писав А.Е. Рішельє, що з Браїлова в Галац постійно переходять запорожці, передбачаючи гоніння від турецької влади”, їх збирали в селі Маяки і відправляли до Одеси, а потім у Чорноморське військо”¹⁵¹.

Занепокоєння в лавах турецьких запорожців сталося після оголошення маніфесту 18 лютого 1807 р. з запрошенням задунайців у військо. Задунайський запорожець Василь Завірюха згадував, що писар, який читав маніфест, “робив трактування його не в кращий бік. Втім, козак писарю не повірили і хотіли втекти до російських військ,

¹⁴⁵ Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі – ЦДАУК). – Ф.245.– Оп.1.– Спр. 8, ч.1.– Арк. 344-344 зв.

¹⁴⁶ Записки графа А. Ф. Ланжерона: Война России с Турцией. 1806 – 1812 гг. // Русская старина. – 1907. – Кн. 2, июнь. – С. 588.

¹⁴⁷ РДВІА. – Ф.14209. – Оп.165, св.25. – Спр.58, ч.3. – Арк.4.

¹⁴⁸ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр.: Історико-документальний нарис. – Одеса: МП “Гермес”, 1994. – С.40-41.

¹⁴⁹ Котляревський І. П. Повне зібрання творів. – К., 1953. – Т.2. – С.100-101; Петров А. Война России с Турцией 1806-1812 гг. Т.1: 1806–1807 гг. Міхельсон и Мейендорф. – С.Пб.: Воен. тип., 1885. – С. 45, 140-156.

¹⁵⁰ РДВІА. – Ф.14209. – Оп.165, св.26. – Спр.66. – Арк.23-23 зв.

¹⁵¹ Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф.1. – Оп.218. – Спр.2 за 1807 р. – Арк. 65-68.

але зробити цього не змогли, оскільки завжди знаходились під міцним караулом»¹⁵². 24-28 лютого 1807 р. з Браїлова перейшло 13 козаків, протягом березня – 168 козаків, квітня – 54, травня – 69, червня – 26, липня – 12, серпня – 6 (у серпні військо припинило своє існування). Всього 348 козаків¹⁵³, серед них задунайський військовий писар Данило Білий та ієромонах Гервасій¹⁵⁴. Через це наведені вище свідчення Василя Завірюхи виявляються надто дивними. Поясненням такої поведінки писаря, ймовірно, може бути небажання викликати підозру турецької влади або кошового отамана в проросійській орієнтації, що могло призвести до страти його як зрадника.

Розкласти браїлівську залозу намагались і через міністерство закордонних справ, зокрема, на прохання російського представника в Дунайських князівствах Родофінкіна князя Володимира К.Іпсіланті спробував залучити задунайців на бік Росії¹⁵⁵. Помститися К.Іпсіланті мав за наказом браїлівського паші талановитий військовий начальник Чалан-Оган, не встигнувши схопити Іпсіланті, Чалан-Оган спалив місто Бузео, де знаходилась штаб-квартира генерала Платова, керівника донських козацьких полків¹⁵⁶.

Незважаючи на втечі запорозька залоза Браїлова поповнювалась. Так, у квітні 1807 р. турки полонили 15 усть-дунайців, які перейшли р. Серет, щоб захопити худобу ворога, їх “привели до начальника і він наказав зарахувати їх” до запорозької частини в Браїлові¹⁵⁷. Про те, що такі дії усть-дунайців були неоднаразовими, свідчить і наступна скарга на їхнього кошового Фому Бучинського. Так, усть-дунайці, як колишні задунайські запорожці знали, що на рівнині навколо Браїлова розташовувались досить заможні турецькі села, процвітання їх О.Ф.Ланжерон приписував виважений політиці браїлівського паші. Група усть-дунайців нагабувала у турецького населення Браїлова 70 овець, 60 голів рогатої худоби, а Бучинський разом з осавулом Романом Циганкою продали всю цю худобу за 246 левів і привласнили гроші¹⁵⁸. Вже у серпні 1807 р., після ліквідації Усть-Дунайського війська перейшов до Браїлова Мойсей Жоночук (близько 1789 р.н.), який походив з селян-кріпаків поміщика Дедичева біля Богополя. Разом з братом через голод втік до слободи Осічки на річці Синюсі, де дізнався про набір до усть-дунайців. Прослужив у війську два місяці, після його ліквідації у серпні 1807 р.¹⁵⁹, він разом з товаришами перейшов у Браїлів до запорожців, і служив на турецькій четі в матросах.

12 серпня 1807 р. між Росією та Туреччиною було укладено Слободзейське перемир'я, під час якого запорожці Браїлова займались рибальством або виконували різноманітні доручення місцевих турецьких чиновників. Так, задунаєць Герасим Шатковський (близько 1786 р.н.) з села Лоцивка (поряд з Богополем, колишня Польща) графа Потоцького¹⁶⁰, “коли російські війська під керівництвом

¹⁵² РДВІА.— Ф. 14209.— Оп. 165, зв. 25.— Спр.58, ч. 4.— Арк. 43

¹⁵³ Державний архів Краснодарського краю (ДАКК).— Ф.250.— Оп.2.— Спр.151.— Арк.19-71 зв.

¹⁵⁴ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр. — С.46.

¹⁵⁵ Там само. — С.45.

¹⁵⁶ Записки графа О.Ф.Ланжерона. Война с Турцией. 1806-1812 гг. //Русская старина. — 1908. — №8. — С.321, 565.

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ ДАОО.— Ф.1.— оп.218— Спр.2 за 1807 р.— Арк.72-75.

¹⁵⁹ Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо.

¹⁶⁰ Богополь — тепер район в межах міста Первомайськ Миколаївської області.

Суворова підкоряли Польщу¹⁶¹», він перейшов у Хотин і служив у молдована Іваниці, потім в Бендерах – у турка Ахмета Барактара, рибалив у Белгородському (Дністровському) лимані, де приєднався до запорожців, ходив з ними під Віден против Пазван-оглу, був поранений в праву руку, потім разом з запорожцями проживав у Катирлезі, потім знаходився в Браїлові, звідки супроводжував Юсуф-пашу (з 1810 р. командуючий турецькою армією) до м. Бараджі, потім до Анатолії в м. Харпут (на батьківщину папи), а згодом до м. Белабу, де залишив папу, пішов у м. Адріанополь, а у 1808 р. повернувся до Браїлова і записався до попередньої команди¹⁶².

Після відновлення бойових дій у березні 1809 р. російські війська оволоділи Ісакчею, Тульчею, Бабадагом, Мачином, Ізмаїлом і запорожці разом з турецькими військами переходили до Браїлова. Так, задунаєць Іван Рибалка (близько 1777 р.н.) кріпак поміщика Самойлова з Київської губернії, був завезений батьком, у малолітті за Дунай в “селище некрасівців”¹⁶³ Забродні, що має назву Серікій¹⁶⁴, після смерті батька перейшов в Дунавець¹⁶⁵, де займався рибним ловом. Після взяття Мачина разом з аяном Ганжею¹⁶⁶ перейшов у Браїлова, де був зарахований у Мінський курінь¹⁶⁷.

У 9-10 квітня 1809 р. російські війська під керівництвом князя О.О.Прозоровського розпочали облогу Браїлова. Браїлівська фортеця (колишній грецький монастир) була обнесена двома валами та двома ровами, фортецю та передмістя оточував ретраншемент з обох сторін, який примикав до Дунаю. У фортеці знаходилось до 15 тисяч осіб, в тому числі озброєні місцеві жителі, яничари, жителі Хотина, Бендер, Кілії, запорожці, некрасівці та до 500 російських дезертирів. Назир і комендант Браїлова Ахмет-ефенді (згодом великий візир), за спогадами графа О. Ланжерона, вартий був усієї залози фортеці. Хоробрий до нерозсудливості, розумний, досвідчений у військових хитрощах, хороший партизан, він міг вселити відвагу серед своїх військ¹⁶⁸.

¹⁶¹ Йдеться про польське повстання 1794 р.

¹⁶² Бачинська О. Задунайські запорожці у вирі російсько-турецької війни 1806-1812 рр. // Тези доповідей Першого міжнародного конгресу “Національна перлина Запорожжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о.Велика Хортиця”, 26-28 вересня 2004 р., м. Запоріжжя. – Запоріжжя, 2004. – С.13-15.

¹⁶³ Некрасівці були донськими козаками-старообрядцями, які брали участь у повстанні Кіндрата Булавина і після його поразки на чолі з отаманом Гнатом Некрасовим пішли на Кубань, у 40-70-х рр. XVIII ст. через внутрішні суперечки та політику російського уряду вони почали переселятися на Дністер і пониззя Дунаю. У 80-х роках їхня кількість збільшується і вони офіційно отримують дозвіл турецького султана на поселення у дунайських гірлах. Активна розбудова Січі задунайцями в 90-х рр. XVIII-початку XIX ст. і пов'язаний з тим перерозподіл земель, як засіб існування, мав призвести до конфлікту з некрасівцями. Значення мала не лише вигідна земля у Дунайському гірлі, плавні, рибні лови, але й не останню роль відігравали різні релігійні конфесії запорозьких та некрасівських козаків. Доки турецький уряд не звертав уваги на відносини між задунайцями і некрасівцями, стосунки між ними дійшли до кривавих розправ. У російсько-турецькій війні 1806-1812 рр. некрасівці та задунайські запорожці часто разом брали участь у бойових діях у складі турецьких частин.

¹⁶⁴ Серікій – Серікіой, село на оз. Разелм, тепер у Тульчинському повіті Румунії.

¹⁶⁵ Дунавець – у даному випадку мова йде про притоку Дунаю, річку Дунавець.

¹⁶⁶ Аян – в Туреччині цісі доби повітовий начальник, градоначальник.

¹⁶⁷ Бачинський А.Д. Життєописи задунайських запорожців. 1809 р. травень. – С.244.

¹⁶⁸ Записки графа О.Ф.Ланжерона. Воїна з Турцією. 1806-1812 гг. // Русская старина. – 1908. – №4. – С.227-228.

На початку облоги російське керівництво запропонувало браїлівському паші здатися, але він відмовився. Штурм фортеці був призначений ввечері на 19-20 квітня у складі 8 тисяч солдатів, для обстрілу підійшло 30 баркасів і човнів з Галаца. Штурм виявився досить невдалим і російські війська відступили 7 травня 1809 р. Відразу браїлівський паша вийшов з фортеці з кіннотою і почав переслідувати частини донського отамана Платова, але той з козаками дав турецьким частинам відсіч¹⁶⁹. Ахмет-паша і надалі постійно робив вилазки з фортеці для поповнення запасів продовольства і хвилювання російських військ.

Після цих подій чимало задунайців Браїлова протягом квітня-червня 1809 р. почали переходити на бік росіян. Це було спричинено: небажанням битися з росіянами; незадоволенням турецькою адміністрацією, що більше року не виплачувала гроші за службу; свавіллям і зловживанням турецьких феодалів. Так, згаданий вище Василь Мастренко через те, що поки служив у запорожцях не отримував визначеної платні за півроку, а мав отримати 108 левів. Разом з ним втік Запорожець Василь Головченко (близько 1780 р.н.) з колишніх державних селян з Саратовської губернії малоросійської слободи Покровської. Він зайшов з чумаками у Глухів, звідки в Одесу і Дністровський лиман, де записався до запорожців і з ними перейшов до Браїлова, не бажаючи воювати проти російських військ перейшов у російський табір, переслідуваний двома турками. Інший козак Михайло Дубовенко (близько 1785 р. н.) з селян-кріпаків поміщика Проскурова Київської губернії Васильківського повіту, втік і жив заробітками у Одесі та Буджаку, в Кілії приєднався до 50 запорожців (ймовірно записався до усть-дунайців – О.Б.), брав участь в осаді фортеці Ісакча, де його взяли в полон турки і хотіли відтяти йому голову, але один з турків Магмет викупив його за 100 левів і взяв до себе служити коннохопом, влітку 1808 р. Головченко втік до запорожців і прибув з ними в Браїлів, де займався рибальством. Серед них, хто втік до російських військ були також курінний отаман Іван Шереметенко, козаки Тимофій Гард, Микита Харченко, Олексій Таран, Іван Овсінко, Микола Діброва¹⁷⁰.

У листопаді взяти Браїлів вирішив князь П.І.Баграціон, який замінив на посаді головнокомандуючого Молдавського армією О.О. Прозоровського. На цей час залога Браїлова складалась усього з 5 тисяч осіб. Корпус Ессена (7,5 тис. осіб) розпочав повторну облогу фортеці, кожного вечора Браїлів обстрілювала російська флотилія¹⁷¹.

21 листопада 1809 р. (3 грудня) турецькі війська Браїлова капітулювали. Командуючий військами паша Абдул-Какман підписав капітуляцію. Разом з назирем пішло 1100 вершників, 4100 піхоти, 11300 мусульманських жителів. Росіяни вимагали видати дезертирів, але марно¹⁷². 55 задунайців перейшли на російській бік незважаючи на те, що могли піти разом з турецькими частинами. Їх не зарахували до 9-го Чорноморського козацького полку, тому що там було “таких

¹⁶⁹ Михайловский-Данилевский. Описание Турецкой войны в царствование императора Александра I с 1806-1812 гг. – С.Пб., 1843. – Ч.1, С.159-160, 177.

¹⁷⁰ КҚДА.– Ф.250. –Оп.2.– Спр.167.– Арк.5-10 зв., 21-21 зв.; Голобуцкий В.О. Чорноморське козацтво за Бугом (До питання про соціально-економічний розвиток Степової України) // Наукові записки інституту історії АН України. – К., 1952. – Т. 4. – С.224.

¹⁷¹ Там само. – С.239-241.

¹⁷² Записки графа О.Ф.Ланжерона. Война с Турцией. 1806-1812 гг. // Русская старина. – 1908. – №4. – С.418-122.

вже багато”, і їх відправили спочатку до Одеси, а потім на Кубань¹⁷³. Серед них були Василь Боровик, Іван Захарченко, Антон Маяк, Андрій Чуприна, Гордій Волощук, Каленик Шкода, Василь Тріко, Микола Молдован, Максим Черніга, Іван Садко, Павло Кривський, Тимофій Громов, Федір Шеповал, Василь Теплой, Захарій Заров. Один з них, Гнат Щербина, був визнаний колишнім чорноморським козаком, що втік під час війни з Дунайської флотилії і був відправлений до суду в Браїлів. Слід зауважити, що на квітень 1820 р. до Чорноморського війська прибули лише 27 з 55 запорожців, які були розподілені по куренях за власним бажанням, а інші знаходились в шпиталях через хворобу або померли¹⁷⁴.

Задунайські запорожці, які залишилися в турецькій армії з Браїлова перейшли до Рущука, після цього, до речі, у відомих документах зникають згадки про кошового отамана Гната Ковалю. Очолив задунайців під час переходу до Рущука кошовий отаман Семен Кальніболоцький. В липні 1810 р. становище рущуцької залоги стало досить складним. Після невдалої спроби захопити Шумлу, російське командування вирішило оволодіти Рущуком. До фортеці підійшов загін генерала О.П.Засса і на протилежному березі росіяни установили батарею для обстрілу фортеці. За планом турецького командування запорожці мали нейтралізувати цю батарею. Розуміючи, що їх чекає неминуха смерть під час виконання цього завдання, козаки, за свідченням задунайця Ананія Коломойця, домовились з росіянами стріляти один в одного холостими набоями¹⁷⁵. Повірити в це важко, адже 26-29 серпня полковник Берлір, який командував батареєю та однією з частин російської флотилії атакував і потопив декілька турецьких човнів з Рущука, а екіпаж полонив. Становище залоги Рущука ще більш ускладнилось й тим, що майже одночасно 26-27 серпня в битві під Батином (Батинулою) був розгромлений 50-тисячний корпус турецьких військ. В полон потрапив трибунчужний папа Ахмет та близько 5 тисяч чоловік, захоплено 176 прапорів, одна булава, 14 гармат тощо¹⁷⁶. 15 вересня 1810 р. Рущук був взятий російською армією.

Внаслідок перемир'я 1811 р., а потім підписання Бухарестської угоди 1812 р., Бессарабія була приєднана до Російської імперії. За Бухарестським миром кордон проходив по Кілійському гирлу Дунаю; у 1817 р., після спеціальної угоди з Туреччиною – по Сулінському, острова Леті та Четал ставали нейтральною зоною, звідки мали виселити всіх запорозьких рибалок до Сулінського гирла, де не було для них зручних місць для рибного лову і відомих торговельних міст, таких як Ізмаїл і Кілія. Зауважимо, що установлення кордону в гирлах Дунаю зустріло опір населення, як з російського, так і з турецького боку. Так, некрасівські козаки і турецькі запорожці, яким допомагали місцеві жителі Вилкового з “криками, лайками і глузуваннями” ламали установлені прикордонні межі¹⁷⁷. Після завершення війни колишню Січ в Катирлезі задунайці не відновили, хоча вже й

¹⁷³ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр. – С.48.

¹⁷⁴ ДАОО.– Ф.1.– оп.218.– Спр.3 за 1810 р.– Арк.2 зв.,56 зв., 19, 28-29 зв.

¹⁷⁵ Кондратович Ф. Задунайская Сечь [по местным воспоминаниям и рассказам] // Киевская старина. – 1883. – Т. 1. – С.53-54.

¹⁷⁶ Письмо командующего Днестровской армией генерал-лейтенанта Н.М.Каменского митрополиту Гавриилу // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1873. – № 4.– С.220-221.

¹⁷⁷ Національний архів Республіки Молдова.– Ф.2.– Оп. 1.– Спр. 220.– Арк. 56,159.

почали будувати нову церкву, а вирушили на некрасівські поселення, зайняли їх головний центр – селище Великий Дунавець на Георгіївському гірлі, де і заклали Січ.

Таким чином, під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. запорозька залога Браїлова зберігала козацьку адміністративно-управлінську структуру, і навіть уособлювала Кіш, брала участь у бойових діях на боці турецьких військ. Аналіз біографічних даних козаків, які переходили до російських частин протягом війни, дозволяє твердити, що, перш за все, це були молоді люди, здебільшого, не козацького походження, які недовго перебували в козацтві, а записалися до нього внаслідок тривалих блукань по Бессарабії та Добруджі. “Старі” дніпровські запорожці та старшина, як правило, переходили на російський бік під час формування Усть-Дунайського Буджацького війська, коли невизначеність становища з Січчю та їх подальшого перебування в Туреччині змушували шукати для своїх родин землі для постійного оселення.

Olena Bachyns'ka

***The Danube zaporozhian garnisons during Russian-Turkish war, 1806-1812
(according to the biographies of Trans Danube zaporozhian Cossacks)***

The article presents the biographic materials of former zaporozhian Cossacks from the Trans Danube area, which joined the Russian Empire during the Russian-Turkish war (1806-1812). The materials help to discover such facts from Cossacks' history on the territory of Osman Empire like geography, time, reasons and circumstances of passing to Cossacks, social origin of the Trans Danube Cossacks, region and economic activities.

УДК 94(477.75)(=14)''18''

Олена Уварова

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАСНУВАННЯ У КРИМУ
ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНІЇ БАЛТА-ЧОКРАК**

На підставі документів Державного архіву Одеської області автором подаються нові відомості відносно часу та обставин заснування у Криму грецької колонії Балта-Чокрак. Робота містить цитати з листування адміністрації Новоросійського краю, інформацію про прибуття перших греків-мешканців колонії, їхній поіменний список, перелік їхніх побажань під час поселення.

За останні більш ніж десять років інтерес науковців до грецької діаспори України викликав появу багатьох праць стосовно переселення греків та їхнього життя на теренах нашої країни. Але присвячені вони переважно міським грекам, тобто тим, які оселилися в українських містах Російської імперії, або грекам Призов'я. Якщо становлення міських грецьких общин та грецьких сіл Призов'я до певної міри вже представлено в працях істориків, то заснування та розвиток грецьких сіл на іншій території тільки недавно стали предметом дослідження. Інтерес в цьому плані становить грецька колонія Криму Балта-Чокрак (сучасна назва – с. Альошино Скалістовської сільради Бахчисарайського району).

За А. О. Скальковським “у 1806 р. з Анатолії в Євпаторійський порт прибуло декілька болгарських родин, які шукали в Росії притулку та їжі. Уряд з радістю їх прийняв, поселив у Криму на згаріщі татарського поселення Балта-Чокрак на річці Чюрук-Су, надав їм до 800 дес. землі та всі права, які іншим іноземним колоністам подаровані”¹⁷⁸. За даними О. І. Дружиніної, на території Таврійської губернії виникли три колонії, які склалися переважно з болгар та греків: Кишлав і Старий Крим (в районі Феодосії) та Балта-Чокрак (на шляху з Сімферополя в Бахчисарай), який в офіційних відомостях 1820 – 1821 рр. позначається як грецька колонія¹⁷⁹. М.А.Араджіоні додає, що “населення ... Балта-Чокраку було моноетнічним [мається на увазі – грецьким. – О.У.]”¹⁸⁰. Дослідниця М. А. Абдуллаєва відносить Балта-Чокрак до болгарських колоній, які мали у складі населення греків¹⁸¹. І. А. Носкова повідомляє, і це підтверджується нами, що у ранніх документах з фонду №6 – “Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії” – Державного архіву Одеської області Балта-Чокрак фігурує як грецька колонія, а в пізніших документах за 40-50 рр. XIX ст. – як греко-болгарська¹⁸².

У Державному архіві Одеської області зберігається справа “Переписка об уплате таможене денег за пропуск иностранцев, прибывших на поселение в Россию”, яка містить цікаві документи щодо організації колонії Балта-Чокрак¹⁸³.

За рапортом Новоросійської опікунської контори Херсонському й Одеському військовому губернатору Е. де Рішель’є від 16 серпня 1806 р. в євпаторійський порт прибуло 48 греків з Анатолії, які виявили бажання залишитися жити в Росії¹⁸⁴. Євпаторійська карантинна контора надіслала відповідне клопотання до Новоросійської опікунської контори. Остання у вище згаданому рапорті запитувала, чи можуть 48 греків, що прибули в євпаторійський порт, залишитися жити у Росії і в якому стані¹⁸⁵. Там само повідомлялося, що прибули вони “з міста Уніє через спустошування на їхній батьківщині. Вони – турецько-піддані, після відновлення тиші та спокою повернуться назад”¹⁸⁶.

У донесенні від 18 жовтня 1806 р. на ім’я Е. де Рішель’є тодішній Таврійський цивільний губернатор Д. Б. Мертваго повідомляв, що греки – люди “працелюбні та поважні, і якщо це починання підтримати, то багато греків з Анатолії переселиться”, і до отримання наказу, звелів поселити їх у Балта-Чокрак¹⁸⁷. Д. Б. Мертваго видав справнику Мавроміхалі 200 крб. на харчування переселенців із суми відомства Новоросійської опікунської контори, що

¹⁷⁸ Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. – Одесса: Тип.Т.Неймана и К°, 1848. – С. 11 – 12.

¹⁷⁹ Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800-1825 гг.-М.: Наука, 1970.-С. 116 – 117.

¹⁸⁰ Араджіоні М. А. Еміграція греків на Україну в XVI-першій третині XIX вв. // Греко-славянське духовне єдність. – Донецьк, 1993. – С. 69.

¹⁸¹ Абдуллаєва М. А. Духовно-релігійне життя греків Криму наприкінці XVIII – на початку XX ст. / Історичні зошити. – К.: Вид-во Ін-ту історії України, 2000. – С. 101.

¹⁸² Носкова І.А. Крымские болгары в XIX – начале XX в.: история и культура. – Симферополь: СОНАТ, 2002. – С. 28.

¹⁸³ ДАОО.-Ф. 6. — Оп. 7. — Спр. 21. — 27 арк.

¹⁸⁴ Там само. — Арк. 5.

¹⁸⁵ Там само.

¹⁸⁶ Там само.

¹⁸⁷ Там само. — Арк. 9-9 зв.

зберігалися у казначействі в Сімферополі. Йому ж він запропонував доручити доглядати грецьку колонію. Далі Д. Б. Мертваго повідомляє: “В свпаторійському карантині залишаються анатолійські греки із родинами, що прибули для поселення у Криму, їм звелів я запропонувати присеятися до цих, що і гадаю виконати, бо вони з ними знайомі й з одного місця”¹⁸⁸. Вони, у свою чергу, виказали низку побажань щодо свого оселення – “Прохання греків, що прибули з Анатолії, пану дійсному статському раднику таврійському цивільному губернаторові і кавалеру Дмитрію Борисовичу Мертваго, 18 жовтня 1806 р.”¹⁸⁹. “Казенну землю, що звється Балта-Чокрак ... ми оглянули і знаходимо її зручною для поселення нашого і майбутніх наших співвітчизників”. Переселенці прохали наступне: 1) позику грошима на облаштування (для них та наступних переселенців): не менше 3 чоловіків у родині – 100 крб., не менше 5-ти чоловіків у родині – 150 крб., від 7-ми та більше чоловіків у родині – 200 крб., на 10 років без відсотків і надані одноразово на початку оселення; 2) щоб всі вони та інші прибулі грецькі колоністи назавжди позбавлялися б від постачання рекрутів та особистих податей; 3) щоб як 25 родин з’являться для поселення, почали б вони вважатися грецькою колонією Балта-Чокракською; 4) щоб дозволено було їм вибрати із числа своїх трьох “гідних” людей, яким були б видані позикові гроші, і від них же приймалася б державною сплата земельної податі. Їм дозволено було б розглядати внутрішні справи колоністів. Усі колоністи підпорядковувалися нижньому земському суду і судовим місцям за законом; 5) за позику вони несли кругову поруку і бажали, щоб невідомим їм людям не допускали до оселення; 6) сплата грошей державі мала проходити після терміну протягом 10 років у рівних частинах щорічно до 1 січня; 7) по закінченню пільгового терміну поземельні гроші сплачували б подібно до болгарських та німецьких колоністів; 8) для тих, хто переселиться ще, прохали додатково придбати поблизу селища Балта-Чокрак придатної землі, тому що кількість орної і сінокісної землі біля селища не достатньо буде.

Третій пункт вимог дає підстави для висновку, що ці поселенці й були першими греками–мешканцями колонії.

Рішельєс доповів про прохання греків Міністерству внутрішніх справ¹⁹⁰, на що останнє у грудні 1806 р. відповіло згодою на їхнє оселення у Балта-Чокраці та затвердило їхні прохання, у тому числі й те, що стосується придбання землі, якщо знайдеться можливість, для нових поселенців¹⁹¹. Міністерство внутрішніх справ вважало необхідним, щоб вони перебували під наглядом Новоросійської опікунської контори. У січні 1807 р. Експедиція Державного майна Міністерства внутрішніх справ задовольнила їхні побажання¹⁹².

Вже у листопаді 1806 р. деякі з них переїхали до колонії. Нові поселенці зналися на землеробстві, садівництві та ремісництві. Можемо припустити, що список тринадцяти родин, який подано далі і є переліком перших мешканців Балта-Чокраку (див. табл. 1).

¹⁸⁸ Там само. – Арк. 9 зв.

¹⁸⁹ Там само. – Арк. 13 – 14.

¹⁹⁰ Там само. – Арк. 15 – 15 зв.

¹⁹¹ Там само. – Арк. 18, 26.

¹⁹² Там само. – Арк. 18.

Таблиця 1

Поіменний список перших поселенців кримської колонії Балта-Чокрак¹⁹³

Імена и прозвания	Число лет	Каким ремеслом кто занимается
1. Священник Егорій Федоров, жена его Ефимия, сын его Дмитрій, дочь его Диспина	38 26 2 5	земледельно и разведению садов и деланию табаку знает, находится ныне в деревни
2. Афанасій Федоров, жена его Мария, сын его Иван	40 30 6	разведению садов и багтанов весьма знает, в деревне на лицо
3. Александр Федоров, жена его Ефимия, дочь его Елисавета	26 20 3	земледельно и разводу садов способен, в деревне на лицо
4. Трандафил Еорг, жена его Сулина, сын его Христоула	30 25 3	каменщик и пекарь, ныне работает в Симферополе
5. Илья Полихрон, жена его Елена, сыновья его Полихрон, Николай, дочери его София, Елисавета	33 26 15 2 - -	земледельно способен и разведению садов, в деревне на лицо
6. Николай Мемісаров, жена его Анна, сыновья его Мемісар, Иван	66 36 18 16	лудельщик посуды, работает ныне в городе Симферополь
7. Спиридон Харлампій, жена его Параскева	21 15	земледельно способен, ныне находится в Симферополе
8. Феодосій Егорій, жена его Фотинія, сыновья его Павел, Харлампій, дочери его Анна, Елена	45 35 16 2 15 5	к разведению садов и багтанов способен, в деревне на лицо
9. Адамій Егорій, жена его Кирьяко, сын его Егорій	40 20 2	к земледельно и разведению садов способен, в деревне на лицо
10. Феодосій Федоров, жена его Домна, дочь его Мария	35 17 1	каменщик, ныне работает в Симферополе
11. Евтимій Анастасій, жена его Магдалія, сын его Панаіоти, дочери его Ефимія, Деспина, Кирьяко, Варвара	48 30 8 6 5 3 1	каменщик, ныне работает в Симферополе
12. Спиридон Ефимій, жена его Магдаліна	18 15	к земледельно способен, ныне в Симферополе
13. Николай Ефимів	20	к разведению табаку [...] знает, находится в Симферополе

¹⁹³ Там само. – Арк. 17 – 17 зв. Сам документ має назву: “Именной список прибывшим из-за границы для всегданнего в России жительства Анадольским грекам в числе двадцати одного семейства, из коих 11 поселены в деревне Балта Чокрак, учиненный ноября 12 дня 1806 г.» Але далі йде перелік 13 родин, які склалися з 48 осіб. Нагадаємо, що у рапорті Новоросійської опікунської контори Херсонському й Одеському військовому губернатору Е. де Рішельє від 16 серпня 1806 р. значаться саме 48 прибулих у Євпаторійський порт греків (див.: Там само.-Арк. 5).

Крім цього, всі вони вміли розводити шовковичні дерева та займалися шовківництвом.

Відзначимо, що надалі кількість мешканців була порівняно невеликою. Через десять років після прибуття перших жителів – у 1816 р. – населення складалося з 15 родин (54 чоловіка та 46 жінок)¹⁹⁴. Навіть за даними IX ревізії (1850 р.) ці показники змінилися несуттєво: 11 родин (50 чоловіків та 50 жінок)¹⁹⁵.

Таким чином, введення у науковий обіг нових архівних матеріалів дозволяє уточнити деякі відомості відносно часу та обставин заснування у Криму грецької колонії Балта-Чокрак.

Olena Uvarova

on foundation of Greek Balta-Chokrak settlement in Crimea

On the grounds of documents of Odessa Region State Archives the author presents some data is concerning to time and circumstances of foundation of Greek Balta-Chokrak settlement in Crimea. The article contains extracts from the correspondence of Novorossia krai (New Russia Province) administration, information about arrival of first Greece inhabitants of Balta-Chokrak settlement, their nominal list, the scope of their preferences.

УДК 94(477.7):357.1 “1817–1857”

Валерія Цубенко

ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ТА НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ НОВОРОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ (1817–1857 рр.)

У статті на основі опублікованих і архівних джерел (картографічного матеріалу, що вперше уводиться до наукового обігу) та аналізу історичної літератури по-новому показано історичні умови формування території Новоросійського військового поселення кавалерії, стан населених пунктів протягом їхнього періоду існування 1817–1857 рр. Визначено роль і значення поселення в заселенні й у розбудові міст і сіл Південної України.

Проблеми, пов'язані з історією військових поселень в Україні, досліджуються сучасною історичною наукою досить активно. Уведення в науковий обіг за останні роки значної кількості архівних документів дало можливість по-іншому оцінити історію військових поселень, функціонування системи, її адміністративно-господарську структуру, уявити цей державний інститут.

Серед робіт, що фрагментарно описували територіальний устрій Новоросійського військового поселення, слід відзначити дисертаційне дослідження з історії військових поселень кавалерії в Україні С. М. Ковбасюка, роботи Т. М. Кандаурової і Т. Д. Липовської, присвячені соціально-економічній характеристиці кавалерійського поселення¹⁹⁶. Проте низка питань потребує детальної розробки. До одного з них ми

¹⁹⁴ Там само. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 61 зв.; Спр. 1024. – Арк. 24 зв., 25; Спр. 1087. – Арк. 52 зв.

¹⁹⁵ Там само. – Оп. 6. – Спр. 70. – Арк. 12, 27 зв.

¹⁹⁶ Ковбасюк С. М. Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.02 / Одесский гос. ун-т. – Одесса, 1945. – Ч. 1. – 289 с.; Кандаурова Т. Н. Херсонские военные поселения. 1817–1832: (Административно-хозяйственная структура). Дисс. ... канд. ист. наук. 07.00.02 / МГУ им. Ломоносова. – М., 1989. – 440 с.;

хотіли б звернутися, насамперед, це – питання формування території і населених пунктів Новоросійського військового поселення кавалерії, залучивши для цього картографічні матеріали. Вони зберігаються в Центральному державному історичному архіві України м. Києва, Державному архіві Одеської області, Російському військово-історичному архіві та частково друковані. В даній статті подані матеріали з РДВІА і публікуються вони вперше. Зазначені картографічні матеріали представлені картами-планами полкових округів та поселень, де були розквартировані дивізійні і полкові птаби. Це дозволило не лише розширити рамки досліджуваної проблематики, але й простежити масштаби просторового розміщення поселень округів, процес формування нового соціокультурного ландшафту, складання господарської інфраструктури центрів полкових округів і місце дислокації дивізійних птабів, а також дають можливість дослідити традицію забудови і формування сучасних міст і сіл України, які входили до території поселень.

Новоросійське військоове поселення кавалерії засноване у 1817 р. в селах і містах Катеринославської і Херсонської губерній – території сучасних Херсонської, Миколаївської, Кіровоградської, Дніпропетровської областей.

В одному з листів до О. А. Аракчєєва міністр внутрішніх справ Росії граф В. П. Кочубей писав: “бажано було б, щоб поселення засновані були між річками Буг і Дністер...”¹⁹⁷. Генерал-ад’ютант Ф. О. Паулуччі радив інспектору формувати поселення “впродовж по кордонах Бессарабії, Криму, Кубані, по Кавказькій лінії”¹⁹⁸. І. О. Вітт пропонував і навіть розробляв проект поселення пішої дивізії на річці Прут. Однак життя не дало змогу розгорнути повністю масштабний план поселень від р. Бугу до м. Чугуєва.

Генерал І. О. Вітт у 1817 р. доповідав новоросійському генерал-губернатору О. Ф. Ланжерону: “Воля імператора – всі землі і села Бузького війська (18 поселень) перевести з цивільного відомства” до військового¹⁹⁹. Так, бузькі уланські полки розселилися в Олександрійському, Єлизаветградському, Ольвіопольському повітах Херсонської губернії²⁰⁰. До військового поселення Бузької уланської дивізії в 1818 р. приєднали 3000 дес. землі миколаївського купця Володимира Кустова²⁰¹. Територія оселення Бузької уланської дивізії становила на 1822 р. 681119 дес. землі²⁰².

Для оселення 1-го Бузького уланського полку на стан військових поселенців переводилися жителі м. Вознесенська, селищ Сокольська Переправа, Ракове, Новогригорівка, Арнаутівка, Білоусівка, Михайлівка, Щербани, Димівка, Солоне, площею 90233 дес. землі²⁰³. 2-й полк оселили на території 89026 дес. землі в селах:

Липовская Т. А. Социально-экономическое положение военных поселен на Украине (1817–1857 гг.). – Днепропетровск, 1982. – 83 с.

¹⁹⁷ Письма главнейших деятелей в царствование императора Александра I (1807–1829) / Сост. И. Дубровин. – С.Пб., 1883. – С. 287.

¹⁹⁸ Ковбасюк С. М. Військові поселення кінноти. – С. 44.

¹⁹⁹ Бугские и украинские казаки как “поселенная кавалерия” // Анципов И.А. Казачество российское между Бугом и Дунаем: исторический очерк. – Кишинев, 2000. – С. 251.

²⁰⁰ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 88. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 146.; Об исключении из казенного ведомства некоторых селений Херсонской губернии, назначенных для поселения войск // ПСЗ РИ. Собр.І. – С.Пб., 1830. – Т. XXXIV. 1817. – № 27195. – С. 948.

²⁰¹ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 14. – Оп. 4. – Спр. 316. – Арк. 2, 4-6.

²⁰² Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края: В 2 ч. – Ч. 2: 1836–1838 гг. – Одесса, 1838. – С. 265.

²⁰³ Шмидт А. Херсонская губерния // Материалы для географии и статистики России, собр. офиц. генштаба. – С.Пб., 1863. – Ч. 1. – С. 77.

Троїцьке, Каспирівка, Новоістровка, Матвіївка, Федорівка, Костянтинівка, Баловна, Ново-Петровське, Себино, Інгулка, Гур'ївка; 3-й – на 56833 дес. землі в селах: Костянтинівка, Олександрівка, Семенівка, Благодатне, Арбузинка, а 4-й – на 66735 дес. землі в селах: Ольпанка, Лиса Гора, Синюшин Брід, Пісчаний Брід, Добрянк²⁰⁴. Всього на території, заселеній Бузькою уланською дивізією в 1823 р., були місто Вознесенськ і 29 селищ²⁰⁵.

У кінці грудня 1817 р. полки Української уланської дивізії почали переселяти в Херсонську губернію: “від станиці Інгульської до селищ Галаганівки і звідти через Новомиргород до Пісчаного Броду”²⁰⁶. Так розпочалося поселення 3-ї Української уланської дивізії. Оселення цієї дивізії відбувалося протягом трьох років: з 1819 по 1821 р. Вона розмістилась у північно-західній частині Херсонської губернії, на межі з Київською губернією в північній частині Єлизаветградського та Ольвіопольського повітів з м. Ольвіополем (див. карту 7). До 1-го Українського уланського полку – Чорний Ташлик, посад Павлівський (див. карту 4), Рівне, Плетений Ташлик, Велика Віска, Грузьке; до 2-го – Сухий Ташлик, Тернівка, Семлик, Скалєве (Калниболот), Надак, Петроострів та Злинка (див. карту 3), посад Архангельський (див. карту 5), Лішняжка; до 3-го – м. Новомиргорода, Бирзулівка, Паліївка, Федвар, Буковар, Сентов, Каніж, Панчев і Мартонош; до 4-го – Красносілля, Лозоватка, Михайлівка, Ульянівка, Лагерська, Воляна Руда, Рутницька, казенні села Цибулів і Веселий Кут, колишні станиці Бузького війська²⁰⁷.

2 листопада 1821 р. Олександр I доручив І. О. Вітту поселити за своїм проектом 3-ю кірасирську дивізію. Під поселення 3-ї кірасирської дивізії відводилися такі села Херсонської і Катеринославської губерній: до Ордєнського кірасирського полку – м. Новогеоргієвськ, Грушівка, Андрусівка, Калантаєв, Стецівка, Галаганівка, Глинське, Миколаївка, Золотарівка, Табурище, Павлиш, Кам'яно-Потоцьке, Янів, Вершан, Іванківці; до Стародубівського – Зибке, Красна Кам'янка, Куколівка, Аврамівка, Чечерівка, Петрове, Попельнасте, Жовте та Зелене; до Малоросійського – посад Петрівка, згодом Нова Прага, Диківка, Косівка, Протопопівка, Головівка; до Новгородського – Вершино-Кам'янка, Верболюжка, Варварівка, Спасове, Бокове, Калниівка, Гусарівка (Арута), Кам'янка, Інгульська, Новогригор'ївка, Куцівка, Гурівка, Моторне, Суботич, Аджамка, Красний Яр, Покровське, Клинци, Гусарівка²⁰⁸. В 1825 р. в 3-й кірасирській дивізії було придатної 3555645 дес. 1772 саж. землі (96,8%), а непридатної 11758 дес. 1264 саж. землі (3,2%)²⁰⁹. У 1825 р. було складено “Новое образование окротов поселенных полков 3-й уланской дивизии”, згідно з яким, кількість землі 3-ї Української уланської дивізії в 1825 р. становила 276287 дес.

Територія Новоросійського військового поселення постійно збільшувалася. У 1832 р. загальна площа військового поселення у Херсонській губернії становила вже 1241624 дес., з них орних земель 1187550 дес. або 96%, територія округів Бузької уланської дивізії складала 522081 дес. землі²¹⁰.

²⁰⁴ ДАХО – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1267. – Арк. 3.

²⁰⁵ Шмидт А. Херсонская губерния – С. 77; Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине. – С. 18–19.

²⁰⁶ Ковбасюк С. М. Військові поселення кінноти. – С. 67–68.

²⁰⁷ Там само. – С. 68.

²⁰⁸ Там само. – С. 69; ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 36. – Арк. 17.

²⁰⁹ Столетие военного министерства. Т. VII: Главное инженерное управление: Исторический очерк. – Ч. I: Царствование императора Александра I / Сост. И. Г. Фабрициус. – С.Пб., 1902. – С. 290.

²¹⁰ РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 12984. – Арк. 48.

В 1850 р. всього у 1–8-х округах було 470908 дес. землі²¹¹. Останнє територіальне приєднання до Новоросійського військового поселення здійснили в 1853 р. в Херсонському повіті: селища Костромі, Вишівого (перейменованих згодом у Костромське і Ново-Покровське) і Лозоватки Катеринославської губернії²¹².

У 1850-х рр. територія Новоросійського військового поселення становила: 1-й округ – 79360 дес., 2-й – 100436 дес., 3-й – 100242 дес., 4-й – 104807 дес., 5-й – 81324 дес., 6-й – 82574 дес., 7-й – 80210 дес., 8-й – 64483 дес., 9-й – 186193 дес., 10-й – 182657 дес., 11-й – 146265 дес., 12-й – 131722 дес., окрема волость – 433874 дес. землі²¹³. Всього у 1857 р. – 1405636 дес., з неї придатної – 1310981 (92%), непридатної 59648 (4%), лісу 35007 (2%). З них: 1–8-і округи – 715425 дес. (51%), а 9–12-і округи – 690225 ½ дес. (49%)²¹⁴.

Для зручності влаштування округів поселених корпусів, дивізій купували землю у поміщиків, що знаходилася на території військового поселення. Поміщикам відводилися землі з вільних оброчних дач Херсонської губернії²¹⁵. Інколи це призводило до курйозних випадків. Так, у 1824 р. під поселення Новоросійського військового поселення кавалерії відвели село Прилуки і туди почали оселяти солдат. Однак, як з'ясувалося згодом, воно було поміщицьким, і не було куплене для поселенців²¹⁶.

Створення системи поселень, що мала особливу господарську структуру і систему управління, не могло існувати без масштабного будівництва. Передбачалося провести перепланування поселень, відбудувати комплекси полкових і дивізійних штабів, господарських закладів і будинків військових поселенців. Починаючи з 1817 р. поселенці-господарі у кавалерійських округах повинні були будувати домівки і конюшні за рахунок державного бюджету²¹⁷.

Будівничі роботи тривали щорічно з 15 жовтня п'ять місяців. На них працювали вільні майстри і військово-робочі батальйони. Кінно-робочі команди працювали на будівництві протягом року²¹⁸.

Будівництво домівок, громадських, військових помешкань відбувалось у поселенні досить повільно, що було пов'язано з обмеженими державними коштами. Щорічно разом з копторесом, призначеного на влаштування військових поселень, видавалися суми на будівництво кожної будівлі²¹⁹. Житло, як правило, будували з саману, вальків овальної форми, глино-солом'яної маси, інколи з каменю. Основними будівельними матеріалами були глина, лоза, очерет, торф, глина (біла, жовта, червона, фарфорова)²²⁰. Для опалення використовували торф, кам'яне вугілля, очерет, бур'ян²²¹. Також поселенці отримували для

²¹¹ Там само. – Спр. 6943. – Арк. 142.

²¹² Шмидт А. Херсонская губерния // Материалы для географии и статистики России. Собр. офиц. генштаба. – С.Пб., 1863. – Ч. 2. – С. 313.

²¹³ ЦДІАКУ. – КМФ. 12. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 1; ЦДІА в м. Києві. – КМФ. – Оп. 1. – Спр. 107, 108. – Арк. 1.

²¹⁴ Підраховано автором за даними: ЦДІАКУ. – КМФ. – Оп. 1. – Спр. 107, 108.

²¹⁵ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1522. – Арк. 42–43.

²¹⁶ Ковбасюк С. М. Військові поселення кінноти. – С. 69.

²¹⁷ Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии. – Ч. 2: Особенные установления, к устройству военного поселения регулярной кавалерии. – С.Пб., 1817. – С. 26.

²¹⁸ ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 100–101.

²¹⁹ Богданович М. И. История царствования императора Александра I и России в его время. – С.Пб., 1869. – Т. VI. – С. 134–136.

²²⁰ ЦДІАКУ. – КМФ. 12. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 3; Там само. – Спр. 108. – Арк. 4.

²²¹ РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 6943. – Арк. 142.

будівництва ліс²²², який привозили на підводах державного волового парку²²³.

Найбідніші поселенці будували землянки без стелі, на сохах. Заможні поселенці споруджували будинки з цегли або каменю, вкривали їх черепицею. Двори були здебільшого відкриті: тік, клуня, комора у протипожежних цілях розташовувались окремо. Двір огороджувався невисокою огорожею з ганносолом або каменю²²⁴. Бідняки мали з господарських будівель один хлів, що найчастіше розміщувався в середині садиби. Будинки, як правило, будували за спеціальним проектом, щоб вони мали однаковий вигляд. Кожен з таких будинків мав “російську” піч (довжиною $2\frac{1}{2}$ аршини, шириною 2 аршини, висотою $2\frac{1}{4}$ аршини з одним димарем)²²⁵.

У Херсонській губернії переважали гніздові поселення, тобто паралельно прокладені вулиці з частими розривами провулків, побудовані за урядовими проектами. Передбачалося за планом Військового міністерства всі розкидані села звести в один населений пункт. Це призвело до того, що в деяких селах кількість дворів перевищувала 1100. На 1826 р. у 3-й кірасирській дивізії було збудовано за проектами 160 і мали збудувати 4232 житлових будинки, у 3-й Українській уланській дивізії – 30, залишилося – 4362; у Бузькій уланській дивізії збудували – 177 будинків²²⁶.

Розглянемо особливості розбудови і становища міст, що належали Новоросійському військовому поселенню кавалерії.

Місто Вознесенськ увійшло до складу Новоросійського військового поселення одним із перших у 1817 р. У центральній частині Вознесенська знаходилися базарна площа, засаджена тополями, навколо неї розмістилися будинки управління, манеж, полкова церква, гауптвахта, шпиталь, розрахований на 150 ліжок, і богодільня²²⁷. У 1837 р. у місті збудували 2 палаци для прийому Височайшої фамілії, столовий зал, оранжереї, театр, триумфальні ворота²²⁸. Військове керівництво потурбувалось також про облаштування парку з фонтаном²²⁹.

У 1819 р. до складу Новоросійського військового поселення увійшло місто Новомиргород (див. карту 6). У місті знаходилися: 2 кам'яні церкви, 19 вітряків і топчак, 2 вишніх погребі, 16 крамниць, готель, 3 постоялі двори, фабрика музичних інструментів, а також мильний, свічний, цегельний заводи. Поруч із площею розмістили полкову церкву і богодільню. У центрі міста була площа з ярмарковим приміщенням і базаром, кам'яний манеж з флігелями і гауптвахтами. Особливу красу місту надавали державні та приватні сади. Неподалік від міста знаходилися державний парк і ферма. У 1857 р. у Новомиргороді було 480 будинків²³⁰.

У 1820 р. до складу військового поселення місто Крилів увійшло, а в 1834 р. його перейменували у Новогеоргіївськ (див. карту 2). Проте ця назва була лише офіційною, тому що місцеві жителі продовжували називати його Крилів. У Новогеоргіївську

²²² Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии. – С. 12.

²²³ ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 98–99.

²²⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область / Зав. ред. В. М. Кулаковський. – К.: АН УРСР, 1972. – С. 22.

²²⁵ ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 201, 204.

²²⁶ Ковбасюк С. М. Військові поселення кінноти. – С. 184–185.

²²⁷ Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива Собственной ее императорского величества канцелярии / Под ред. Н. Ф. Дубровина. – СПб., 1892. – Вып. V. – С. 799–801.

²²⁸ ДАОО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 19.

²²⁹ Шмидт А. Херсонская губерния. – Ч. 2. – С. 801.

²³⁰ Там само. – С. 810.

знаходилися: 2 православні церкви, 1 каплиця, шпиталь, притулок для бідних. Функціонували торгові заклади: 10 крамниць, 3 винні погреби, готель, 4 постійних двори, 2 салотопних, 2 свічно-сальних, 4 цегляних і 2 шклярних заводи. Кількість малинів становила: 3 водяних, 25 вітряків, 3 топчаки. У 1857 р. у Новогеоргієвську нараховувалося вже 745 будинків²³¹.

У 1828 р. місто Єлизаветград (див. карту 1) увійшло до складу Новоросійського військового поселення. Тут переважали кам'яні будинки, криті залізом, більшість з них двоповерхові. Впродовж вулиць простягалися магазини, погреби, трактири, готель, чайні, майстерні, приватні колодязі. У місті були 39 ковалень, жандармська казарма, низка приватних будинків, богодільні, приміщення для коней і худоби, яких приганяли на ярмарки, працювали: повітове училище з підготовчим класом, книжкова крамниця та міська лікарня²³². Місто мало герб, затверджений 6 серпня 1845 р. Він виглядав так: у верхній частині щита, на золотому тлі, Державний Російський герб, а в нижній, на червоному тлі, земляне укріплення (фортеця), всередині якого вензель імператриці Єлизавети Петрівни, по боках 1754 р., тобто рік заснування м. Єлизаветграда²³³.

Так, у 1856 р. затвердили кошторис на будівництво 20 кам'яних будинків по дорогах 9–12-х округів Новоросійського військового поселення кавалерії²³⁴.

У 1857 р. виділили для будівництва і ремонту військового поселення 25 тис. крб. сріблом, з них для 1–8-х округів Новоросійського військового поселення 1200 крб., для 9–12-х округів – 7000 крб. (6000 крб. мали надійти для Києво-Подільського поселення)²³⁵.

Отже, до Новоросійського військового поселення кавалерії входили 4 міста та понад 125 населених пунктів. Планування населених пунктів, відведених під військове поселення, відбувалося за регламентацією держави. Типові проекти сільських населених пунктів було розроблено відповідно до наказів уряду XVIII – початку XIX ст., через що в Новоросійському поселенні поширилася вулична форма забудови.

Активне і масштабне будівництво привело до освоєння нових територій (кордонні поселення розширювалися) і закріплення принципів системності при плануванні будівництва. Будівництво в поселених округах відбувалося під керівництвом штабних архітекторів силами військово-будівничих підрозділів армії і робочих рот. Новоросійське військове поселення кавалерії відіграло значну роль у заселенні та у розбудові міст і сіл Південної України.

Valeriya Tsubenko

Territory and settled points of Novorossia Military Settlement of a Cavalry (1817-1857)

The article is dedicated to the history of Novorossia Military Settlement of a Cavalry. Within a period of its existence 1817-1857 on a foundation of published sources, archive materials (cartographical materials, which for the first time are put into a scientific use) and by analysis of the historical literature, the historical conditions of forming of territory of settlement, state of settled points are with a new approaches shown. The role and value of Settlement in population and in development of the cities and villages in Southern Ukraine is determined.

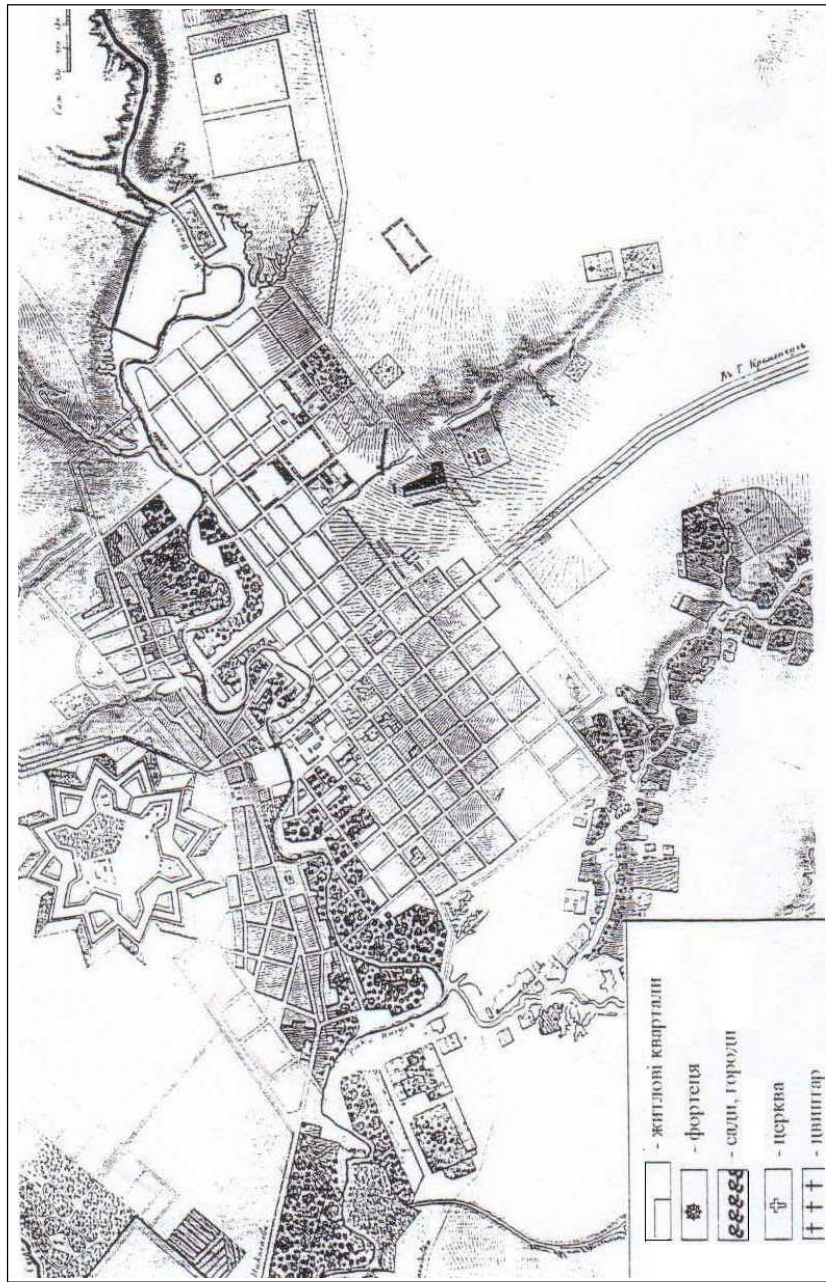
²³¹ Там само. – С. 812–813.

²³² Там само. – С. 787–788, 790.

²³³ Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елизаветграда. – Елизаветград, 1897. – С. 34.

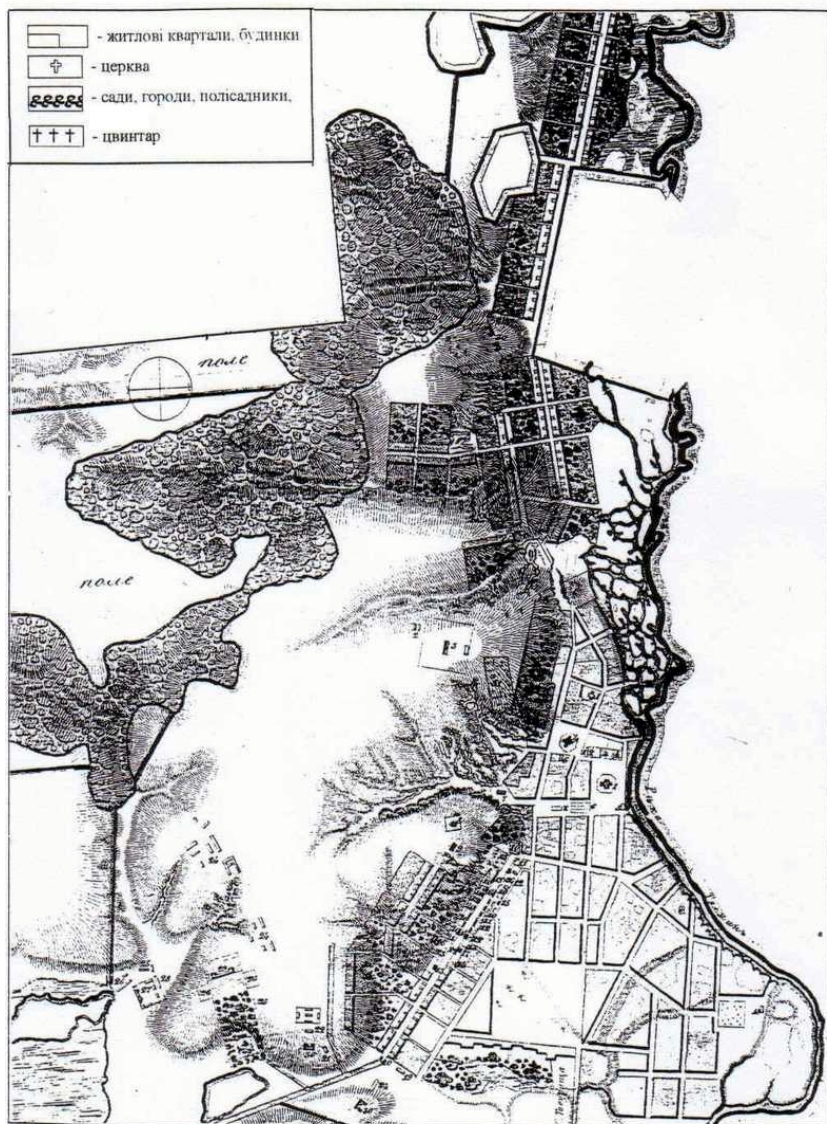
²³⁴ ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 192, 203.

²³⁵ Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 200.

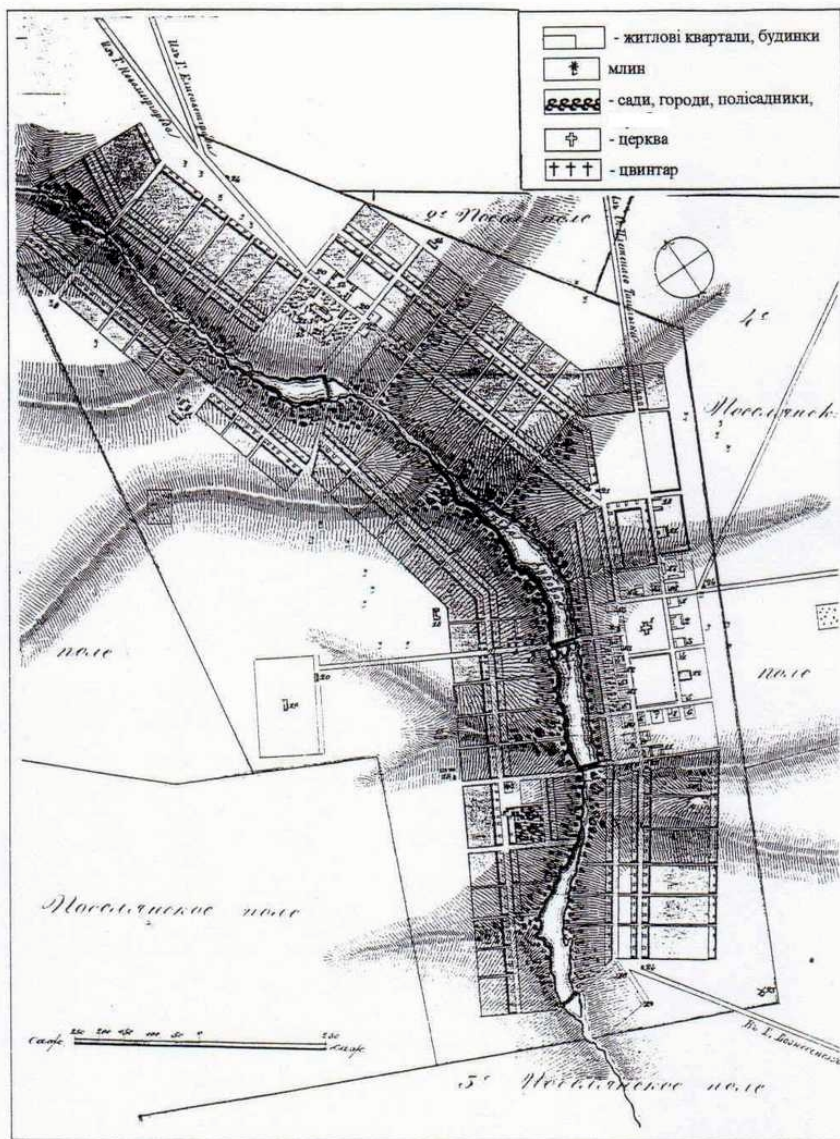

Карта 1. План м. Слизаветрад Новоросійського військового поселення кавалерії. 1854 р.

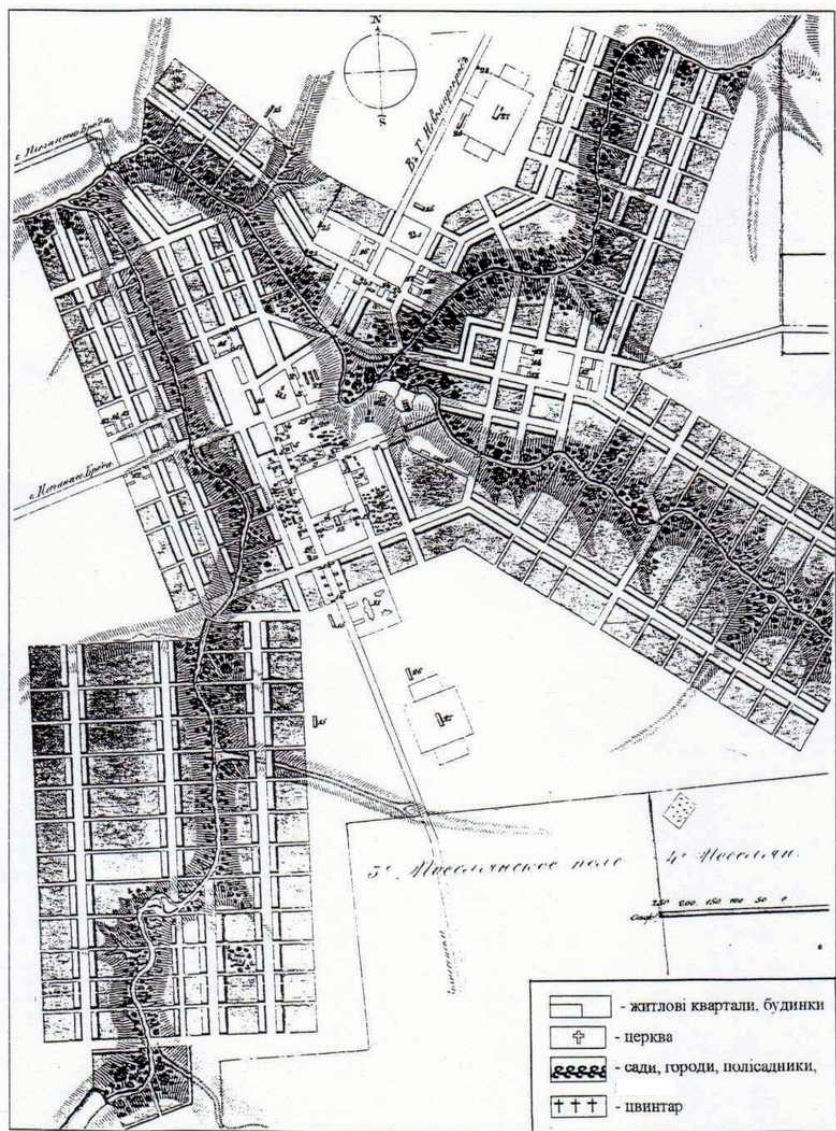
// ЦДАГук. – Ф.1331. – Оп.1. – Спр. 1а. – Арк. 33

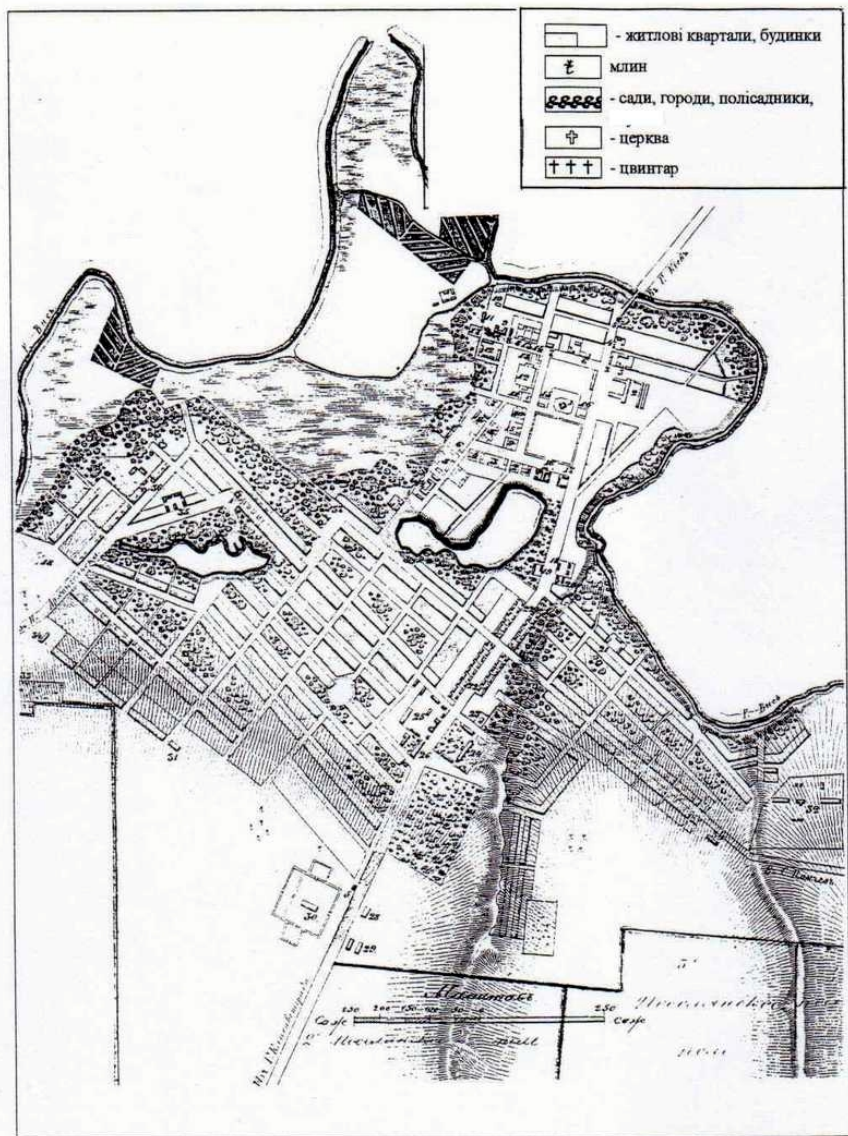
Карта 2. План м. Новогеоргієвськ (Крилів). Штаб 1-го округу Новоросійського військового поселення кавалерії. 1854 р. // ЦДІАУК. – Ф.1331. – Оп.1. – Спр.1а. – Арк.41

Карта 3. План селища Злінка. Штаб 1-ї волості V округу Новоросійського військового поселення кавалерії. 1854 р. // ЦДІАУК. – Ф.1331. – Оп.1. – Спр.1а. – Арк. 62

Карта 4. План посад Павловський. Штаб 3-ї волості V округу Новоросійського військового поселення кавалерії. 1854 р. // ЦДІАУК. – Ф.1331. – Оп.1. – Спр.1а. – Арк.. 66

Карта 6. План м. Новоміргород. Штаб 1-ї волості VII округу Новоросійського військового поселення кавалерії. 1854 р. // ЦДІАУК. – Ф.1331. – Оп.1. – Спр.1а. – Арк. 72

ДО ПИТАННЯ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА У ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. (ІСТОРІОГРАФІЧНА СПАДЩИНА А.СКАЛЬКОВСЬКОГО)

У статті на тлі загальних історіографічних тенденцій розкривається роль історика А.О.Скальковського (1808-1898) у висвітленні історії запорозького козацтва і закріпленні за південноукраїнським (одеським) вченим осередком першості у ХІХ ст. у спеціальному науковому вивченні цього історичного феномену.

У першій половині ХІХ ст. важливою складовою культурного простору Російської імперії й України, зокрема, стає романтизм. У зв'язку з цим утверджується ідея історизму, індивідуальності шляхів історичного розвитку різних країн та окремих регіонів, різних епох²³⁶. Зростає інтерес до окремих історичних феноменів, які здатні характеризувати дух народу або особливості певної історичної доби. Устаюється ідея тісного взаємозв'язку між історичним знанням та літературою, і у зв'язку з цим до регіонів, побут та історія яких здатні привернути увагу письменників і сприяти подальшому розвитку літератури, відносять у тогочасній періодиці так звану Малоросію та степові регіони, порівнюючи потенціал їх специфічності у зазначених аспектах з Шотландією та Північною Америкою²³⁷. Як уособлення цієї специфічності постає феномен запорозького козацтва.

Поряд зі зростанням уваги літераторів до історії України і, зокрема, козацтва, набуває виразних рис усвідомлення з боку тогочасних істориків необхідності створення спеціальної наукової історії запорожців, тим більше що в першій половині ХІХ ст. з'являється низка спеціальних праць з історії та статистики різних військово-козацьких формувань: Чорноморського, Донського, Уральського козацьких військ²³⁸. Так, у монографії А. Федотова “О главнейших трудах по части критической русской истории...” (Москва, 1839) зазначалося, що дослідження історії запорозького козацтва (що характеризується як феномен “русской истории”) перебувають на початковому етапі, а першим і єдиним на кінець 30-х рр. ХІХ ст. спеціальним істориком козацької громади був визнаний Г. Ф. Міллер²³⁹.

Звичайно, що представники української інтелектуальної еліти тієї доби не залишилися осторонь проблеми спеціального дослідження історії запорозького козацтва. У процесі її реконструкції були представлені кілька українських регіонів. Однак деякі твори не побачили світ внаслідок цензурних перепон – наприклад,

²³⁶ Рейзов Б.Г. Французская романтическая историография (1815-1830). – Л., 1956. – 419, 434.

²³⁷ Нахлік Є.К. Українська романтична проза 20-60-х рр. ХІХ ст. – К., 1988. – С.25-26; В.Т. The Prairie, последний роман Купера // Московский вестник.-1827. – Ч. 6. – С. 336, 343.

²³⁸ Броневский В. История Донского войска: В 3 ч.-С.Пб., 1834; Замечания генерал-майора Дебу о состоянии Черномории и черноморских казаков // Отечественные записки. – 1823. – № 39. – С. 195-223, 315-342; Левшин А. Историческое и статистическое обозрение уральских казаков. – С.Пб., 1823. – 84 с.

²³⁹ Федотов А. О главнейших трудах по части критической русской истории. – М., 1839. – С. 22, 26.

праця представника Полтавщини О. Мартоса “История Украины и казаков” (1822), де охоплювалися події до початку XVIII ст.²⁴⁰.

Різниця у методології історичного дослідження та в умовах його проведення призвела до того, що на першому місці щодо створення і публікації наукової для свого часу історії запорозького козацтва опинився південноукраїнський регіон і, зокрема, Одеса, а не Слободжанщина і Харків, де вже був заснований університет, в якому зосереджувався значний науковий потенціал. При укладанні “Запорожской старины” використовувались підходи, властиві, так би мовити, “фольклорному романтизму” (живаємо подібний термін у зв’язку з тим, що є свідчення щодо визнання в той час спроможності виразити “дух” народу не лише за фольклорними, а й за документальними пам’ятками²⁴¹), а серед писемних джерел увага була зосереджена на українських літописах. Документальні джерела залишалися поза увагою²⁴², а реконструкція історії козацтва виглядала як композиція з уривків літописів, політичного трактату, переказів та історичних пісень і дум. Надання переваги цим видам джерел не дозволила науковцям Харківського університету вчасно відгукнутися на ті глибокі зміни, що відбулися в теорії і структурі історичних джерел, особливо після публікації “Полного собрания законов Российской империи”²⁴³. Ймовірно, що відхід І. Срезневського від цієї проблематики у 1839 – на початку 40-х рр. був певним чином пов’язаний з новим рівнем її розробки у Новоросійському краї силами окремими істориками, які виступали прибічниками комплексного характеру джерел з наданням переваги офіційним документам²⁴⁴, та з виникненням Одеського товариства історії та старожитностей, що обрало козацтво однією з головних тем дослідження.

У той час, коли в Москві вийшла праця А. Федотова, в Одесі відомий вже як історик Новоросійського краю А. Скальковський 8 травня 1839 р. (ст. ст.) коротко занотував у своєму щоденнику: “Почав займатися “Історією козацтва”, про яку маю намір дещо написати”. Порівнюючи ці дані з іншими джерелами з’ясувалось, що історик збирався створити цілісну історію запорозького козацтва, в якій найбільший розділ був би присвячений історії останньої, Нової Січі²⁴⁵. Свій задум А. Скальковський почав втілювати у вигляді публікації “Очерков Запорожья” вже в 1840 р., а перші два видання монографічного дослідження “История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского” побачили світ у 1841 р. (фактично у 1842 р.) та у новій редакції у 1846 р.²⁴⁶. Ця видатна подія в історіографії запорозького козацтва має в Південній Україні і, зокрема, в Одесі, свою передісторію.

²⁴⁰ Марголис Ю. Д. Исторические взгляды Т.Г.Шевченка.-Л., 1964.-С. 79.

²⁴¹ Хиждеу А. О русском издании истории и памятников славянских законодательств // Одесский вестник. – 1836. – 18 янв.

²⁴² Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С. 166.

²⁴³ Библиографическое известие о выходе Полного собрания законов Российской империи с 1649 по 12 дек. 1825 г., в 45 тт. // Одесский вестник. – 1830. – 31 мая.

²⁴⁴ ДАОО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7 зв.-8.

²⁴⁵ Архів СІБ Філії Інституту російської історії РАН (Архів СІБ ФІРІ РАН). – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 29, т. 10. – Арк. 71 зв.; Там само. – Оп. 2. – Спр. 186. – Арк. 178 зв. – 179; Скальковский А. А. Очерки Запорожья // ЖМНП. – 1840. – Ч. 26, кн. 4. – С. 28.

²⁴⁶ Скальковский А. А. Очерки Запорожья... – Ч. 25, кн. 3, ч. 26. кн. 4; Його ж. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива. – Одесса, 1841 (далі – ИНС-1); Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон

У місцевому науковому осередку історія козацтва ще в першій чверті XIX ст. включалася в межі регіонального історичного процесу²⁴⁷. Це сталося за умов, коли історіографія історії нещодавно приєднаного до імперії регіону – Новоросійського краю – перебувала на початковому етапі свого розвитку і була представлена, здебільшого, франкомовною працею ад'ютанта герцога А.-Е. де Риншельє Г. де Кастельно “*Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la nouvelle Russie*” (“Нариси давньої та нової історії Нової Росії”, Париж, 1820 р.).

У 1833 р. в Одесі був створений гурток з випускників Московського університету – А. Скальковського, М. Кир'якова, М. Мурзакевича, – які вирішили продовжити розпочату Г. де Кастельно роботу по створенню загальної праці з історії Нової Росії (цей факт повідомляють А. Скальковський та М. Мурзакевич). Цей намір був продиктований однією з основних тенденцій розвитку російської (у державному розумінні) історичної науки, пов'язаною з застосуванням критичного підходу до історичного дослідження, з опорою на джерельну базу комплексного характеру, з недовірою до визнаних авторитетів та існуючих історичних розробок. У відповідному проекті серед джерел майбутньої роботи називалися всі праці, де мова йде про Нову Росію, твори давніх авторів, а також місцеві перекази, пісні козацтва та офіційні документи²⁴⁸. Звертає на себе увагу і прийнята гуртківцями періодизація історії регіону, за якою давня історія обіймала час від Геродота до козацтва або до XVI ст., а сучасна або новітня (нова) історія – період від козацтва до 30-х рр. XIX ст., який мав досліджувати А. Скальковський. Так молоді люди визнали історичну періодизацію, властиву саме досліджуваному регіону, що відрізнялася від існуючих загальних, державницьких за своїм характером, періодизацій історії Росії (необхідно, однак, зазначити, що А. Скальковський згодом у своїй загальній історії Новоросійського краю²⁴⁹, що стала своєрідним результатом реалізації планів згаданого гуртка, з різних причин відходить від цієї періодизації), а запорозьке козацтво, визнали невід'ємною частиною регіонального історичного процесу. Такий підхід, на нашу думку, був визначений не тільки історіографічною традицією, але й актуальністю козацької тематики у Новоросійському краї у кінці 20-х – на початку 30-х років. Тоді після чергової російсько-турецької війни в імперії реанімується захисна роль козацтва і на території краю формуються козацькі війська, до складу яких входять і колишні запорожці. Це потребувало і відповідного відродження історичної пам'яті, гідної інтеграції колишніх запорожців та їх нащадків у структуру регіонального суспільства, що усвідомлювалося А. Скальковським²⁵⁰.

Скальковський. – О., 1998. – С. 80; Скальковський А. А. История Новой Сечи или последнего Копна Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива. Ч. 1-3. – Одесса, 1846 (далі – ИНС-2).

²⁴⁷ Castelnau G. de. *Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la nouvelle Russie*. – Paris, 1820. – Т. 2. – Р. 233 etc.

²⁴⁸ Скальковський А. А. Участие Одессы в подвигах на поприще наук, отечественной истории и словесности // *Сын отечества*. – 1842. – Ч. 3, № 5. – С. 41-42 (Отд. 5, Науки и искусства).

²⁴⁹ Скальковський А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Ч. 1-2. – Одесса, 1836 (далі – ХОИНК).

²⁵⁰ Архів СІБ ФІРІ РАН. – Ф. 200. – Оп. 2. – Спр. 187. – Арк. 39.

Шлях А. Скальковського до створення спеціальної праці з історії запорозького козацтва бере свій початок, очевидно, ще з його першого знайомства з цією історією у дитинстві. Так, у вступі до своєї історичної повісті “Мамай” історик запитує: “Де ти, сивоволосий Фока Череватий, гуменний села мого дідизного Романовки – над Тикічем, хто так вміло міг зберігати у своїй пам’яті всі історії лицарства запорозького, і так охоче передавав їх мені? Ти був першим вчителем моїм у справі Запорозького літописання!”²⁵¹.

Продовжуючи тенденцію, визначену одеським дослідницьким гуртком, А. Скальковський робить перші спеціальні розвідки з історії козацтва під час археографічної експедиції 1835 р., присвяченої пошуку матеріалів та джерел з історії Новоросійського краю. Можливо, що саме тоді він склав недатовану рукописну збірку “Песни запорожских бардов” (зібрані у Бобринецькому повіті)²⁵². Хоча дослідник вказав на свій намір зайнятися історією козацтва ще у травні 1839 р., вирішальну роль в обранні козацької проблематики для ґрунтовного спеціального дослідження відіграла знахідка під час чергової археографічної експедиції запорозького архіву періоду Нової Січі. Всі інші джерела, наприклад, спогади колишнього запорожця М. Коржа, поступилися своїм значенням документам цього архіву, хоча і використовуються дослідником у подальшій роботі. Історик почав знайомитися з запорозьким архівом 7 червня 1839 р., а вже 15 червня склав чернетку вступу та план майбутнього твору. Між іншим, чернетці він довірив свою радикальну на той час думку щодо долі козацтва у Російській імперії: історик зазначив, що запорозька громада “довго боролася з імператорською владою, поки нарешті була змушена підкоритися силі”²⁵³. Знахідка архіву призвела до зміни ставлення А. Скальковського до козацтва, яке спочатку було доволі негативним – знайдені документи дозволяли відійти від оцінок козацтва, висловлених в маніфесті 1775 р., не зраджуючи при цьому принципу опори передусім на документальні джерела²⁵⁴.

Після виходу двох видань монографії “История Новой Сечи...”, про що згадувалося вище, А. Скальковський довгий час з різних причин не займається спеціальним дослідженням історії козацтва. Однак він не залишає зовсім козацької тематики. Приділяючи особливу увагу етнографічному аспекту, він присвячує їй багато місця в своїх історико-художніх творах, а також в історичних екскурсах статистичних праць. Згодом дослідник повертається до занять історією козацтва, що було пов’язано з відновленням діяльності щодо створення в Одесі історичного архіву та запрошення до співробітництва з журналом “Киевская старина”. У 1885-1886 рр. вийшло з частковою редакцією третє видання “Истории Новой Сечи...”. Історіографічну працю в галузі історії козацтва історик поступово припиняє тільки вже в 90-х рр., у дуже похилому віці, доповнюючи окремими невеликими статтями та документами свою монографію²⁵⁵.

²⁵¹ Скальковский А. А. Порубежники. Канва для романов. – Одесса, 1850. – Вып. 3. – С. 3.

²⁵² ВР ІРАІ РАН. – Ф. 281. – Спр. 7959. – Арк. 4-5 зв.; Архів СІБ. ФІРІ РАН. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 188 – порівняйте: Хмарський В. М. З історії розвитку археографії... – С. 178-179.

²⁵³ Архів СІБ. ФІРІ РАН. – Ф. 200. – Оп. 2. – Спр. 186. – Арк. 178-179.

²⁵⁴ ХОИНК. – Ч. 1. – С. 6.

²⁵⁵ Скальковский А. А. Порубежники. Канва для романов. – Одесса, 1849. – Вып. 1. – С. 81-82, 119, 132 etc.; Його ж. Ростов-на-Дону и торговля Азовского бассейна. – Б.м., 1865-1866;

Історик розглядав історію запорозького козацтва і як складову частину історії Південної України (Новоросійського краю), визнаючи козаків корінними мешканцями регіону на час його прислання до Російської імперії, і як визначне явище в історії східнослов'янського (т. зв. руського) козацтва та прототип різних козацьких військ, і більш широко як феномен слов'янського прикордонного війська²⁵⁶. У творах А. Скальковського зустрічається характеристика Січі як козацької республіки, однак він ніколи не називав Запорозжя самостійною політичною общиною²⁵⁷.

За допомогою документів знайденого запорозького архіву історик намагається довести положення щодо подібності запорозького козацтва до західноєвропейських чернечо-лицарських орденів. Він називає Запорозжя Січ південноруським (українським) і, водночас, слов'янським лицарським орденом, який закономірно з'явився на зміну західноєвропейським, і вказує на його оборонну функцію для слов'янських і європейських країн²⁵⁸. Таке ототожнення цілком відповідало уявленням щодо козацтва як лицарства або й прямим порівнянням його з "орденами" в історіографії, літературі та фольклорі²⁵⁹. Однак А. Скальковський побачив підґрунтя для подібних порівнянь у документах, якими він користувався. Це надавало наукового характеру його висновкам, хоча, незважаючи на це, вони фактично не визнавалися більшістю його сучасників. В архіві Нової Січі були документи, що підтверджували, з точки зору історика, існування в козацькій громаді всіх основних орденських рис, на які він вказує в різних за часом роботах: належність до християнської – православної – релігії та поклоніння Пресвятій Богородиці, боротьба проти турок і татар (так зване покликання), обітниця безшлюбності, узи товариства, обітниця послушництва, що означала підпорядкованість запорозьких громади та церкви тільки кошовому отаманові, наявність у структурі громади "стариків" та "молодиків", існування спеціального іспиту, що передував вступу до громади, відмова (це твердження у історика не мало категоричного характеру) нежонатих козаків – членів ордену від занять землеобробом (яким займалися переважно сімейні козаки)²⁶⁰ та інші.

А. Скальковський певним чином визнавав недосконалість своєї гіпотези, коли посилався на необхідність дослідити додатково особливості угорсько-сербського

Хмарський В. М. А. О. Скальковський і журнал "Киевская старина" // Історико-літературний журнал. – Одеса, 1995. – № 1; Скальковский А. А. Астроном Эйлер в Сечи Запорожской в 1770 г. // Киевская старина. – 1891. – Т. 35, № 10. – С. 117 та ін.

²⁵⁶ Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч. 1. – С. 210 (далі – ОСОНК-1); ИНС-1. – С. 7; Скальковский А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 30-31 (далі – ИНС); Скальковский А. А. Очерки Запорожья... – С. 197, 199.

²⁵⁷ ИНС. – С. 66; ОСОНК-1. – С. 24.

²⁵⁸ ИНС-1. – С. 7; ИНС. – С. 30-32, 78; ХОИНК. – Ч. 1. – С. 12.

²⁵⁹ Броневский В. История Донского войска. – Ч. 3. – С. 92, 123; История о казаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. – Одесса, 1852. – С. 16; Гоголь Н. Отрывок из истории Малороссии // Журн. м-ва нар. просвещения. – 1834. – Ч. 2. – С. 12-13 та ін.

²⁶⁰ Скальковский А. А. Очерки Запорожья... – Ч. 25, кн. 3. – С. 206, 217-218, 222-223; ИНС-1. – С. 41-43, 45, 47, 71; ИНС. – С. 79, 115, 80-82, 109-110, 68, 85-87, 192; Архів СІБ. ФІРІ РАН. – Ф. 200. – Оп. 2. – Спр. 186. – Арк. 46; Архів СІБ. ФІРІ РАН. – Ф. 200. – Оп. 2. – Спр. 187. – Арк. 97 зв. – 98.

озброєного кордону. Однак розроблена істориком концепція дозволила йому певним чином пояснити причини ліквідації у 1775 р. запорозької общини, яка віддано служила російському уряду ще під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр.²⁶¹ Він висловлює думку про закономірне для орденів явище – їх поступове “старіння”. У випадку з запорозькою громадою причинами цього процесу виступили невідповідність орденського покликання й історичних реалій в останній чверті XVIII ст., внутрішній розклад ордену, прояви якого полягали у порушенні важливих обітниць.²⁶²

Ще однією з головних причин знищення Запорозької Січі було, на думку історика, “зміщення понять володіння та самодержавства” щодо території, яку займало козацтво.²⁶³ Запорозьке козацтво, землі якого займали величезну частину тодішньої Нової Росії, становили серйозну перепону на шляху “закономірного” просування імперії на південь.²⁶⁴ А. Скальковський ретельно розглядає підстави володіння запорозькими своїми вольностями, звертає увагу переважно на правовий бік питання, будучи переконаним, що володіння має опиратися на силу трактатів.²⁶⁵ Аналіз істориком позиції Запорозької Січі дозволив йому поступово, водночас з еволюцією ставлення до запорозького козацтва, перейти від прямого заперечення домагань запорожців до розуміння їх позицій.²⁶⁶ Близький у своїх поглядах до прибічників так званої “баторіанської легенди”, А. О. Скальковський вважав, що права запорозьких козаків на територію Новоросійського краю без ногайської частини і Криму засновані на грамоті польського короля Стефана Баторія від 20 серпня 1576 р., вміщеній в універсал Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 р. Цей документ, що був надрукований у 1835 р. одночасно у кількох центральних виданнях імперії, дослідник (і не тільки він в Одесі) називає інвеститурою козаків у володіння їхніми землями. Але, попри надання запорозьким територіальним вимогам законного підґрунтя, історик підводить до думки, що грамота Стефана Баторія була внутрішньодержавним актом і не мала значення міжнародного трактату. З іншого боку, і Богдан Хмельницький на 1655 р. не мав права підтверджувати цей документ без згоди на те царя.²⁶⁷ Інший момент, на який могли опиратися козаки при доведенні своєї позиції в територіальному питанні – це право *primi occupantis*, тому що вони першими зайняли ці землі після чергового спустошення.²⁶⁸ Однак історик був тієї думки, що названі аргументи козацької сторони у XVIII ст. вже не відповідали реаліям існування запорозької громади під зверхністю Росії, тому що в цей час тільки ця держава мала право

²⁶¹ Скальковский А. А. “Дунайцы”: Эпизод из турецкой кампании 1769-1774 гг. // Временник Московского общества истории и древностей. – 1854. – Кн. 19. – С. 9-10.

²⁶² ИНС-1. – С. 328-329, 291-292; ИНС. – С. 553-554, 81, 529.

²⁶³ ИНС-1. – С. 328.

²⁶⁴ ХОИНК. – Ч. 1. – С. 7.

²⁶⁵ Скальковский А. А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715-1847) // Журн. м-ва внутр. дел. – 1849. – Ч. 25. – С. 64.

²⁶⁶ ХОИНК. – Ч. 1. – С. 7, 13; ОСОНК-1. – С. 25-26.

²⁶⁷ Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К., 1904. – С. 141; ИНС-1. – С. 10-13; ОСОНК-1. – С. 11-12; История о казаках... – С. 4, прим. Згаданий універсал, очевидно, є фальсифікатом – про це зазначали й окремі дослідники, і він не увійшов до новітнього видання: Універсали Богдана Хмельницького, 1648-1657 / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1998.

²⁶⁸ ИНС. – С. 282, 36; ОСОНК-1. – С. 31.

володіти “степо́м” чи Північним Причорномор’ям за правом завоювання в результаті російсько-турецьких воєн, закріплене в міжнародних угодах²⁶⁹. Незважаючи на цей висновок, визнання за запорожцями певних прав на територію Північного Причорномор’я, навіть і обмежених у часі, а також вказівка на те, що українські (малоросійські) та запорозькі козаки відносяться до корінного населення регіону, певним чином сприяла, на наш погляд, формуванню уявлення та, згодом, концепції щодо українських етнічних регіонів.

Деякі моменти в інтерпретації А. Скальковським історії запорозького козацтва мають риси відкритої апології цього історичного феномену (після відкриття запорозького архіву), з чим ми вже зустрічалися при розгляді концепції орденського устрою запорозької громади, у визнанні істориком за запорожцями права на їх територіальні вольності. Захисна тенденція досягає свого апогею при дослідженні ним питання стосовно існування зв’язку між гайдамаччиною та козацтвом. Погляди А. Скальковського на гайдамацький рух поступово зазнали еволюції. Реконструкція географії гайдамацьких нападів закреслювали для дослідника теорії, що пояснювали гайдамаччину на одному з етапів її історії як національно-релігійну боротьбу з поляками. Історик відмовляється від власної подібної позиції і дійшов висновку, що в основі цього явища знаходяться матеріальні інтереси і воно має секуляризований характер, належить власне XVIII ст. і не пов’язане з попереднім козацьким рухом. Тому своїм основним завданням він вважає розмежування поняття козацтва та гайдамаччини, а також, при визнанні участі в ній окремих запорожців, заперечення існування підтримки гайдамак з боку запорозького Коша²⁷⁰.

Звертаючись до історії запорозького козацтва після зруйнування Січі, А. Скальковський вписує нову, з точки зору обсягу та інтерпретації, сторінку в історіографію предмета. Він звертає основну увагу на створення у цей період різних військово-козацьких формувань, до яких увійшли колишні запорожці. Серед цих формувань – Бузьке, Катеринославське, Чорноморське, Усть-Дунайське, Дунайське, Азовське козацькі війська, а також Задунайська Січ в межах Туреччини. З огляду на те, що основне завдання історика полягало у з’ясуванні подальшої долі колишнього запорозького козацтва, деякі інтерпретації страждають на однобічність і певну тенденційність. Але за обсягом висвітлення проблеми і завдяки фактичному матеріалу внесок А. Скальковського у дослідження цього предмета є вагомим з огляду на ступінь розвитку історіографії питання в XIX ст.²⁷¹

Таким чином, А. Скальковський, який багато років свого життя присвятив дослідженню історії запорозького козацтва, зробив вагомий внесок як у вивчення цього історичного феномену, так і у визначення структури проблематики історії Південної України. Крім того, одним зі значних наслідків його діяльності стало закріплення за південноукраїнським науковим осередком першості у науковому

²⁶⁹ ИНС-1. – С. 328; ИНС. – С. 282 та ін.

²⁷⁰ ИНС.-С. 413-416, 419-420; Скальковский А.А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст., 1733-1768.-О., 1845.-С. 13-15, 59, 129, 316; Його ж. Несколько документов к истории гайдамаччины // Киевская старина.-1885.-Т. 13, кн. 10.-С. 280.

²⁷¹ Новікова А. В. Історія військово-козацьких формувань у Північному Причорномор’ї (остання чверть XVIII-перша половина XIX ст.) у висвітленні А. О. Скальковського // Південний архів. Історичні науки.-Херсон, 2001.-Вип. 4.-С.52-62.

вивченні історії запорожців, а також пов'язаних з нею історії військово-козацьких формувань в регіоні після 1775 р.

Lyudmyla Novikova

On Zaporozhian Cossack history studies in South Ukraine at the first half of XIXth century (A.O.Skalkovsky's historiography hereditary)

The author of article at the background of general historiography tendencies revealed out the historian A.O.Skalkovsky's (1808-1898) role in the elucidation of Zaporozhian Cossack history and at the determination of South-Ukraine (Odessa) scientific center as the first one within XIX c. in the field of this historical phenomena monograph studying.

УДК 94 (470+571:357.1–058.22)“1863/1864”

Федір Стоянов

***СТВОРЕННЯ І СЛУЖБА КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
1863-1864 рр.***

У статті на основі неопублікованих архівних документів розглянуто процес організації і служби іррегулярних козацьких контингентів Лівобережної України в 1863-1864 рр. З'ясовано, що вони створювалися для участі в “заспокоєнні” польського-національно визвольного руху початку 60-х рр. XIX ст., але їх служба проходила в межах Київського воєнного округу і носила охоронно-поліцейський характер.

Процес інтеграції українського козацтва до політичних, соціальних і воєнних структур Російської імперії в кінці XVIII-XIX ст. питання досить актуальне в сучасній історичній науці. Більшість досліджень з цих питань присвячені скасування особливого полково-сотенного устрою після 1764 р., перетворенню традиційної військової організації козацтва на систему регулярних полків, комплектування яких відбувалося на основі рекрутських наборів, трансформацій соціально-правового становища українського козацтва Лівобережної України протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. Остаточні вирішити “козацьке питання”, зрівнявши козаків з селянами, уряд Російської імперії не наважувався. Козаки Лівобережної України склали окрему групу державних селян – малоросійські козаки і влада періодично визнавала необхідність створення з цих козаків колишньої Гетьманщини за їх власний кошт іррегулярних частин для участі у війнах кінця XVIII – початку XIX ст., а за це погоджувалась продовжити деякі традиційні привілеї та пільги. Прикладами звернення російського уряду до військового потенціалу лівобережного козацтва стало залучення їх до боротьби з Наполеоном 1812-1814 рр., для участі в приборканні Польського повстання 1830-1831 рр., під час Кримської війни в 1855-1856 рр. та для заспокоєння польського національно-визвольного руху 1863-1864 рр. Останній приклад знайшов відображення лише в статтях енциклопедичного характеру та невеликій спеціальній роботі²⁷². Найвні документи Центрального державного історичного архіву України в м. Клів з фонду «Штабні малоросійських козацьких полків 1863-1864 гг.» (ф. 1346)

²⁷²Казачьи войска: Хроника гвардейских частей/ Под ред. В.К.Шенка. – С.Пб., 1912(Репринт. изд., 1992); Переславський О. Остання Збройна Сила Старої України //Табір. – № 27. – Варшава, 1934. – С. 32.

дозволяють розкрити організацію і службу так званих Малоросійських козацьких полків у 1863-1864 рр., що є метою даної публікації.

Указом від 24 травня 1863 р. російський уряд оголосив набір козаків Полтавської і Чернігівської губерній на службу. Планували сформувати два полки з Полтавської і один з Чернігівської губерній²⁷³, використати їх для приборкання польського національно-визвольного руху на Правобережній Україні та охорони прикордонних з колишньою Польщею губерній.

Кожен полк мав складатися з 7-ми сотень: шести дійових і однієї резервної. Загальна чисельність особового складу становила 1075 чоловік: Полакове керівництво включало командира, його заступника і ад'ютанта, скарбника-квартирмейстера та штаб-трубача. Сотенне керівництво складалося з командира і двох обер-офіцерів. В кожній сотні мало бути по 125 козаків, вісім урядників, вісім ординарців (приказних). Крім цього до складу полку входили старший і молодший урядники, полковий лікар, фельдшер, писар, два коновали, два ковалі, 28 драбантів (денщиків) для офіцерів полку, 15 їздових до возів обозу. Такий штат полків був аналогічним штату малоросійських полків у 1855-1856 рр.

До полків набирали добровольців, а якщо їх не вистачало для комплектації сотень – тих, кого призначали волосні та сільські козацькі збори²⁷⁴. Траплялися випадки уникання служби козаками з різних причин. За згодою і підтвердженням козацьких громад солдат, який не мав змоги чи бажання служити, міг домовитися про свою заміну з іншим козаком, учасники такого договору підписували відповідну угоду²⁷⁵. На дітей, що народжувалися в сім'ях козаків держава видавала матеріальну допомогу продуктами харчування²⁷⁶.

Слід зауважити, що відбір козаків до полків проводився не дуже ретельно, через що вже в процесі служби виявлялися фізично нездатні до “фронтової” служби²⁷⁷. Наприклад, виявилися нездатні до служби козаки: Кузьма Казка – “через тушість і безтолковість”, Іван Ніколасенко – через грижу, Михайло Мотрій – через поганий зір, Тихон Хаволь – через те, що “заїка, слабкий будовою тіла”, Іван Гужель і Григорій Руденко – через “постійну хворобливість і слабке здоров'я”²⁷⁸.

На офіцерські посади запрошувалися особи «всіх вільних станів» – в першу чергу ті, що перебували в запасі або служили в Малоросійських козацьких полках в 1855-1856 рр. Чинovníки державної служби також приймалися на офіцерські посади, окрім сотенних командирів, для яких обов'язковою була наявність стажу військової служби в кавалерії. Малоросійським полкам заборонялось комплектуватися позапштатними офіцерами, а також зараховувати до категорії нижніх чинів представників будь-якого стану, окрім козацького²⁷⁹. На чолі полків перебували призначені імператором досвідчені штаб-офіцери. Посади полкових командирів обіймали: полковник Рахубович – 1-го Чернігівського, полковник Кардашевський

²⁷³ ПСЗ РИ. Собрание II. – Т. XXXVIII, 1963. – Отд. 1. – № 39660.

²⁷⁴ Переяславський О. Остання Збройна Сила Старої України. – С. 24-27.

²⁷⁵ ЦДІАУК. – Ф. 1346. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1-1 зв., 6-6 зв., 29-29 зв.

²⁷⁶ Там само. – Спр. 8. – Арк. 10-10 зв.

²⁷⁷ Там само. – Спр. 1. – Арк. 116.

²⁷⁸ Там само. – Спр. 36. – Арк. 16-16 зв.

²⁷⁹ Там само. – Спр. 149. – Арк. 20-20 зв.

- 1-го Полтавського, полковник Ерделі – 2-го Полтавського полку²⁸⁰. Штаб-квартира 1-го Полтавського полку базувалася в повітовому місті Миргород, 2-го Полтавського полку – місті Лохвиця Полтавської губернії. На початку вересня в місця розташування козацьких полків прибули офіцери з регулярних кавалерійських частин (Глухівського, Каргопольського, Стародубського драгунських, Чутувського і Білгородського уланських полків) для поповнення офіцерського складу кожної сотні професійними військовими²⁸¹.

Зброю полки отримували з державних арсеналів. Обмундирування, верхові коні й амуніція надавалася козацькими громадами. Вони повинні були забезпечити своїх рядових пристойним одноманітним одягом, а саме: сукняними жупани, шароварами, чорними овечими шапками та ін. Обмундирування нижнім чином полків не затверджували, але за кожним полком закріплювався особливий полковий колір сукняних верхівок шапок і кушаків (пояс): червоний – за 1-м Полтавським полком, синій – за 2-м Полтавським і світло-зелений – за Чернігівським полком²⁸². Козакам дозволялось носити свою звичайну зачіску, вуса і борода. Козаки й урядники озброювалися піками, рушницями і шаблями. Приказним і сурмачам замість рушниць і пік передбачалось мати пістолети²⁸³. З розташованих поблизу піхотних і кавалерійських регулярних полків до козацьких підрозділів відкомандировувалися кадрові нижні чини й унтер-офіцери, до завдання яких входило навчання козаків правилам користування зброєю²⁸⁴.

Форма для офіцерів установлювалася загальноросійського козацького зразка. Вони носили короткі жупани темно-зеленого кольору, такого ж кольору шаровари та чорні шкіряні чоботи. Мали срібні пагони з номером полку і літерою губернії. Колір кушака (пояса) і сукняного верха шапки визначався відповідно кольору в полку. Озброєння офіцера складалося з кавалерійської шаблі і пістолета²⁸⁵. Формування полків відносилось до компетенції Полтавської і Чернігівської палат державного майна, які мали забезпечувати полки продовольством і фуражем для коней під час перебування їх на території цих губерній.

Основним заняттям козаків, після зарахування до полку і прийняття присяги були військові вправи, практичні і тактичні навчання. Навіть до того моменту, як полки отримали зброю з арсеналів, навчання проводилися простими дерев'яними палицями, що імітували шаблі і піки²⁸⁶. 16 вересня 1863 р. в Полтаві імператор Олександр II оглянув козацькі полки і залишився “для першого разу задоволений”²⁸⁷. В листопаді 1863 р. за успіхи у формуванні козацьких полків імператор нагородив полковника Ерделі орденом Святого Станіслава II ступеня²⁸⁸.

²⁸⁰ Там само. – Спр.184. – Арк. 2-4; Спр. 25. – Арк. 1.

²⁸¹ Там само. – Спр. 1. – Арк. 115, 116 зв.

²⁸² Переяславський О. Остання Збройна Сила Старої України. – С. 24-27.

²⁸³ ЦДАУК. – Ф. 1346. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 108.

²⁸⁴ Там само. – Арк. 109 зв.-110, 123; Спр. 122. – Арк. 301-301 зв., 321-321 зв., 439; Спр. 172 – Арк. 30.

²⁸⁵ ПСЗРИ. Собрание II. – Т. XXXVIII, 1863. – Отд. 1. – № 39660.

²⁸⁶ ЦДАК. – Ф. 1346. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 7-7 зв.

²⁸⁷ Там само. – Арк. 21-21 зв.

²⁸⁸ Там само. – Арк. 43.

Козаки залучались для допомоги поліції та вирішення надзвичайних ситуацій, зокрема, ліквідації пожеж влітку 1863 р. у Полтавській губернії²⁸⁹.

За розпорядженням Військового міністерства від 8 вересня 1863 р. три Малоросійські полки передавалися у розпорядження командуючого Київським військовим округом під командування генерал-ад'ютанта Анненкова²⁹⁰, але протягом зими 1864 р. перебували ще на квартирах поблизу Полтави і Чернігова²⁹¹. Місцеві жителі, в яких квартирували козаки, часто скаржились на складність утримання такого постою. Так, жителі села Вороненці зверталися до командира 1-го Полтавського полку полковника Кардашевського з проханням перевести в інший населений пункт 2-гу сотню цього полку через те, що селянські двори, яких не більше 120, не мають відповідного продовольства для козаків і приміщень для утримання козацьких коней. Козаки розмістили своїх коней разом з рогатою худобою господарів, через що худоба почала хворіти²⁹². Однак вирушити до місць нової дислокації малоросійські полки змогли лише в квітні. 1-й Полтавський полк в травні був розташований в Києві та його передмістях²⁹³. 2-й Полтавський полк – у містечку Чуднів Волинської області²⁹⁴, де увійшов до складу особливого Житомирського військового з'єднання під командуванням генерал-лейтенанта Хігрово²⁹⁵. Чернігівський полк розмістився у містечку Тальне Київської губернії, а 7-ма Глухівська резервна сотня цього полку перебувала на Шосткінському пороховому заводі як військова залога²⁹⁶. В цей період козацькі підрозділи несли охорону російсько-польського прикордоння, об'єктів військово-промислового комплексу і виконували поліцейські функції.

Під час служби малоросійські козацькі полки не обминули такі явища, як дезертирство через “надмірне волелюбство” та незвичну для більшості козаків жорстку військову регулу, утиски з боку офіцерів²⁹⁷; “пийцтво і нічне шптаніє”, “нетвереза поведінка, буйство і бійки”, “втрата козацьких речей”, “невиконання наказів, нестаранність до служби, затяте прирікання з сотенним командиром”. Найбільш розповсюдженим покаранням були арешти і відбування покарання на полковій гауптвахті протягом декількох тижнів, пониження в посаді (для унтер-офіцерів), а також тілесні покарання (від 25 до 100 ударів батогами)²⁹⁸. Так, унтер-офіцер 2-го Полтавського полку Неверовський, який образив сотенного вахмістра отримав два тижня арешту – перший провів в карцері на хлібі і воді, другий – “в чорних роботах на конюшні”²⁹⁹.

Однією з численних проблем у полках стали хвороби, через що вмирала значна кількість козаків³⁰⁰, особливо багато життів забрала епідемія тифу (“тифозна гарячка”).

²⁸⁹ Там само. – Спр. 1. – Арк. 109,119.

²⁹⁰ Там само. – Спр. 25. – Арк. 15.

²⁹¹ Там само. – Арк. 25.

²⁹² Там само. – Спр. 1. – Спр. 26. – Арк. 1.

²⁹³ Там само. – Спр. 26. – Арк. 5-13.

²⁹⁴ Там само. – Спр. 156. – Арк. 3-4.

²⁹⁵ Там само. – Спр. 156. – Арк. 28-28 зв., 29-29 зв. 34-36.

²⁹⁶ Там само. – Спр. 184. – Арк. 2-3, 6-6 зв.

²⁹⁷ Там само. – Спр. 128. – Арк. 1-1 зв., 63.; Спр. 128. – Арк. 8-8 зв.

²⁹⁸ Там само. – Спр. 184. – Арк. 36

²⁹⁹ Там само. – Арк. 30 зв.

³⁰⁰ Там само. – Арк. 1, 14, 47.

Керівництво вживало усі необхідні заходи, щоб зменшити можливість зараження і зберегти більшу частину особового складу в полках³⁰¹. Цікавим є те, що профілактика полягала в тому, щоб вмиватися зранку, раз на тиждень відвідувати баню, голити бороди раз в два-три дні, не їсти зіпсованих овочів, не пити горілку, не приховувати хворобливого стану, не лікуватися у “бабок”, а звертатися лише до полкового лікаря³⁰².

Після того як безпосередньо небезпека польського національно-визвольного руху для територій Київської губернії минула, навесні-влітку 1864 р. козакам Малоросійських полків дозволили у вільний час найматися на роботи до місцевих господарів³⁰³. Зароблені наймом гроші, планувалося розділити так: одну третину направити на покращення їжі нижнім чинам, а дві третини – розділити порівну між козаками. Наказом від 26 липня 1864 р. козацькі полки були розформовані, що реалізовувалось до грудня місяця. Рядові козаки звільнялися в безстрокову відпустку на 15 років і мали повернутися в Полтавську і Чернігівську губернії³⁰⁴. Кадрові нижні чини поверталися у ті військові кавалерійські і піхотні регулярні частини, звідки вони були відряджені до Малоросійських полків. Офіцери могли продовжити службу в армії або стати «позаплатними чиновниками при канцелярії губернатора з виплатою зарплатні»³⁰⁵. Кожен офіцер обов'язково повинен був подати персональне клопотання на ім'я імператора про дозвіл служити або піти у відставку. Для офіцерів, які йшли у відставку через хворобу або були звільнені зі служби через погану поведінку і недбалість діяли відповідні Положення, що регулювали їх статус і дії³⁰⁶.

Частина офіцерів продовжила службу в поліції, частина в кавалерійських регулярних частинах. Наприклад, корнеті 2-го Полтавського полку Худько і Родзевич, поручики Лисенко і Полянський виявили готовність обійняти посади станових і поліцейських приставів або їх помічників у будь-якому поліцейському відділі Київського генерал-губернаторства³⁰⁷. Очевидно, керівництво схвально поставилось до такої ініціативи й запропонувало їм декілька вакантних посад³⁰⁸. Максимально враховуючи побажання служити в кавалерії, військове начальство направило корнетів Гасса і Алексі в Рижський драгунський полк, корнета Павленка – в Одеський уланський полк, корнетів Кузьміна і Ладнашєва – в Київський і Олександрійський гусарські полки відповідно³⁰⁹.

Під час розформування в листопаді 1864 р. за відмінну службу по три офіцери з кожного полку отримали нагороди – ордені Святої Анни 2-го ступеня, Святого Володимира 2-го ступеня, Станіслава 3-го ступеня, майорські чини та грошові виплати від 234 до 147 крб.³¹⁰

³⁰¹ Там само. – Спр. 1. – Арк. 126.

³⁰² Там само. – Спр. 100. – Арк. 10-11 зв.

³⁰³ Там само. – Спр. 122. – Арк. 246-246 зв.

³⁰⁴ Там само. – Спр. 184. – Арк. 4; ПСЗРИ. Собрание II. – Т. XXXIX, 1864. – Отд. 1. – № 41112.

³⁰⁵ Там само. – Спр. 165. – Арк. 16, 35, 32-33 зв., 39, 60-65 зв., 78-78 зв., 130.

³⁰⁶ Там само. – Спр. 149. – Арк. 13-13 зв.

³⁰⁷ Там само. – Арк. 45-45 зв., 46-46 зв., 51-51 зв., 52.

³⁰⁸ Там само. – Арк. 57-57 зв., 59.

³⁰⁹ Там само. – Спр. 172. – Арк. 1-5, 7-7 зв., 32, 35-35 зв., 48; Спр. 172. – Арк. 7, 43-43 зв.

³¹⁰ Там само. – Спр. 184. – Арк. 91-91 зв.; Спр. 174. – Арк. 36-36 зв.

Таким чином, козацькі полки Лівобережної України створювалися на початку 60-х рр. XIX ст. для участі в заспокоєнні польського-національно визвольного руху, але їх служба проходила лише в межах Київської і Волинської губерній і носила охоронно-поліцейський характер.

Fedir Stoyanov

Establishment and service of the Livoberezhna (Left-Bank) Ukraine Cossacks regiments in 1863-1864

In the article on the basis of the unpublished documents the author has considered the process of establishment and service of the irregular Cossack troops in 1863-1864 at the Left-Bank Ukraine. It has been found out, that they were created for participation in "pacification" of Polish national movement at the beginning of 1860-ties, but were not used for mentioned purpose. The service of Ukrainian (malorossian) horse Cossack district had a police character and was not long.

УДК 93(477.5)“19”

Людмила Маленко

Ф. А. ЩЕРБИНА І ЙОГО “ІСТОРИЯ КУБАНСКОГО КАЗАЧЬЕГО ВОЙСКА”

У статті висвітлюється історіографічний та археографічний доробок Ф. А. Щербини у галузі історії кубанського козацтва і Кубані. Особлива увага приділена складній долі зібраних ним історичних джерел.

У лютому 2005 р. виповнилася 156-та річниця з дня народження Федора Андрійовича Щербини. Ювілейні роковини видатного громадського діяча, історика, статистика, економіста, соціолога, автора віршованих поем “Чорноморці” (1919 р.) і “Богдан Хмельницький” (1929 р.), члена-кореспондента Петербурзької АН (з 1904 р.), дійсного члена Наукового товариства імені Шевченка (1924 р.), професора Українського Вільного університету й одночасно професора статистики Української господарчої академії у Подєбрадах (1922–1936 рр.) широко відзначалися в Російській Федерації і, зокрема, на Кубані. На батьківщині дослідника пройшли: традиційна міжрегіональна науково-практична конференція “Науково-творча спадщина Федора Андрійовича Щербини і сучасність”, виставки матеріалів Ф. А. Щербини у Літературному музеї Кубані та Історико-археологічному музеї-заповіднику ім. Є. Д. Феліцина, читання та постановки творів діяча. Мета заходів – привернути увагу дослідників різних країн до наукової спадщини вченого. В Україні ця дата пройшла не поміченою, не згаданою. А така людина як Ф. А. Щербина варта того, щоб про неї пам'ятали, гідно оцінили її науковий доробок, переосмислили надруковане, сприяли появі на світ ще не уведених до наукового обігу матеріалів вченого.

Особливе місце у творчому доробку Ф. А. Щербини посідають праці з історії козацтва та Кубанського краю. У 1884 р. була опублікована його праця “История самоуправления у кубанских казаков”. Він брав участь у формуванні збірника “Кубанское казачье войско (1796–1888)” і написав до нього нарис “История

Кубанского казачьего войска” (1888). У 1891 р. друкується дослідження вченого “Земельная община кубанских казаков”. Результатом плідної роботи в архівосховищах регіону та російської держави — Катеринодарі, Ставрополі, Владикавказі, Георгіївському, Кизлярі, Тифлісі, Астрахані, Новочеркаську, Воронежі, Москві, Петербурзі, Одесі, Катеринославі, Харкові стала його видана двохтомна монографія “История Кубанского казачьего войска” (1910–13) (далі — “Історія...”). Вона була написана на замовлення Військового міністерства і мала сприяти укріпленню патріотичних почуттів козацтва, вихованню козацької молоді, слугувати справі освіти. Будучи офіційним замовленням, книга разом із тим пронизана духом демократизму, палкої любові до рідного краю, людей.

Поява історії кубанського козацького війська, написаної Ф. А. Щербиною, стала подією в науковому та громадському житті. Праця з моменту її виходу в світ була поставлена сучасниками в ряд таких значущих видань, які з’являються в десятки років раз; а зміст її визнавався особливо цінним.³¹¹ “Історія...” Ф. А. Щербини одразу привернула увагу широкого загалу і була оцінена як вагомий внесок у воєнно-історичну науку.

Виданій двотомній монографії передувала копінтка робота не тільки автора, а й цілого колективу добровільних помічників, що розбирали, систематизували архівні матеріали, писали анотації документів тощо. Сам Ф. А. Щербина, погоджуючись на написання історії Кубанського козацького війська, навіть не підозрював, яку купу паперів доведеться переглянути щонайменше в 14 архівосховищах країни, щоб відтворити всі сторони життєдіяльності козацтва на Кубані. Згодом дослідник напише: “Первоначально предполагалось издать историю Кубанского казачьего войска в двух томах около 30 печ. листов каждый. Предположения эти были сделаны на данных об архивных материалах по печатным источникам и указано знатока архивов покойного Е. Д. Фелицына... А на деле же материалов оказалось несравненно больше предполагаемого количества”.³¹² Як наслідок — постала необхідність написати не 60 друкованих листів, а щонайменше 120 і видавати “Історію...” в 4-х томах.

Слід зазначити, що до виконання державного замовлення Ф. А. Щербина поставився досить відповідально. Він розумів, що “полная история казачьего войска, основанная на подлинных исторических документах, с освещением исторических событий без пристрастия нужна как научное дополнение к полной истории России и как источник для составления книжек и краткой истории для различных целей”.³¹³ Усвідомлюючи, які завдання поставлені перед автором, Ф. А. Щербина наголосив, що не допустить конкурсу на співавторство, а буде працювати сам із 4-ма помічниками та 4-ма підручними, які допоможуть йому в зборі та систематизації архівного матеріалу. Далі написав доповідну записку на ім’я

³¹¹ Городецкий Б.М. Новый труд по истории Кубанского края // Известия ОЛИКО. — Екатеринодар. — 1912. — Вып. 5. — С. 177.

³¹² РДВІА. — Ф. 400. — Оп. 25. — Спр. 183. — Арк. 9.

³¹³ Там само. — Спр. 192. — Арк. 103 зв.; Чумаченко В.К. “История Кубанского казачьего войска” Ф.А. Щербини: от замысла к воплощению. Книговедческий аспект // Научно-творческое наследие Федора Андреевича Щербини и современность: Сборник материалов межрегиональной научно-практической конференции (Росси, г. Краснодар, 25-26 февраля 2004 г.). — Краснодар: ИМСИТ, 2004. — С. 227.

начальника Кубанської області та наказного отамана Кубанського війська. У ній він виклав своє бачення організації роботи по написанню історії іррегулярного формування; визначив термін, впродовж якого має бути виконане держзамовлення; склав попередній кошторис витрат, необхідних на проведення евристичної роботи, написання та видання історії кубанського козацтва. До доповідної записки була додана програма по написанню праці.

Ф. А. Щербина був переконаний, що його попередники вже вилучили з архівів основну масу документів з воєнної, соціально-економічної історії козацького формування, тому й визначив термін написання праці два роки. Однак через декілька місяців напруженої евристичної роботи стало очевидним, що “что материалы предшествующими историками брались с известной точки зрения и под влиянием известной тенденции”. Уведені в науковий обіг архівні документи не давали можливості всебічно дослідити жодну зі сторін життєдіяльності козацтва на Кубані. Попереду були роки напруженої праці по виявленню досі невідомих архівних документів; накопичення матеріалів для відтворення повноцінної історії війська і краю, з яким тепер було пов'язане майбутнє козацького населення; систематизація, класифікація та опис зібраної документації. Матеріали, необхідні для відтворення повноцінної історії козацького війська, прийшлося розпукувати не тільки у регіональних архівах, а й в архівосховищах центральних органів управління. Безперечно, одній людині було не під силу за короткий термін зібрати такий потужний пласт документів для ґрунтового дослідження. Допомагали помічники. Ф. А. Щербина особливо був вдячний за допомогу С. В. Петлюрі, А. А. Павлову, П. Ф. Немолякіну, яким щиро і щиро подякував у передмові до першого тому “Історії...”. Знайомство помічників з матеріалами до історії козащини, плідна робота під керівництвом вченого сприяла тому, що дехто зі сподвижників Ф. А. Щербини сам почав друкувати статті та замітки з історії краю, козащини. Так, С. В. Петлюра написав декілька історичних робіт з козацької тематики, а в періодичних виданнях інформував громадськість України про те, як просувається робота дослідника³¹⁴.

Звертає на себе увагу науковий підхід Ф. А. Щербини до джерелознавчої бази дослідження. Документи, які потрапляли до рук дослідника та його помічників, одразу розкладалися по напрямках, класифікувалися, систематизувалися. В перші місяці плідної евристичної роботи для колективу, який працював над збором архівних матеріалів, стало очевидним, що документи, які вдалося вилучити з архівосховищ, ніколи раніше не вводилися до наукового обігу, разом з тим значна частина з них суперечила певним тенденціям, іноді зводила нанівець висунуті раніше концепції розвитку краю. Опрацювання потужного комплексу неопублікованих джерел, розуміння того, що потрібні будуть переконливі докази нового бачення історичних процесів, переконання в необхідності ознайомити з виявленими матеріалами широке коло дослідників, мало своїм наслідком те, що Ф. А. Щербина гостро поставив

³¹⁴ Петлюра С.В. Причинки до історії переселення турецьких запорожців на Кубань // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Т. 65. – Кн.3. – Львів, 1905. – С. 1-11; Петлюра С.В. Секретні циркуляри уряду на Кубані // Україна. – 1907. – Кн.6. – С. 347-350; Петлюра С.В. З переписки Хведора Квітки Антоном Головатим // Україна. – 1907. – Кн.7-8. – С.186-201; Петлюра С.В. Історія Кубанщини // Літературно-науковий вісник. – 1903. – Кн.10. – С. 61-62.

питання про необхідність паралельно з написанням історії Кубанського війська видавати збірники матеріалів до історії козацького формування. Листи з обґрунтуваннями були відправлені у відповідні органи місцевого та центрального управління. Вчений у них наголошував: "...каждый отдел, по содержанию документов, представляет нечто особенное, связанное, однопредметное и, так сказать, сам собой направляется на напечатание".³¹⁵ Разом з тим він наголошував, що збірники матеріалів повинні носити науково-довідковий характер. Для цього кожний збірник повинен включати в себе однопредметний матеріал, розташований у хронологічному порядку, з передмовою, в якій буде вказано характер документів, подано короткий виклад змісту кожного окремого документа з відповідними поясненнями та уточненнями до нього. У такому вигляді збірники історичних матеріалів до історії Кубанського козацького війська, на думку Ф. А. Щербини, мали б, крім наукового, ще й практичне значення, бо давали б масу довідкового матеріалу з різних галузей військового господарства, цінні дані зі статистики, впровадження окремих технологій тощо.

Ф. А. Щербина клопотався про видання спочатку 6-ти томів збірника архівних документів до історії війська. В 1906 р., в міру накопичення матеріалів, він поставив питання про видання 12-ти томів систематичного збірника архівних документів, які обов'язково мають супроводжуватися коментарями, покажчиками та науково-допоміжним апаратом. При цьому вчений знову ж таки наголошував, що збірники потрібні не для однієї історії та істориків. Вони можуть дати практичні рекомендації та поради для тих чи інших заходів, для різних галузей господарства (наприклад: для рибальства, солепромислу тощо).

Працюючи в архівосховищах регіону, дослідник гостро поставив питання про необхідність забезпечення належних умов зберігання історичних документів. Уже на початковому етапі знайомства з документацією військового архіву Кубанського козацького війська Ф. А. Щербина констатував зникнення багатьох документів різної видової належності, у тому числі оригіналів деяких важливих актів, указів. Дослідника засмутила і відсутність у військовому архіві "Исторических записок о войске Черноморском" військового старшини Туренка³¹⁶, які мали особливу цінність і вже на той час стали бібліографічною рідкістю. Дослідник наголошував, що збереження десятиліттями накопичуваного документального багатства можливе через його публікацію у вигляді збірників документів та суворого дотримання в будівлях, які відведені для зберігання документації, охоронного, температурно-вологого, протипожежного режимів.

Звертає на себе увагу те, що Федір Андрійович не тільки організував вивчення архівних матеріалів з історії краю, війська, а ще й прагнув зберегти їх та зробити народним надбанням.

Отже бачимо, що основною джерелознавчою базою дослідження Ф. А. Щербини стали архівні документи різної видової належності: актові, справочинні, статистичні. Разом з тим учений у процесі роботи над "Історією..." не останнє місце відводив мемуарним творам, у тому числі й епістолярії. Його заклик "изучайте родной край в одиночку или организованными группами, но никогда не упускайте из виду научного плана и системы. В знании родного края –

³¹⁵ РДВІА.– Ф. 400.– Оп. 25.– Спр. 192. – Арк. 7-8.

³¹⁶ Чумаченко В. К. "История Кубанского казачьего войска" Ф. А. Щербини. – С. 238.

наша сила и величие родины”³¹⁷ став для добровільних помічників, сподвижників Ф. А. Щербини, усіх зацікавлених в написанні правдивої історії козацтва та краю, полем діяльності, напрямком роботи. Із домашніх скринь ліставалися приватні записки, спогади, мемуари, листи і передавалися досліднику, або друкувалися власниками матеріалів. Щоб активізувати процес пошуку мемуаристики, епістолярних документів, Ф. А. Щербина з березня 1904 р. регулярно публікував у “Кубанських обласних відомостях” запитальник з історії краю та козацького формування.⁸ Іноді зразки мемуарної літератури та листи напівофіційного і приватного характеру потрапляли до вченого після його виступів на зібраннях різних наукових і громадських організацій та товариств. Саме у таких матеріалах, на думку Ф. А. Щербини, можна віднайти “свідчення, які б характеризували побутові особливості козака, його світогляд”. Для дослідника це було важливим. Він неодноразово наголошував, що “казаки должны знать, что в среде их дедов и отцов были свои Муцун Сцеволлы и Горацин Коклеси, и именно эту часть истории я считаю невозможным сократить, а дать возможно полно”⁹.

Третій том “Історії...” Ф. А. Щербина планував присвятити розвитку внутрішнього життя козацтва, матеріальній та духовній культурі козацького населення краю. Судячи з програми по написанню історії Кубанського іррегулярного формування, бачимо що дослідник прагнув якомога повніше описати саме етнокультурні та культурно-побутові особливості козацтва. Ф. А. Щербина планував охопити широке коло питань, починаючи від умов життя козацького населення на Кубані і особливостей виховання дітей до світоглядних уявлень козацтва¹⁰. У реалізації цього плану Ф. А. Щербині мали допомогти мемуари, епістолярні джерела, зібрані та записані ним і його помічниками зразки усної народної творчості.

Необхідність опрацювання потужного комплексу різнопланових джерел, виявлених у 14 архівосховищах країни, та затримка проведення підготовчих робіт Головним управлінням козацьких військ не дозволили Федору Андрійовичу написати історію Кубанського козацького війська за термін, визначений самим же автором. Тільки добре організована, цілеспрямована робота вченого та його колективу помічників дала можливість вийти в 1910 р., 1913 р. двом томам “Історії...” з друку. Так з’явилося фундаментальне дослідження у галузі гуманітарних та воєнних дисциплін. Безперечно, залучення до роботи з документами людей, які не мали належної підготовки, освіти, навичок, а також поспішність автора під час написання “Історії...” далися взнаки. У монографії зустрічаються поверхневі судження, історичні анахронізми, іноді помилкова інтерпретація джерел. Разом з тим історія кубанського козацтва у викладенні Ф. А. Щербини і нині не втратила свого енциклопедичного характеру та залишається настільною книгою істориків-козакознавців, усіх, хто цікавиться історією козащини.

³¹⁷ Щербина Ф. А. Темы для изучения Кубанской области // Известия ОЛИКО. – Екатеринодар. – 1912. – Вып. 5. – С. 6.

³¹⁸ Щербина Ф.А. Программа (вопросник) о необходимости сбора сведений для написания истории Кубанского казачьего войска // Кубанские областные ведомости.–1904.–16,17,20,23 марта.

³¹⁹ РДВІА. — Ф. 400. — Оп. 25. — Спр. 192. — Арк. 90 зв.; Чумаченко В. К “История Кубанского казачьего войска” Ф. А. Щербини . – С. 248.

³²⁰ Там само. – Спр. 183. – Арк. 21-22.; Чумаченко В. К. “История Кубанского казачьего войска” Ф. А. Щербини. – С. 249-250.

Прагненням дослідника видати третій і четвертий томи “Истории Кубанского казачьего войска” не судилося здійснитися. Однак є підстави говорити, що події Першої світової та Громадянської воєн, у роки яких Ф. А. Щербина брав активну участь у суспільно-політичному житті, не завадили вченому продовжувати роботу над третім та четвертим томами “Исторії...” . У червні 1919 р. Кубанський крайовий уряд надав досліднику кредит у розмірі 33 тис. крб. на доопрацювання матеріалів третього і четвертого томів та їх видання¹¹. Падіння Кубанської республіки спричинило від'їзд Ф. А. Щербини за кордон. Від'їжджаючи у складі кубанської делегації до Югославії, дослідник забрав із собою частину матеріалів та регалій Кубанського козацького війська. Значна частина архівних документів, нотаток, виписок була схована в його садибі в Джанхоті. У 1928 р. Ф. А. Щербина написав засновнику Кубанського архіву в Празі П. А. Макаренку, що, мабуть, “мій готовий третій том і матеріал до четвертого тому пішов на цигарки товаришам”. Однак надія на збереження схованих паперів залишалася, бо далі він просить П. А. Макаренку написати колишньому членові Кубанської Ради Савці Крикуну, який в середині 20-х років повернувся з еміграції до Росії, щоб той віднайшов схований в Джанхоті у потаємному місці архів і переправив його до Праги.¹² На жаль, подальша доля архіву Ф. А. Щербини, як і доля С. Крикуна, не відома.

У Державному архіві Краснодарського краю є окремі фонд документів до історії Кубані та козацького війська, зібраних Федором Андрійовичем Щербиною (ф. № 764). Його віднесено до категорії “особливо цінних”. Формування 764-го фонду тривало протягом 1925–1973 рр. У 1925 р. документальні матеріали, які збиралися дослідником для написання історії Кубанського козацького війська, спочатку поступили на державне зберігання в архів Ростовського обласного архівного управління. У жовтні 1953 р., згідно з розпорядженням Головного архівного управління МВД СРСР, вони були передані до Державного архіву Краснодарського краю і включені там до дореволюційного 764-го фонду. На момент передачі нараховувалося 56 справ, які охоплювали період з 1775 по 1914 рр. У квітні 1958 р. в Державне управління “Крайдержархів” додатково поступило ще 7 справ за період з 1833 по 1895 роки. У серпні 1973 р. із Праги до Росії були привезені деякі документи, що залишилися після смерті Ф. А. Щербини. Ці матеріали зберіг, а потім і передав на батьківщину через старшого інспектора архівного відділу крайвиконкому, командированого до Чехословацької Республіки, Г. Т. Чучмая опікун покійного сина вченого М. Х. Башмак.¹³ У жовтні цього ж року документи Ф. Щербини були передані на зберігання до Державного управління “Крайдержархів”. Після науково-технічного опрацювання документів, які поступили до архіву, було сформовано ще 35 справ за 1904–1937 рр. Серед переданих із-за кордону матеріалів були наукові та науково-популярні праці вченого, документи біографічного характеру, матеріали службової діяльності.

Значення матеріалів особистого фонду Ф. А. Щербини важко переоцінити. Різноманітність та багатство документальних матеріалів у фонді дозволяють

³²¹ Цветков В. А. Федор Щербина: хроника биографии и библиография. – Ст. Каневская, 1999. – С. 19.

³²² Якаев С. Н. Федор Андреевич Щербина. Вехи жизни и творчества / К 155-летию со дня рождения. – Ч. 1. – Краснодар: ИМСИТ, 2004. – С. 166.

³²³ Мирошниченко О. В. Хранить – вечно! // Научно-творческое наследие Федора Андреевича Щербини и современность: Сборник материалов межрегиональной научно-практической конференции (Розспп, г. Краснодар, 25-26 февраля 2004 г.). – Краснодар: ИМСИТ, 2004. – С. 106.

говорити про їх виключну джерелознавчу цінність. Значну кількість документів цього фонду можна вважати першоджерелом до історії кубанського козацтва, Кубані, міста Катеринодара (Краснодара), Катеринодарського військового собору, духовного училища та інше. Серед колекції документів, зібраних Ф. А. Щербинино, значна кількість матеріалу належить до історії козаччини, а саме:

- Програма по написанню історії Кубанського козацького війська (1792–1825 рр.). Серед документів — оригінал попереднього кошторису витрат на наукову роботу, який мав складати мінімум 21 тис. крб. і прохання про дозвіл набрати для цієї роботи штат співробітників у складі 8 осіб (4 досвідчених дослідника і 4 підручних) терміном на 2 роки.
- Рукопис Ф. А. Щербини “Природничо-історичні умови Кубанської області і поступове заселення її різними народами (1792–1825 рр.)”.
- Виписки з Одеського архіву із справи за 1832 р. “Про заселення Новоросійського краю запорозькими козаками”. Серед нотаток — прохання колишніх козаків Задунайської Січі про дозвіл переселитись із-за Дунаю до Південної України; проект положення про переселення на узбережжя Азовського моря; списки козаків-переселенців.
- Історична довідка про флотилію чорноморських козаків.
- Журнали воєнних дій на Чорноморській і Кавказькій кордонних лініях; рапорти, відношення, розпорядження та листи стосовно воєнних дій на Кавказі.
- Виписки з Кубанського військового архіву та архіву м. Владикавказу про воєнні сутички козаків із горцями, про несення військовими підрозділами Чорноморського (згодом Кубанського) козацького війська кордонної служби.
- Відомості про військову суконну фабрику.
- Виписки із архівних справ про фінансування Чорноморського (згодом Кубанського) козацького війська.
- Відомості про постачання Кубанському козацькому формуванню продовольства та фуражу.

Серед рукописів наукових досліджень значний інтерес викликає праця, в якій висвітлюються питання козацької земельної ідеології. Літературна сторона діяльності Ф. А. Щербини представлена віршами та поемами: “Чорноморці”, “Богдан Хмельницький”, “Петро Кубанець”.

Інформативним у плані вивчення науково-творчої спадщини Ф. А. Щербини є ф. 400 Російського державного військово-історичного архіву. Серед матеріалів фонду — листування вченого з Головним управлінням козацьких військ Військового міністерства з приводу уточнення та доповнення програми по написанню багатотомної історії Кубанського війська; детальні фінансові звіти про грошові витрати на командировки для роботи в архівосховищах країни; доповідні записки з обґрунтуванням необхідності уточнити кошторис витрат; клопотання дослідника про дозвіл видати шеститомний (згодом дванадцятитомний) збірник документів до історії Кубанського іррегулярного формування, звіт про виконання державного замовлення щодо написання історії кубанського козацтва тощо.

Цінними у царині дослідження козацької проблематики є справи фонду, що містять детальну програму написання багатотомної історії Кубанського козацького війська та опис попередньої систематизації документів приватного і військового

господарства різних форм господарювання. Нижче ми приводимо витяг з програми невиданої частини багатотомної монографії Ф. А. Щербини з історії Кубанського козацького війська.

“18. Мирная жизнь казачества и период развития внутренней его жизни.

Положение 1870 г. и последствия его применения в войске. Законоположения по упорядочению земельных отношений. Размежевание земель. Образование войсковых земель и юртовых владений. Институт частной земельной собственности. Жаловальные земли.

Быстрые и радикальные изменения хозяйственной жизни. Падение пастушеского скотоводства и развитие земледельческих занятий.

Законы 1869 и 1870 гг. о приобретении иногородними у казаков усадебной оседлости и водворении иногороднего элемента в среде казачества. Влияние иногороднего населения на хозяйственные порядки казачества и роль этого населения в общем подъеме экономического развития в крае. Железные дороги и их значение для края.

Введение новых судебных учреждений и развитие гражданственности. Проекты преобразований административных учреждений в Кубанской области, издание положения о военной службе казаков Кубанского и Терского казачьих войск и применение к этим вопросам устава о воинской повинности Донского войска. Преобразования 22 марта 1888 г. Посещение Кубанской области Императором Александром III с Августейшим семейством.

Наказные Атаманы генералы М. Д. Цакни, П. И. Кармалгт, С. А. Шереметьев и Г. А. Леонов. Их деятельность в области внутреннего управления, хозяйственной жизни и народного образования.

19. Культурная и духовная жизнь казачества.

Состав войск по национальностям и языку. Народное образование, учреждения и средства для развития его. Религия, раскол и сектантство. Казачий фольклор. Казачьи песни военного и бытового характера.

Народное творчество в этой области и основные мотивы его. Влияние городской и фабричной культур в этом отношении.

Народные сказки, легенды и предания. Героические элементы, следы влияния военных условий и животный эпос. Пословицы, поговорки и присловья. Заговоры, заклинания и знахарства. Поверья о колдунах, ведьмах и нечистой силе. Сказания о кончине мира, об антихристе и последних временах.

Легенды и сказания политического характера: о китайцах, англичанах и проч. Народная поэзия и певцы. Народные обычаи и нравы. Свадьбы, колядки, щедривки и гульбища. Общая характеристика умственного развития и потребностей казака.

20. Конечные итоги исторического прошлого казаков и современное состояние войска.

Исторический тип казака "воина-промышленника" и вариации этого типа в исторической последовательности. Влияние в этом отношении окружающей природы, расовых скрещений, национальных особенностей и степени культурного развития соприкасающихся народностей.

Казачья сословность и регулирующие начала казачьей общины. Параллелизм и противоречия в развитии военных повинностей и хозяйственных форм. Казачий коллективизм в отношении земельной собственности, войскового

имущества, капиталов и общей неразделенности войска. Слабое развитие этого начала в области практических мер и начинаний.

Развитие общественных потребностей и рост личности. Соответствующие изменения в бытовой жизни, осложнения в хозяйстве и жизненной обстановке. Расширение умственного кругозора и изменения к нравственным требованиям. Облагорожение вкусов в изящном и эстетических потребностей.

Положительные результаты истории казачества: прирост населения, развитие поселочных форм, дифференциация хозяйственных занятий, повышение техники, подъем образования, улучшения в домашней обстановке, смягчение отношения между полами и к детям, рост общественных потребностей.

Вытекающие отсюда задачи ближайшего будущего. Значение в этом отношении истории казачества как лучшего критерия и показателя в деле разрешения назревших проблем³²⁴.

Задум вченого по відтворенню історії козацького населення кубанського краю дійсно вражає своїм розмахом, багатоплановістю, прагненням дослідника якомога повніше описати всі сторони військової, соціально-економічної, культурної історії козацтва Кубані.

На сьогодні перед дослідниками різних наукових напрямків стоїть важливе завдання віднайти матеріали Ф. А. Щербини (у тому числі рукопис третього та матеріали до четвертого томів "Історії..."), що були розпорошені у вирі подій 1919–1936 рр., як на батьківщині вченого, так і в інших країнах; вивчити їх; проаналізувати; на практиці перевірити його рекомендації та висновки; забезпечити належне зберігання документів для нових пошуків.

Lyudmyla Malenko

F. A. Scherbyna and his "History of the Kuban Cossack Army"

In article the author reveals out historiographical and archeographical contribution made by F. A. Scherbyna in the field of a history of Kuban Cossacks and Kuban region. The special attention is paid to the difficult fate of historical sources, assembled by him.

УДК 93(477.7)“19”

Тарас Вінкувський

З ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОЇ ГАЗЕТИ “РІДНИЙ КУРІНЬ”

Стаття присвячена формуванню україномовної військової преси. Стверджується, що протягом 1917 р. “Рідний Курінь” став помітним явищем у середовищі українського населення Одеси і регіону. За специфікою редакторської політики часопис був розрахований не лише на військових, а й на інші прошарки суспільства. У газеті широко висвітлювалися різні аспекти діяльності українських організацій краю.

Періодична преса у громадському житті України посідає вагоме місце ще з XIX ст., коли на сторінках багатьох видань друкувалися матеріали, присвячені різноманітній тематиці. З початком XX ст. дана тенденція стала прогресуючою,

³²⁴ РДВІА. — Ф. 400. — Оп. 25. — Спр. 183. — Арк. 21-22; Чумаченко В. К. “История Кубанского казачьего войска” Ф. А. Щербини. — С. 247-250.

що було особливо помітно з початком революційних подій 1917-1920 рр. З цього часу багатоманіття видавничого матеріалу стало ще більш вражаючим, адже відкрилися ширші можливості для друкованого слова внаслідок ліквідації політичної цензури. Одеса, яка ще з імперських часів посідала одне з чільних місць в Росії за кількістю часописів, зберегла свої позиції і в зазначений період. Лише у 1917 р. в місті виходило 65 газет і 46 журналів³²⁵ багатьма мовами, різних за спрямуванням, періодичністю, обсягом і т. ін. Натомість роль і місце місцевої україномовної преси у політичному та громадському житті краю ґрунтовно не вивчалися. На нашу думку це пояснюється тим, що в усіх випадках редакційні колегії не виступали з пробільшовицьких позицій, а інколи відверто критикуючи ті чи інші кроки цієї партії. Окрім праці С. А. Рубінштейна та роботи Г. Д. Зленка³²⁶ детальної інформації про україномовні видання годі шукати.

Разом з тим в Одесі за доби Центральної Ради побачили світ 7 україномовних газет: “Український виборець”, “Салдаська Думка”, “Рідний Курінь”, “Херсонщина”, “Чорноморська Хвиля”, “Вільне життя” і “Вістник Одеси” й Перший журнал – “Українське Слово”³²⁷. Більшість з них до сьогодні не збереглися, тому ще помітнішою є необхідність вивчати історію видань, доступних для дослідника. Газета “Рідний Курінь” привертає увагу з декількох точок зору. По-перше, як складова частина розвитку україномовної преси в регіоні; по-друге – як важливе джерело до вивчення революції на місцевому рівні, адже часто на сторінках часопису знаходимо дані, яких немає в інших джерелах.

Зазначене видання започаткувало свою історію як “Салдаська Думка”. Ця газета мала виходити у вигляді додатку до “Солдатской мысли” двічі на тиждень. Гаслом видання була фраза “Нехай живе федеративна демократична Російська республіка і автономія України”. Редакторами були М. Григорович і С. Зінченко. Правда у такому вигляді світ побачило тільки три номери. У прем’єрному, який з’явився 4 серпня 1917 р., згадувалися головні мотиви появи даної продукції: “Одеса – велике місто, більшість населення її українці та й в Одеському гарнізоні солдати та матроси здебільшого українці... Салдаська Думка... бере на себе сміливість допомогти українській людині Одеси уявити собі справжній стан речей на Україні...”³²⁸. Безумовно, що достатньо уваги приділялося військовій тематиці, оскільки видання було розраховано насамперед на читачів-солдатів. Тому нерідко друкувалися військові накази, відозви до солдат-українців, розпорядження вищого військового керівництва (передусім українського), хроніка, звернення до військових тощо. Окрім цього в усіх трьох номерах (№2 – 13 серпня, №3 – 29 серпня 1917 р.) друкувалися матеріали, присвячені загальнополітичній тематиці. Зокрема, у другому номері знаходимо декілька заміток про російську революцію, змалювання ситуації з галицькими українцями³²⁹. Провідною ідеєю цих статей була думка, що російська інтелігенція ставиться з нерозумінням до прагнень українців. При цьому впадає у вічі,

³²⁵ Рубінштейн С. А. Одеська періодична преса років революції та громадянської війни. – Одеса, 1929. – С. IX.

³²⁶ Зленко Г. Д. Становлення української преси в Одесі (кінець XIX – початок XX ст.) // Одесі – 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. – Одеса, 1994. – С. 36-38.

³²⁷ Рубінштейн С. А. Одеська періодична преса ... – С. XL.

³²⁸ Солдаська Думка. – 1917. – 4 серпня.

³²⁹ Там само. – 13 серпня.

що автором майже усіх політичних статей, за різними іменами, був Михайло Григорович. Така ситуація з дописувачами стала однією з причин короткотривалого життя додатку. У третьому номері редакція пояснює чому не дотримано періодичності двічі на тиждень: 1) нестача коптів, оскільки усі випуски друкувалися безкоштовно, за рахунок “Солдатской мысли”; 2) малий штат співробітників, розповсюджувачів, через що недостатньо продається газета, а це, в свою чергу, приводить до втрати інтересу у подальшій праці. Самі редактори роблять невтішний висновок, що вони або взялися не за свою справу, або в Одесі ще немає такої потреби в народній українській газеті³³⁰. Очевидно, більш правдивим було друге припущення, адже значна частина жителів краю перебувала під впливом російськомовних видань, що було зумовлено історичними особливостями попереднього періоду, недостатнім розвитком національної школи, політикою російської влади, направленою на денационалізацію українського населення.

Припинивши своє існування як “Салдатська Думка”, часопис невдовзі відродився під більш відомою назвою “Рідний Курінь”. Разом з тим, спостерігалися і певні відмінності. Найперше, що тепер “Рідний Курінь” друкувався як орган Одеського Керівничого Комітету та Одеської Української Військової Ради, себто переставав бути молодшою сестрою “Солдатской мысли”, а перетворювався у самостійну одиницю. По-друге, зростає вдвічі обсяг газети – до 4-х сторінок. Зберігалася задекларована періодичність виходу в світ – 2 рази на тиждень по неділях і середах. Але насправді такої частоти редакція не зуміла дотриматися, тому газета з’являлася у різні дні, залежно від фінансових можливостей. Правонаступність “Рідного Куреня” задекларовано вже у наступному номері (№ 4). При цьому редактори чітко визначали мету існування часопису, яка на їхню думку була покликана: 1) об’єднати український трудовий люд, інтелігенцію, робітників, селян; 2) висвітлювати події поточного життя, що стосуються України; 3) пояснювати роль України в майбутній великій федеративній демократичній Російській республіці³³¹. Останнє положення свідчить, що видання, відбиваючи позицію українських організацій Одеси, дотримувалося принципів, на яких будувала українську державність Центральна Рада – автономія України у складі Російської республіки.

Внутрішня структура газети не була прив’язана до конкретних рубрик. Ми можемо виділити лише окремі напрями, яким приділялася більша увага. На нашу думку пріоритетними стали проблеми: 1) української мови; 2) законотворчої діяльності Центральної Ради; 3) подій в регіонах України та Петрограді; 4) ситуації на фронтах Першої світової війни; 5) одеського життя; 6) закордонній інформації; 7) культурного життя Одеси. Найчастіше авторами повідомлень та статей були прапорщик М. Григорович, який головну увагу зосереджував на аналітичних статтях політичного характеру, С. Зінченко – спеціалізувався на проблемах освіти, мови та І. Щоголів. Перу останнього належать замітки, повідомлення, статті, присвячені військовим проблемам. Переважна більшість матеріалів готувалася до друку саме М. Григоровичем.

³³⁰ Там само. – 29 серпня.

³³¹ Рідний Курінь. – 1917. – 18 вересня.

Окрім наполегливої авторської роботи провідний редактор формував ідеологічне обличчя газети, визначав її спрямованість на ту чи іншу категорію читачів. М. Григорович зазначав, що перш за все “Рідний Курінь” є “народною українською і тільки українською газетою”, тому на першому плані повинно бути українське питання, а саме – створити альтернативу російськомовній пресі, призвичаїти пересічного українця до своєї рідної газети, і таким чином, ще більше посприяти поверненню обличчям – до рідної мови³³². При цьому обумовлювалося, що часопис не стоятиме на одній чітко визначеній політичній платформі (зберігаючи прихильність до партії соціалістичного спрямування), а стане “величезною народною конторою пошиту і пропозицій, в яку більш свідомі і досвідченіші будуть нести свої знання, свій досвід, менш свідомі свої запитання”³³³.

Оскільки за серпневою “Тимчасовою Інструкцією” Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату Херсонська губернія не підпорядковувалась юридично Центральної Раді, це питання викликало певний інтерес. Газетою проводилась лінія, що не визнавала відірваності Херсонщини від решти України, позаяк, на цій території проживає більшість українців, які визнають своєю владою Центральну Раду і не хочуть бути під “високою рукою” Тимчасового уряду³³⁴. Ця думка підтверджувалася і у великій статті С. Шелухина “В справах революції”, де окрім висвітлення мети революції, ролі в ній російської демократії, мова йшла про стосунки між Україною і Росією в контексті роз’єднання української території³³⁵. У цілому саме з жовтневих номерів різко змінюється тональність газети по відношенню до Тимчасового уряду. Оцінки його діяльності стають дедалі критичніші, а головним звинуваченням є теза про те, що російська демократична влада не виправдовує сподівань українського населення в національному питанні і мало чим відрізняється у цьому від царського уряду.

Починаючи з № 8 у “Рідному Курені” з’являються екскурси в історію України. Оскільки видання зорієнтоване, насамперед, на військових, то сторінки минулого теж були пов’язані з історією українського війська. Припускаємо, що запропоєною появи нової рубрики було розгортання вільнокозацького руху як в цілому по Україні, так і на Херсонщині, зокрема. Адже з цього часу інформація про утворення куренів “Вільного козацтва” у різних губерніях подається регулярно. В даному руслі значну роз’яснювальну роботу виконав голова Одеської Української Військової Ради І. Луценко, який у великій статті, надрукованій аж у 2-х номерах, не тільки звернувся до історії українського козацтва, але і розтлумачив необхідність створення “Вільного козацтва” та пояснив його завдання: “... Кожний українець, що почуває себе вірним сином Неньки України, в кім живуть ідеали вільного козацтва, повинен не zostаватись поза громадою, а об’єднуватись з іншими, щоб утворити одну міцну, об’єднану козацю громаду... В члені громади повинні прийматись лише люди чесні, які бажають відродження Вільної України, просвіченої, заможної, счастливої (так в оригіналі – *Т.В.*), сильної. Порочних

³³² Там само. – 6 жовтня.

³³³ Там само.

³³⁴ Там само. – 13 жовтня.

³³⁵ Там само. – 18 жовтня.

людей, або таких, що нехтують рідною справою, приймати не треба”³³⁶. У подальшому стійкий інтерес до цієї теми продовжував зберігатися.

Кінець жовтня 1917 р. відіграв, як відомо, важливу роль у ході всієї революції як у Росії, так і в Україні. Проте, революційні події у Петрограді не були відображені належним чином на шпальтах газети. У № 11, який побачив світ 26 жовтня, немає жодної згадки про ситуацію у тодішній столиці країни. Правда це можна пояснити тим, що редакція не завжди мала змогу оперативно реагувати на зміни в суспільстві, оскільки не вистачало потужностей, кадрів, інформаційної підтримки. До того ж сам часопис часто надходив до передплатників дуже пізно, або не надходив узагалі³³⁷, що вказує додатково на умови, в яких доводилось діяти. Лише 30 жовтня, коли більшість газет вже активно висвітлювали події в Петрограді й їх наслідки для країни, “Рідний Курін” повідомляє про Жовтневую революцію, та й то побіжно³³⁸. Але в подальшому цій тематичі приділяється більше уваги, змінюється і тональність у висловлюваннях. Поступово дописувачі, передусім М. Григорович (він аналогічні статті нерідко підписував псевдонімами – Старий Запорожець, Михайло Г., Дід – але сам визнає, що вся редакційна робота залишається майже на плечах його одного³³⁹), проповідують ідею, що настала слушна нагода остаточно звільнитися “з під ярма неволі російської демократії”³⁴⁰. Але тут необхідно зазначити, що мова йде не про заклики до повної самостійності, а до перетворення Російської республіки у демократичну федеративну державу згідно з міркуваннями М. Грушевського, викладеними у його статті “Якої ми хочемо автономії і федерації”. Себто мова йшла про устрій, який у сучасному світі зветься конфедерацією.

Тоді ж дедалі частіше можна ознайомитися з оціночними характеристиками більшовицької партії. Варто відзначити, що до цього моменту згадок про більшовиків на сторінках видання майже не зустрічаємо. Лише в № 14-15 у редакційній статті згадана частина російського політикуму отримала характеристику. Кидається у вічі, що оцінка виявилася не однозначною. З одного боку, автор (Старий Запорожець) називає більшовиків “кращою частиною російської демократії”, через рішучу боротьбу проти утисків щодо українців з боку Тимчасового уряду, а з другого – вказує, що як тільки-но більшовики прийшли до влади, відразу накинулись на українців³⁴¹. У наступних номерах ставлення до дій більшовиків різко погіршується, аж до повного розчарування їхньою політикою. Редактори вдаються, врешті-решт, до порівняння їх з царською владою, твердячи, що більшовики не пішли далі й своїх попередників – Тимчасового уряду³⁴². Гадаємо, що позиція видання якнайкраще демонструє тогочасні уподобання українських політиків, які певний час сподівалися, що саме більшовики можуть стати надійними партнерами, орієнтуючись на їхні гасла. Зазначимо, що так само пізно з’явилося в газеті повідомлення про проголошення Української Народної Республіки.

³³⁶ Там само. – 30 жовтня.

³³⁷ Там само. – 22 жовтня.

³³⁸ Там само. – 30 жовтня.

³³⁹ Там само. – 4 листопада.

³⁴⁰ Там само.

³⁴¹ Там само. – 12 листопада.

³⁴² Там само. – 3 грудня.

На фоні висвітлення політичного і суспільного життя редакція неодноразово вдається до аналізу справ у самій газеті. У № 13 звертається увага, що кепиські справи пов'язані у тому числі з відсутністю власної друкарні, через що неможливо випускати газету двічі на тиждень. Спізнілий вихід не дає змоги залучити більше читачів, а значить коштів. Вихід із ситуації редакція побачила в тому, щоб у подальшому “Рідний Курінь” з'являвся не як газета, а як журнал, себто головну увагу звертатимуть на аналітичні статті, й менше на поточну інформацію³⁴³. Щоправда серйозних змін обличчя часопису так і не зазнало. З номерів 14-15 з'являється нове гасло: “Хай живе Українська Народна Республіка”. Під кінець 1917 р. редакція задекларувала у планах дотримуватися традиційного курсу і по можливості виходити 3-4 рази на тиждень³⁴⁴. Проте, здійснити задумане не вдалося. У новому 1918 р. світ побачило тільки два номери – 11 й 14 січня³⁴⁵ (усього 24 номери газети), яких, на жаль, авторіві статті віднайти не вдалося. З приходом до влади більшовиків у Одесі “Рідний Курінь” припиняє своє існування. Щоправда, навесні 1918 р. була спроба відновити часопис під назвою “Чорноморська Хвиля”, але за браком коштів та байдужого ставлення інтелігенції до видання, газета остаточно припиняє своє існування³⁴⁶.

Отже, за свою коротку історію “Рідний Курінь” намагався стати виданням, яке б відіграло помітну роль у середовищі української людності Одеси та краю. За своїм спрямуванням газета була розрахована на усі прошарки суспільства, але найбільшої популярності здобула у військових. Незважаючи на нетривалість існування, часопис все ж таки відіграв важливу роль для української громади регіону, позаяк був одним з не багатьох україномовних видань Одеси. Безумовно, залишається помітним й джерелознавчий аспект “Рідного Куреня”, адже він дає змогу простежити позицію українських організацій щодо різних питань поточного моменту.

Taras Vintskovs'kyi

The history of the Odessa newspaper “Ridnyi Kurin’”

The article is dedicated to forming of Ukrainian military press. During 1917 “Ridnyi Kurin’” was remarkable event in the life of Ukrainian population in Odesa and Odesa region. The newspaper with specifical editorial policy was oriented not only to military professionals, but to other social groups. The newspaper reflected different aspects in the activity of Ukrainian regional organisations.

УДК 93(477.5)“19”

Тарас Максим'юк

МАЗЕПИНЦІ-САМОСТІЙНИКИ В ОДЕСІ

Стаття є результатом дослідження книжок і листівок, які були присвячені гетьманові України Іванові Мазепі і були опубліковані видавництвами, заснованими В.Боровиком та І.Липою в Одесі (“Воля й Доля” і “Народоний стяг”).

³⁴³ Там само. – 4 листопада.

³⁴⁴ Там само. – 10 грудня.

³⁴⁵ Рубінштейн С. А. Одеська періодична преса ... – С.6.

³⁴⁶ Вільне життя. – 1918. – 28 квітня.

Одесити і Одеса, як чільний центр національного культурного і політичного руху XIX – XX ст. українського Півдня, посідали відповідне місце в історії України. Про це яскраво свідчать діяльність і спогади українських діячів другої половини XIX – XX ст., видавнича продукція одеських друкарів тих часів, значна кількість публікацій і розвідок у наукових збірниках, періодиці. Зафіксоване це і в національній бібліографії.

До омріяної десятками поколінь незалежності України, яка остаточно затвердилась 1991 р., тоді було чекати в науковому, політичному громадському житті нашого міста та й усієї України позитивних згадок про діяльність таких родин, як Чикаленки, Липи, Боровики, Шелухини, Лупенки та ін. Прорив цих діячів до широких верств населення південної України стався уже на нашій пам'яті наприкінці 80-х рр. минулого століття. Багато хто зі свідомих одеситів пам'ятає переповнений зал українського театру, тоді ще імені Жовтневої революції, восени 1990 р., коли до Одеси на запрошення „Південної громади” прибула значна група письменників і митців зі Львова і вшанували пам'ять про Івана Липу: 125-ту річницю його народження і 90-річчя з дня народження його сина Юрія³⁴⁷.

Саме тоді знайшлося з десять хвилин і для виступу автора цих рядків, який показав шановній аудиторії українські раритети, що стосувалися родини Лип з архіву Віталія Боровика, віднайдені в Одесі ще за радянських часів і ретельно ним збережені. Це були фотографії Івана Липи з дарчими написами Віталієві Боровику, датовані першою половиною 90-х рр. XIX ст., одеське фото самого Б.Боровика 1894 р., книжки з їх бібліотек та ті видання, що побачили світ завдяки цим двом яскравим зіркам української культури кінця XIX – початку XX ст.³⁴⁸

Ми свідомо зупинимось в цій статті тільки на видавничій діяльності цих двох одеських родин, щоб ще раз звернути увагу громадськості незалежної України на активних учасників українського національного руху, життя та діяльність яких щільно пов'язані з нашим містом.

Доречно також нагадати про те, що саме Віталій Боровик (1864 – 1937) та Іван Липа (1865 – 1923) були чільними засновниками (разом з М. Байздренком та М. Базькевичем) першої таємної політичної організації українців-самостійників „Братерство Тарасівців”. Сталося це на могилі Т. Шевченка у Каневі влітку 1891 р. Докладно про це написав Іван Липа у своїх спогадах, опублікованих його сином Юрієм на сторінках XII-ї книжки „Літературно-Наукового вісника” за 1925 р. Саме такою була самоназва цього гуртка – „Братерство Тарасівців”, а не „Братство Тарасівців”, як писали і пишуть досі багато хто з науковців, політиків і публіцистів. На жаль, хоч спогади Івана Липи і були передруковані харківським журналом „Український засів”³⁴⁹, але вони не зайняли достойне місце в історіографії українського політичного руху.

Ось як І.Липа у своїх спогадах згадує про зародження „Братерства Тарасівців”: „Ми вижидали (Ми – це група студентів, яка працювала по статистичному опису нерухомого майна Полтавської губернії, проведення якого було доручено Олександрові Русову. – *Т.М.*), чогось шукали, щось-хотіли зробити таке, щоб з

³⁴⁷ Гуменецька М. Недавно велика група письменників і митців... // За вільну Україну. – Львів, 1990. – 30 листопада. – С. 3.

³⁴⁸ Максим'юк Т. І батько, і син... Видавництво „Народний Стяг” // Книжник. – К., 1994.–№ 4. – С.4-6.

³⁴⁹ Липа І. Братерство Тарасівців (Спомини) // Український засів. – Харків, 1991. - №7-9 (26-28). – С. 67-71.

одного боку, зостатися на ґрунті національному, а з іншого, цілою своєю гарячою душею прагнути справи серйозної, політичної, відповідальної.

Підходячи з такою міркою до наших нових знайомих, ми не бачили серед них нічого нового: були всі або українофілами, або й ніще.

І тільки єдина фігура – Боровик”. (Боровик, який закінчив університет Св. Володимира у Києві ще у 1889 р., теж працював у О.Русова завідуючим партією зі статистично-економічного опису міст Полтавської губернії. – Т.М.). трохи нижче у своїх спогадах І. Липа так характеризує Боровика: „Найбільше за всіх допикав Росіянам Боровик. Він завжди національну справу ставив так різко, що йому не було діла до Росії. Нехай вона живе як хоче, а ми, Українці, маємо творити своє життя, ми не тільки націоналісти, ми – сепаратисти, ми – Мазепинці. Се обурювало всіх і нас прозвали мазепинцями.

В дальшій подорожі по Полтавщині усі статистики одстали від нас. ...з нами був уже до кінця Боровик”.

І от це мазепинство пройшло по життю і Віталія Боровика і Івана Липи аж до вікопомного 1917 р. – року краху Російської імперії і започаткування українського державного будування. Ім'я Івана Мазепи, його життя, його ідеї і справи відразу стали дуже актуальними по всій Україні. І на це не могли не відгукнутися мазепинці з майже тридцятилітнім стажем – Віталій Боровик та Іван Липа.

У 1917 р. в Одесі виникають серед багатьох інших два українських видавництва з промовистими назвами: „Воля й Доля” та „Народній стяг”³⁵⁰.

Видавництво „Воля й Доля” було засновано Віталієм Боровиком. І першим виданням цього новоутвореного видавництва, як символ, стала поема Степана Руданського „МАЗЕПА Гетьман Український”, яка, здається, на території Російської імперії не видавалась (побачила світ вона на західноукраїнських землях, що були тоді під владою Австро-Угорщини). Це невелика книжечка на 36 сторінок, розміром книжкового блоку 18,4X11,5 см. Її не має жодна державна одеська бібліотека. Є вона тільки в збірці “Тарасового дому”, українського музейно-виставочного центру, створеного на основі збірки автора статті, який живе в Одесі з 1960 р., де він і зібрав основну частину своєї Україніки. Це унікальне одеське видання буремного 1917 р. придбано на одному з аукціонів в Києві.

Титульна сторінка несе на собі таку інформацію:

- в лівому верхньому кутку надруковано – Ч.І. *Видавництво: “ВОЛЯ І ДОЛЯ”*;
- трохи нижче праворуч розташоване мотто, звідки пішла назва видавництва: *В своїй хаті своя правда, Своя воля, й доля...* ;
- нижче по центру прізвище автора: *Ст. Руданський*;
- під ним крупними літерами назва книжки: *МАЗЕПА, Гетьман Український. Історична поема*;
- завершує внизу титульну сторінку повідомлення про те, де можна придбати чи замовити це видання: *Склад видання в книгарні “Діло” Одеса. Преображенська 11.*

Ця українська книгарня „Діло” була відкрита ще у 1911 р., коли В. Боровик знов повернувся до Одеси з Волині, яку вважав своєю батьківщиною (так і писав в

³⁵⁰ Зленко Г. Перші українські видавництва Одеси: Матеріали до книгознавчого словника. – Львів, 2000. – С. 10-11, 12-15.

автобіографії), хоча сам народився 1864 р. на Лівобережжі, у Ніжині³⁵¹. Власницею книгарні офіційно вважалася Олена Боровик, дружини В. Боровика та донька відомого українського графіка-одесита Амвросія Ждахі.

Текст поеми займає стор. 5-30, він надрукований майже сучасним правописом. А ось титульна сторінка та гасла на сторінці 31 надруковано драгоманівською.

На наш погляд, дуже цікавими є заклики на сторінці 31, які завершують книжку. Наведемо їх у повному обсязі:

Самостійна Україна!

Конфедеративна спілка з сусідніми державами!

Українці, гуртуймо ся!

Записуйте ся до братерства Мазепинців – Самостійників!

Запис і пожертви приймаєся: в книгарні Діло – Одеса, Преображенська II, та у В.Боровика – Одеса, Соборна пл. 2., госп. д.

Всі ці гасла належать самому Віталієві Боровику. Він їх проніс ще з далекого 1891 р., або ще й за років навчання в Київському університеті, зі спілкування з родинами Косачів, Лисенків, Старичьких та ін., які формували світогляд його, як свідомого українця, з часів участі у діяльності “Плеяди”, разом з Лесею Українкою (тоді ще Ларисою Косач), Володимиром Самійленком, Іваном Степенком, Мусієм Кононенком та ін. Знов вживається термін “братерство”, використане тарасівцями ще у 1891 р. Чомусь слово “братство” Боровикові, як укладачеві словника живої української мови, було зовсім не до вподоби. І, нарешті, ми маємо адресу братерства Мазепинців-Самостійників в Одесі – це була квартира Віталія Боровика, що знаходилась на Соборній площі у будинку №2. В цій квартирі родина Боровиків прожила з 1911 по 2004 р. Саме в цьому році залишки цієї квартири були продані правнуком В.Боровика чи його родичами. Квартира знаходилась на бельетажі, після Другої світової війни мала номер 9-й, а вхід з двору. А коли там мешкали Боровики у 10 – 20-х рр. вхід був по сходах з вулиці, у першому парадному праворуч, як дивитись на браму. На стіні цього будинку має бути встановлена меморіальна дошка Віталієві Боровику, як видатному Мазепинцеві, якого саме з цієї квартири забрали енкаведисти у 1937 р. до в'язниці і тоді ж розстріляли. До речі, це було вже друге перебування В. Боровика у одеських в'язницях. Вперше він до них потрапив у 1899 р., коли був засуджений за доносом священика за пропаганду серед дітей одеського Сирітського Дому, директором якого він був всього кілька місяців, українських анархо-соціалістичних ідей. В одиночній камері він тоді провів 5 місяців і за постановою Верховного суду був висланий за межі Херсонської губернії з забороною раз і назавжди служити в системі Міністерства народної освіти, Іноземних справ та навіть Двора. А після приговору радянського суду він був просто розстріляний, не могли йому не згадати його Мазепинства, української книгарні „Діло” в Одесі, створення „Братерства Тарасівців” та багато ще яких українських справ, які радянська влада на дух не виносила. Між іншим, меморіальна дошка має висіти в Одесі і на будинку №11 по вулиці Преображенській, де Боровики винаймали приміщення для української тоді чи не єдиної в Одесі книгарні „Діло” і яка проіснувала певну кількість років, мабуть до остаточного приходу радянської влади у 1920 р.

³⁵¹ Максим'юк Т. Автобіографія Віталія Боровика (1864-1937), одного із засновників “Братерства Тарасівців” // Четвертий міжнародний конгрес українців: Одеса, 26-29 серпня 1999 р.: Доповіді та повідомлення. Південь України: Одеса. – Одеса, 1999. – С. 207-214.

Видавництво „Воля й Доля” Віталія Боровика видало протягом свого недовговічного існування десь може з 5 видань, бо під №5 значиться фантастична казка М. Альбіковського „Сатанайл”, датована 1918 р., а під попереднім четвертим номером, датованим 1917 р. йшов драматичний малюнок О. Кобця „Тарасова ніч”. До речі, в збірці автора цієї статі знаходиться видавничий знак видавництва „Воля й Доля” створений сином Віталія Боровика Юрієм Боровиком, наймолодшим сином В.Боровика (в наявності чотири варіанти) один з них підписаний (ініціали – Ю. Б.) і датований 1918 р.

Другим одеським українським видавництвом 1917 р., яке нас зараз цікавить, є „Народний Стяг”, засновниками якого були знову-таки Юрій Липа, син, та батько Іван Липа, бо куди ж без нього сімнадцятирічному, хоч і свідомому українцеві. Це видавництво теж проіснувало з 1917 по 1918 р. І, судячи з теми статті, виникає запитання: „А з чого почало своє існування це одеське видавництво?” – і відповідь закономірна – теж саме з Івана Мазепи³⁵²!

Первістком видавничої діяльності Юрія Липи (мабуть не без впливу батька, а може й В. Боровика) стала не книжка, а листівка. Комусь з них прийшла ідея нагадати про присягу гетьмана І. Мазепи, датовану 17 жовтням 1706 р. На зворотному (адресовому) боці листівки чисто з агітаційних причин (бо не залишилося майже місця для написання листового повідомлення, а є тільки місце для поштової марки та адреси) на місці для коротенького листа або повідомлення було надруковано коротку (на півсть рядків), але вагому за змістом, цитату з цієї присяги: „... хочу я за помічю

*Бога так зробити, щоб ви з
Жінками й дітьми вашими, і Край
Рідний з військом запорозьким
не загинув а-ні під Москвою, ані
під Шведами.*

Нижче в дужках:

*(„З присяги гетьмана Мазепи)
17-17.X–06).*

Внизу під цією цитатою вихідні дані:

Видавництво „Народний стяг”. ч.1.

Ліцеву сторону листівки займає п'ятих українського, в радянські часи забороненого, графіка Івана Косинина, відомостей про якого автор не знайшов навіть у „Енциклопедії українознавства” (що для нього дуже дивно, бо як міг такий цікавий український художник першої половини ХХ ст. випасти з поля зору редакції єдиної справжньої великої української енциклопедії). Але несподівано взявши до рук альбом-каталог „На спомин рідного краю. Україна у старій листівці” і там на сторінці 486 знайшов біографічні дані про цього художника, п'ятих якого під назвою „Посол у Мазепи” був видрукований ще у 1913 р. видавцем П. Байдою у Львові, а частина доходу з продажу цієї листівки мала йти на „Рідну Школу”; вона мала номер п'ятій. Виявилось що Іван Косинин – український композитор, скрипаль-віртуоз (народився у 1883 р., помер у 1955), уродженець Львова, музичну освіту здобув у Парижі і Брюсселі. З своїх гастролей надсилав малюнки в стилі модерн з Франції, Італії, Америки, Індії й багатьох інших країн світу, де проходили його гастролі, до Львова, і вони друкувались у календарях “Просвіти”, виданнях Українського

³⁵² Максим'юк Т. Вони не щезли безслідно // Чорноморські новини. – Одеса, 1992. – 5 березня. – С. 3.

Педагогічного товариства, журнали „Ілюстрована Україна”, на листівках тощо. І от у збірці „Тарасового Дому” є листівка львівська 1913 р. видання і, найголовніше, її одеська інтерпретація 1917 р., яка є просто раритетом, бо більше ні в одній колекції ця листівка не зафіксована³⁵³.

Видавництво „Народний Стяг” мало в своєму доробку 20 видань. З них 5 листівок та 15 книжкових видань, серед яких чотири книжки Івана Липи, по дві книжки О.Скорописа-Йолтуховського та Ілька Гаврилюка, три книжки самого Юрія Липи, головного промотора цього видавництва та ін.

І серед книжок, виданих „Народним Стягом”, авторство яких належить Юрієві Липі, одна знов таки стосується теперішньої нашої теми – Мезепинство. Ця книжка мала четверте число у нумерації видань „Народного Стягу”. Називалася вона „Гетьман Іван Мазепа”. Цього видання ще немає, на жаль, ні в одному з одеських зібрань. Коштувало воно тоді 25 копійок (листівки йшли на продаж по 7 коп.). За такою ціною йшли такі видання „Народного Стягу”: дві книжки Івана Липи „Чайка Небога” та „Юрасів сад” (чи не присвячений синові Юрію?). До речі, члени „Братерства Тарасівців” В. Боровик, І. Липа, М. Коцюбинський свідомо називали свої синів Юріями, а також Романами. Сини Роман і Юрій, Юрій та Роман були у В. Боровика та М. Коцюбинського, який і казку „Хо” присвятив своєму братові по „Братерству” В. Боровикові. Ця символіка, можливо тягнеться у братчиків від намагання наслідувати імена, що саме їм пасували, часів Галицько-Волинського князівства. Це, власне, припущення автора цих рядків.

Кінець 1918 р. Крах Гетьманату в Україні, причому останнього (навіть чи повториться в українській сьогоденній історії титул – гетьман). Іван Липа разом з сином Юрієм проходять складний шлях Київ – Вінниця – Кам’янець-Подільський, а далі Тарнів та, взагалі, еміграція, територія тогочасної Польщі, Віталій Боровик разом з родиною (дружина Олена Ждаха, донька Галина, сини Роман та Юрій) залишаються в Одесі. Час розставив крапки над „і”. Яка ж доля спіткала обох видатних мазепинців? Іван Липа помер у Вінниках під Львовом у 1923 р., де і похований. Син Юрій підняв його знамено і проніс достойно до 1944 р., поки під Яворовом на Львівщині його не закатували енкаведисти. Віталій Боровик був розстріляний у одеській в’язниці в 1937 р. Його діти вижили, пройшли через радянські 20-ті, 30-ті, 40-ві, 50-ті рр. своїми важкими шляхами. Галина Боровик-Гловацька народжена у 1895 р. померла в Одесі 1988 р. і похована на 2-му Християнському цвинтарі, Роман Боровик (1900 – 1971), чоловік академіка Надії Пучківської, доньки свідомого українця, лікаря отоларинголога Олександра Пучківського, помер своєю смертю і похований на 2-му Християнському цвинтарі в Одесі; Юрій Боровик 1922 р. народжений, автор видавничого знаку видавництва „Воля й Доля”, можливо і не реалізованого у друці, помер теж в Одесі в фамільній квартирі Боровиків і похований на тому ж 2-му Християнському цвинтарі.

Taras Maksim'uyk

Mazepyntsi –samostiynyky in Odesa

The artical is result of research of the books and cards, which were devoted to hetman of Ukraine Ivan Mazepa and were published by publishing houses established by V. Borovyk and I. Lypa in Odesa ("Will and Doom" and "Folk Ban").

³⁵³ Забочень М., Поліщук О., Яцок В. На спомин рідного краю: Україна у старій листівці: Альбом-каталог. – К., 2000. – С. 486.

Фотографія Івана Липи (1891 р.)

Фотографія Віталія Боровика (1893 р.)

Листівка „З присяги гетьмана Мазепи...”
(Вид-во „Народній Стяг”, № 1, 1917 р.)

ЛИСТІВКА. — CARTE POSTALE.

Місце

на

марку.

« . . . хочу я за помічю
Бога так зробити, щоб ви з
жінками й дітьми вашими, і Край
Рідний з військом запорожсь-
ким не загинув а—ні під Мос-
квою, а—ні під Шведами.
(З присяги гетьмана Мазепи)
17—17-X—06).

Видавництво
«Народній Стягъ» ч. 1.

Листівка... „З присяги гетьмана Мазепи...” (Вид-во „Народній Стяг”, №1, Одеса, 1917 р.)
(адресна сторона)

УКМ-68

Ч. І.
Видавництво
„ВОЛЯ Й ДОЛЯ“

В своїй хаті своя правда,
Своя воля, й доля!....

Ст. Руданський.

МАЗЕПА

Гетьман Український.

Історішна поема.

Склад видання в книгарні «Діло»

Одеса, Преображенська 11:

Обкладинка первістка діяльності видавництва „Воля і Доля” (Одеса, 1917 р.)
Усі ілюстрації із особистого зібрання Тараса Максим’юка

ПРЕДСТАВНИКИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ЛАВАХ ЧОРНОМОРСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА НА ОДЕЩИНІ ТА В ПРИДНІСТРОВ'І (1920-1921 рр.)

У статті розглядається історія антибільшовицьких повстанських формувань та підпільних організацій на Одещині і в Придністров'ї у 1920-1921 рр., досліджується національний склад Чорноморського повстанського козацького війська, порівнюється антибільшовицький повстанський рух в Україні та інших країнах колишньої Російської імперії.

Антибільшовицький повстанський рух на Півдні України у 1920-1923 рр. недостатньо вивчена сторінка історії України періоду визвольних змагань. Ґрунтовне дослідження повстанського руху, в якому брала участь значна частина громадян України вимагає вивчення його особливостей і специфічних рис по окремих регіонах, а також розгляду соціального та етнічного складу учасників повстанського руху. Вивчення спільної боротьби повсталіх селян різних національностей, що населяють Україну проти єдиного гнобителя (яким на той час була комуністична влада) має неабияке суспільно-політичне значення і сприятиме зміцненню міжнаціональної злагоди в нашої незалежній державі.

В радянській історичній науці, яка намагалась зобразити антибільшовицький повстанський рух в Україні у 1920-1923 рр. як “український буржуазно-націоналістичний бандитизм”, участь у цьому русі представників інших національностей майже замовчувалась.

Єдиною історичною працею в якій розглядалась участь неукраїнців у антибільшовицькому повстанстві на Півдні України була стаття С.Когана та Н.Межберга "Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919)", надрукована у часописі „Літопис революції” у 1929 р. У статті висвітлюється антикомуністичне повстання німецьких та болгарських селян, що відбулося в Одеському повіті у липні-серпні 1919 р. Авторі докладно розглянули передумови, процес підготовки та хід повстання, намагаючись дати йому об'єктивну (для того часу) оцінку.

Інформація про участь представників різних національностей у повстанському русі міститься в архівних матеріалах фондів: Повстансько-партизанського штабу при Головній команді Армії УНР під керівництвом генерал-хорунжого Ю.Тютюнника, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України; ЦК КП(б)У, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських організацій України; Одеського губернського комітету КП(б)У, що зберігаються у Державному архіві Одеської області. Ці документи дають змогу встановити картину подій, пов'язаних з діями повстанських загонів і вибухом селянських повстань в Одеській губернії. Це звіти, бюлетені, доповіді про проведену роботу, огляди більшовицьких республіканських, губернських повітових та окружних органів влади і штабів військових частин за відповідні періоди; а також об'ємне листування цих органів з органами комуністичної влади на місцях, телеграми та повідомлення губернських і повітових штабів по боротьбі з "бандитизмом", розвідувальні зведення ДПУ УСРР. Аналогічна інформація міститься і у спогадах повстанських отаманів Я. Гальчевського і І. Лютого-Лютенка.

Повстанський рух на Одещині та в Придністров'ї здійснювався та координувався

великим повстанським з'єднанням, що мало назви “4-ї Задністрянської дивізії” або “Чорноморського повстанського козацького війська”. А участь представників національних меншин у повстанському русі проти комуністичної влади була найбільш характерною саме для території Одеської губернії. Найактивнішу участь у повстаннях проти комуністичної влади поряд з українцями брали селяни німецького та австрійського походження (в архівних джерелах та історичній літературі усі фігурують як “німці-колоністи”). У безжалійній війні з більшовіками їм було що втрачати. Ще до революції в Одеському повіті німцям-колоністам належало 32% усіх приватних земельних володінь³⁵⁴. Пересічний розмір приватного володіння німецьких заможних селян в Одеському повіті дорівнював 105-ти десятинам. Ядром повстанських формувань німців-колоністів була так звана “німецька самооборона”, формування якої було покладено початок ще у 1917-1918 рр.³⁵⁵. Повстання німців-колоністів проти комуністичної влади в Одеській губернії активно підтримували болгарські селяни³⁵⁶.

У червні 1920 р. підільна організація німців-колоністів в Одеському повіті на чолі з членом партії правих есерів Людвігом Шоком підготувала повстання, яке мало підтримати повстання українських селян, що спалахнуло у Тираспольському повіті під проводом хорунжого Ісаченка, братів Діденків та офіцера німецького походження Бауера. Планувалося переривання залізничних комунікацій, знищення мостів та спільний наступ на Одесу повстанських формувань обох повітів³⁵⁷.

Слід зазначити, що німці України приймали найактивнішу участь у повстанському русі проти більшовицької влади не лише у межах Одеської губернії. Так, керівниками антибільшовицького повстання у місті Тростянець були німці: директор Тростянецької цукроварні, колишній офіцер царської армії Шилінг, колишній секретар мирового судді Каптелер та власник аптеки Клінке³⁵⁸.

24 червня 1920 р. жителі села Серіївка роззброїли червоноармійців або міліціонерів, що конвоювали мобілізовану молодь. Виступ було одразу ж підтримано озброєною молоддю німецької колонії Петерсталь, яка виїхала на з'єднання з повсталими на підводах з кулеметами. Повстала українська і німецька молодь рушила до села Маяки, де знаходився збірний мобілізаційний пункт, і захопила його. Було обеззброєно і розстріляно 50 червоноармійців і поліпівців³⁵⁹. Після цього повстанці зайняли містечка Білійку та Овідіополь в Одеському повіті³⁶⁰ та перейшли у Слободзейську волость Тираспольського повіту. За повідомленням Слободзейського волосного ревкому від 1 липня 1920 р. велике повстанське формування українських, німецьких, російських і болгарських селян чисельністю близько 600 бійців, з кулеметами, зайняло села Ліски, Троїцьке та Градениці³⁶¹. Пізніше були зайняті села Георгіївка, Калоголя та Роксолани³⁶². Керували повстанцями німець Еберле та українець Концевич³⁶³.

³⁵⁴ Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 р.) // Літопис революції. - 1929. - №2 - С. 139.

³⁵⁵ Там само. - С. 143.

³⁵⁶ Там само. - С.148.

³⁵⁷ Иванова З.М. Ревкомы в борьбе за упрочнение Советской власти в левобережных районах Молдавии в 1919 - первой половине 1921 гг. – Кишинев, 1963. – С. 82-83.

³⁵⁸ Козельський Б.В. Шляхом зрадництва і авантюри. Петлюрівське повстанство. - Харків: Державне видавництво України, 1927. - С.35.

³⁵⁹ ДАОО. – Ф. 3. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.17.

³⁶⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі- ЦДАГОУ). – Ф.1. - "ЦК КП(б)У". - Оп.20. – Спр.252. – Арк. 78.

³⁶¹ ДАОО. – Ф. 3. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.17.

³⁶² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.195. – Арк.263.

Повторилася ситуація річної давності. Влітку 1919 р. приводом до запланованого антикомуністичного повстання німців та болгар в Одеському повіті також стала мобілізація, оголошена Губвиконкомом Одеської губернії³⁶⁴. Відмінність полягала в тому, що у 1920 р. німців підтримали не лише болгарини, а й українці та росіяни. У 1919 р. українці повстання не підтримали³⁶⁵. Тоді німці-колоністи співчували А.Денікіну та активно підтримували його військо. Після нищівної поразки білогвардійців позиція німецького селянства змінилася.

На придушення антикомуністичних повстань у Тираспольському і Одеському повітах більшовицька влада кинула 361-й полк 41-ї стрілецької дивізії³⁶⁶ та війська ВОХР³⁶⁷. Зведення губернської НК від 13 липня 1920 р. свідчить про те, що на цей час повстання в Одеському повіті та Слободзейській волості Тираспольського повіту було придушене. Про втрати з обох боків у зведеннях не повідомлялося крім того, що у Маяках було розстріляно 10 повстанців³⁶⁸. За повідомленням більшовицької губернської преси Еберле і Концевич в ході придушення повстання загинули³⁶⁹.

У липні 1920 року німці взяли активну участь у діяльності підпільної організації, яка готувала антибільшовицьке повстання в самій Одесі на підтримку бойових операцій Чорноморського повстанського козацького війська у повітах губернії. Очолювали підпілля керівники одеської „Просвіти” П. Климович і М. Кравець та офіцери-українці. Чекістам вдалося викрити підпільну організацію і заарештувати багатьох її членів. Разом з багатьма українцями як активні учасники підпілля чекістами були розстріляні німці-одесити: викладач гімназії І. Церр, службовець Ю. Розе, його рідна сестра, зв'язкова організації О. Розе, А. Норберт, Р. Руокке, А. Губершгейн, Ш. К. Мільтер, А. А. Ріфман, З. А. Рейнхардт³⁷⁰.

У другій половині серпня 1920 р. в Одеському повіті спалахнуло антибільшовицьке повстання німецьких селян села Рорбах, внаслідок яких загинули 6 міліціонерів та голова продовольчого комітету (прізвище не вказане). Повстанцями були перерізані проводи зв'язку між Рорбахом та Березівкою³⁷¹. За повідомленням зведення Одеського губкому КП(б)У в селі Кубанка Одеського повіту приблизно у цей же період відбулись збройні напади повсталих болгарських селян на продагентів та радянських працівників³⁷².

У Вознесенському повіті Одеської губернії в районі німецьких колоній Шпасеро та Ропштадт діяло чисельне повстанське формування німців-колоністів. Ним керували офіцери: Ропштадт, Генер, Бісмарк та Месер³⁷³.

³⁶³ Известия Одесского губернского революционного комитета и губернского комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины - 1920. - Січень - грудень.

³⁶⁴ Коган С., Межберг Н. Вказана праця. - С.146.

³⁶⁵ Там само. - С.148.

³⁶⁶ Иванова З.М. Вказана праця. - С.83.

³⁶⁷ ЦДАГОУ. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.195. - Арк.263.

³⁶⁸ ДАОО. - Ф.3. - Оп.1. - Спр.29. - Арк.56.

³⁶⁹ Известия Одесского губернского революционного комитета и губернского комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины - 1920. - Січень - грудень.

³⁷⁰ Там само.

³⁷¹ ДАОО. - Ф.3. - Оп.1. - Спр.29. - Арк.13.

³⁷² ЦДАГОУ. - Ф.1. - "ЦК КП(б)У". - Оп.20. - Спр.252. - Арк.105.

³⁷³ Отчет Одесской Губернской Чрезвычайной комиссии к IV Губернскому Съезду Советов. - Одесса: Издание Одесской Губчека, 1921. - С.28.

У зведенні Одеського губвиконому від 25 липня 1921 р. повідомлялося, що “в загоні отамана К.Солтиса, - галичани, молдовани, румуни та росіяни”³⁷⁴. У отамана одного з найбільших повстанських загонів Чорноморського повстанського козацького війська, що оперував на території Балтського і Первомайського повітів Одеської губернії і Ольгопільського повіту Подільської губернії Якова Андрійовича Кошцового батько за національністю був українцем, а мати, яку звали Ірина Артемівна – молдованкою³⁷⁵.

Серед євреїв також були громадяни, які потерпали від червоного терору, боролися проти комуністичної влади та підтримували повстанський рух. Євреї працювали на службу постачання повстанського загону отамана С.Гризла, що оперував у Первомайському повіті Одеської губернії, за що п'ятеро з них були розстріляні червоними³⁷⁶. Цінну розвідувальну інформацію доставили у Повстансько-партизанський штаб генерала Ю.Тютюнника євреї Б. Гурфінкель та М. Фукс - колишні управліючий та службовець металургійного заводу "Ізноскових" в Одесі³⁷⁷. Євреї також працювали на розвідку повстанського загону отамана Я.Гальчевського³⁷⁸.

Дослідження участі представників національних меншин у бойовій діяльності Чорноморського повстанського козацького війська дозволяє зробити наступні висновки.

Склад учасників антикомуністичних повстань та партизанських загонів в Одеській губернії був багатонаціональним. Крім українців найактивнішу участь у збройному повстанському русі проти комуністичної влади брали громадяни України німецького та австрійського походження, що проживали на території Одеської губернії. Історичні джерела підтверджують участь у повстанському русі проти комуністичної влади в Одеській губернії росіян, болгар, молдован, румунів та євреїв.

В антикомуністичних повстаннях, що відбувались в Одеській губернії у 1920 р., брали участь представники різних національностей, але це не призвело до розбрату в лавах повстанців, як це мало місце під час "ажелалабадського" антибільшовицького повстання у Середній Азії в 1919 р. під проводом Мадамін-Бека і К.Монстрова, або під час повстання уральських козаків, казахів та башкирців у лютому 1919 р. Це пояснюється відсутністю релігійної ворожнечі (болгари і молдовани були як і українці православними, а ворожнеча між православними та німцями-протестантами не мала ніякого історичного підґрунтя) та великодержавних закидів з боку повстанців-українців.

Serhiy Bohan

The representatives of national minorities in the Black Sea Insurrectional Cossack Army in Odesa and the Dniester regions (1920-1921)

The author has considered the history of anti-communist guerilla formations and underground organizations in Odesa and the Dniester region in 1920-1921. The national structure of the staff of the Black Sea Insurrectional Cossacks Army is investigated, underground organizations in Ukraine and other countries of the former Russian empire are compared.

³⁷⁴ ДАОО. – Ф. 3. – Оп.1. – Спр.265. – Арк. 15.

³⁷⁵ Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – К., 1998. – С. 285-286.

³⁷⁶ Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру. – ДЕТРОЙТ, 1986. – С. 29.

³⁷⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – Ф.2297. – Оп.1. – Спр.21. – Арк. 79.

³⁷⁸ Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів. – Краків, Українське видавництво, 1941. – С.17.

УДК 94(477.74):(470+571)“17”

Анатолій Бачинський

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ І РОСІЯ: ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XVIII ст.

Запропонована стаття була подана Анатолієм Бачинським до друку у 1993 р. до “Записок Одеського археологічного товариства”, які до сьогодні не побачили світ. Стаття була написана російською мовою. У даному виданні вона подається в українському перекладі, авторські стиль і примітки збережено. У статті розкривається проблема ставлення Російської імперії до існування Задунайської Січі та з'ясовуються засоби, якими російський уряд намагався ліквідувати організацію задунайських запорожців. Наприкінці статті запропоновані документи з Російського державного архіву давніх актів, які друкуються вперше і підтверджують висновки автора статті.

Відомий український вчений-етнограф і антрополог Ф. Вовк, автор унікальних досліджень про Задунайську Січ і українське населення Нижнього Подунав'я і Добруджі, у 1883 р. писав: “Всі історичні відомості про Задунайську Січ обмежуються, наскільки відомо тільки декількома вказівками на те, що вона постійно служила притулком тим, хто втікав від кріпацтва і рекрутчини і, що російський уряд декілька разів звертався до задунайських запорожців із пропозицією повернутися назад. Що ж стосується організації, внутрішнього побуту й історичного життя задунайського українського козацтва протягом останньої чверті минулого і першої чверті нинішнього сторіччя, то на все це ми не знаходимо зовсім ніяких вказівок в усій відомій нам історичній літературі”³⁷⁹. На жаль, до цього мало що можна додати й у наш час. За більш ніж сторіччя з історії Задунайської Січі з'явилося лише декілька статей і публікацій документів³⁸⁰. Тому з повною підставою в 1949 р. відомий історик українського козацтва В. Голобуцький зміг сказати: “Література про Задунайську Січ вкрай бідна.

³⁷⁹ Кондратович Ф. Задунайская Сечь: по местным воспоминаниям и рассказам // Київська старина (далі — КС). — 1883. — № 1. — С. 28.

³⁸⁰ Лупулеску. Русские колонии в Добрудже: историко-этнографический очерк // КС. — 1881. — № 1,2,3; Вовк Хв. Українське рибальство в Добруджі // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів: Вид-во НТШ, 1899. — Т. І; А. Лазаревський. Сведения о задунайских запорожцах // КС. — 1891. — № 11; Иванов П. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи // ЗООИД. — 1904. — Т. XXIV; Стрипський Г. Нові звітки про запорозьку оселю на Угорщині // ЗНПШ. — 1907. — Т. 76. — Кн. 2; Грушевський М. Записки Гендльовика про банатських запорожців // ЗНПШ. — 1911. — Т. 101. — Кн. 1; степовий В. До історії Задунайської Січі // Україна. — 1914. — № 3; Рябінін-Скляревський О. Запорізькі бунти дунайців в 70-х роках XVIII ст. і початок Задунайського Коша // НЗ. Історична секція ВУАН. — К., 1927. — Т. 26; Его же. Запорозька козащина і І. П. Котляревський // Україна. 1926. — № 3-4; Его же. Задунайська Січ в народних переказах і письменстві // НЗ УАН. — К., 1928. — Т. 27; Его же. Кінець Задунайської Січі // Україна. — 1929. — № 5-6; Его же. До ст. кінця Задунайської Січі // Вісник Одеської комісії краєзнавства. Секція соціально-історична. — Одеса, 1929. — Ч. 4-5; Бачинський А. Д. Происхождение и состав украинско-русского населения Буджака и низовий Дуная конца XVIII — начала XIX в. // ЗОЛО. — Одеса: Маяк, 1967. — Т. II.

Наполегливі зусилля ряду дослідників XIX ст. і нашого часу одержали джерела, що дозволяли б висвітлити цю темну сторінку історії запорозького козацтва, закінчилися досить скромними успіхами³⁸¹. Після його статті в радянській літературі публікації з історії Задунайської Січі практично не з'являлися³⁸².

У світлі вище сказаного можливість поповнити історію задунайського козацтва новим фактичним матеріалом представляється актуальним. Саме цю мету і переслідує дана публікація.

У зв'язку з історією Задунайської Січі документи, що представлені, чітко відбивають політику російського уряду, спрямовану на ліквідацію задунайського козацтва, її зміст, методи і форми.

Політика ця мала досить тривалу історію і йшла своїми коренями до старої Запорозької Січі. Найбільш яскравими її проявами були події 1709 і 1775 рр., коли військово-політичні центри запорозького козацтва були знищені, на значна частина козаків виявилася за межами Російської імперії.

Природно, що в різній політичній обстановці методи і форми реалізації цієї політики видозмінювалися, але суть залишалася одна. Імперський феодалний режим органічно не міг миритися з демократичними структурами козацького самоврядування, з тим, що Запорожжя було привабливим центром для всіх антифеодалних елементів в Україні.

Початок формуванню політики царського уряду у відношенні до задунайського козацтва було покладено вже в червні – липні 1775 р. після руйнування Запорозької Січі, коли частина запорожців перейшла на території, контрольовані Туреччиною.

Кількість козаків, що вийшли за кордон, була досить значною. Визначити їхнє число в перші роки після ліквідації Січі вкрай складно. Запорожці розсіялися на величезному просторі між Бугом, Дністром і Дунаєм. Та й сам відхід за російські кордони не був одночасним актом, а продовжувався тривалий час. У листопаді 1776 р. підпоручик Ачкасов, що побував в Очакові, повідомив кінбурнському комендантові Мартинову, що “колишніх запорожців від Бендер по Дунаю до 10000”. За іншими даними, що отримав той самий Мартинов, колишніх запорожців в Очаківській області нараховувалося на кінець 1776 р. 7 тисяч³⁸³.

Вихід козаків у межі турецьких володінь з самого початку був не лише стихійним, але і стимулювався їхніми представниками. У серпні 1777 р. у Самарському окрузі Азовської губернії був заарештований Яків Чернопіг, обвинувачений “у підмові до втечі за кордон колишніх запорозьких козаків”³⁸⁴.

³⁸¹ Голобуцкий В.А. О социальных отношениях в Задунайской Сечи // Исторические записки.— М.: Изд-во АН СССР, 1949.— Т. 30.— С. 211.

³⁸² Останнім часом опубліковано декілька статей популярного характеру про результати роботи Першої задунайської етнографічної експедиції в Добруджу-Подунав'є в Румунії, що була організована Державним історико-культурним заповідником на о. Хортія. Див.: Бойко В. Запорожці за Дунаєм // ПУ.— 1991.— № 6; Слободян В. Січ на Дунаї // Літопис Червоної калити: Історико-краєзнавчий літопис.— Львів, 1991.— № 1. Стаття: Пономаренко І. Січ Задунайська // Українська культура.— 1991.— № 5 дається нам прикладом невігластва й підігравання політичній кон'юктурі.

³⁸³ Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России.— С.Пб., 1885.— Т. 1.— С. 142, 179.

³⁸⁴ РДАДА.— Ф. 16.— Оп. 1.— Спр. 588.— Ч.2.— Арк. 260.

У цьому плані надзвичайно показовим є повідомлення російських розвідників капітана Д. Тимковського і військового товариша К. Мошенського, які побували між Бугом і Дністром. У травні 1778 р. вони повідомляли комендантові м. Покровська полковникові І. М. Синельникову, правителеві Слов'янської і Херсонської провінцій, про те, що запорожців “на Очаківській стороні набирається чотири тисячі, а притім ще час від часу збільшується здебільшого з російського кордону з колишнього Запорожжя, що нині Слов'янська і Херсонська провінції, також і з тієї сторони Дніпра, що під Азовську губернію відійшла”. Розташувалися козаки, за їхніми відомостями, “у різних місцях, а саме понад Бугом, у Березані і над Дніпром при рибних ловах перебування своє мають”. Крім того, “у якомусь місці за Дунаєм” зосереджено ще до 7 тисяч колишніх російських підданих, у числі і колишніх запорожців³⁸⁵.

Таким чином, до 1778 р. запорожці цілком виразно розмістилися в Очаківській області, Бессарабії у пониззях Дунаю³⁸⁶.

Масовий вихід запорожців у межі турецьких володінь викликав глибоку стурбованість російського уряду. Вже 18 червня 1775 р. Г. О. Потьомкін звертав увагу генерал-поручика П. О. Текелі на те, що “запорожці почали селитися на приналежній за трактатом (Кючук – Кайнарджинському миру 1774 р.–А. Б.) татарам землі”. Він зажадав прийняти усі можливі заходи для їхнього повернення і заборонити вихід із Запорожжя на рибні лови за російський кордон³⁸⁷.

Особливу стурбованість російського уряду викликав прийом Туреччиною запорозьких утікачів. За відомостями, які надійшли в 1776 р. до полковника Репнинського, султанський уряд у зв'язку з поселенням запорожців в Очаківській області, схильний розглядати їх як своїх підданих, у зв'язку з чим має намір збирати з них подушну подать і дозволив їм обрати собі старшину – якогось полковника Гната (“Гнатуру”)³⁸⁸.

Імовірно, саме в зв'язку з цим у вересні 1776 р. Г. О. Потьомкін розпорядився, щоб російська прикордонна адміністрація систематично направляла в Очаківську область розвідників із завданням з'ясовувати місця зосередження запорожців та їхні наміри. Одночасно він наказав поки не вимагати їхньої видачі у Туреччині, щоб козаки не пішли “далі в турецькі землі”, а “намагатися всіма ласкавими засобами залучити їх до повернення на батьківщину”³⁸⁹.

Відомий рапорт двох таких розвідників з колишніх запорозьких козаків Г. Кривницького і С. Кислицького князеві О. О. Прозоровському від 22 грудня 1776 р. Вони повідомляли, що побували на Березані, Тилигулі, в Очакові, “так над морем і Дніпровським лиманом, де вони (тобто запорожці – А. Б.) мають житла свої в землянках”, пропонували козакам повернутися в Росію і нібито отримали на

³⁸⁵ Степовий В. До історії Задунайської Січі // Україна.– 1914.– № 3.– С. 17-18.

³⁸⁶ Иванов П. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи // ЗООИД.– 1904.– Т. XXIV.– С. 27.

³⁸⁷ Дубровин Н.Ф. Бумаги кн. Г.А. Потемкина – Таврического: 1774-1788 pp. // СВИМ.– СПб., 1893.– Вып. VI.– С. 89.

³⁸⁸ Григорович В.И. Записка о пособиях к изучению южнорусской земли, находящихся в Военно-ученом архиве Главного штаба.– Одесса, 1876.– С. 21.

³⁸⁹ Дубровин Н.Ф. Бумаги кн. Г.А. Потемкина – Таврического: 1774 – 1788.– С. 95.

це згоди³⁹⁰. Однак ця акція, як і наступні такого ж роду, реальних результатів не дала. Проте царська адміністрація продовжувала домагатися повернення запорожців “приватними” методами, не ставлячи поки питання про їхню видачу перед турецьким урядом за допомогою офіційних каналів. У лютому 1778 р. граф П. О. Румянцев наказав О. О. Прозоровському об’явити про те, щоб “ті, хто спокутувалися у своїй втечі, з’явилися, і щоб не ставити того ні в найменший злочин, але виправдати ще їх, тому що вони знаходилися там по своєму промислу, чим ще більше збудити їхню схильність до переходу на наш бік”³⁹¹.

До осені 1778 р. питання про політичне положення колишніх запорожців, що розташовувалися в турецьких межах, було вирішене султанським урядом офіційно. Їм було обіцяно: виділення землі в урочищі Кучургани на лівому березі Дністра між Бендерами й Аккерманом, де передбачалося побудувати Січ, а також провіант, зброя і коні. Кошовим отаманом султан призначив згадуваного вже полковника Ігнатія (“неизвестный прозванием”) зі званням бунчужного паші. 30 серпня 1778 р. в Очакові у замку паші були приведені до присяги султанові козацькі старшини і запорожці, що знаходилися в місті, “не більш 100 чоловік”. Відповідно до присяги козаки повинні були служити “турецькому дворові так вірно і невідмінно, як в усі колишні війни служили Росії”³⁹².

Стурбований цими подіями російський уряд вирішив пов’язати питання про запорожців з виселенням у 1778 р. із Криму християнського населення, переважно греків і вірмен³⁹³. У відповідь на протест Туреччини з цього приводу П. О. Румянцев писав О. В. Суворову, що він “на приймання християн приступас за прикладом турків, які приймають наших запорожців-утікачів, якщо ж про них дізнається, то щоб принаймні, залишалося це у нас в боргу на турків”³⁹⁴.

Потерпівши невдачу в справі повернення запорожців шляхом їхнього добровільного виходу в Росію, царський уряд, не залишаючи і цього напрямку у своїй політиці, перейшов до прямого тиску на Туреччину. У січні 1779 р. Катерина II наказала російському посланцю в Константинополі О. Стахіневу, у зв’язку з майбутнім підписанням між Росією і Туреччиною конвенції, домагатися від султана видачі запорожців, як російських підданих-утікачів. У випадку відмовлення турецької влади йому дозволялося запропонувати султанському урядові в обмін на визнання за Туреччиною Очаківської області, що юридично входила до складу незалежного Кримського ханства, переселити запорожців за Дунай³⁹⁵. Султан з інтересом поставився до цієї пропозиції, але видати запорожців відмовився. Після спеціальних переговорів було вирішено, що російський уряд оголосить козакам амністію і той, хто повернеться в Росію, не буде підданий покаранню. Інші ж запорожці будуть виведені з Очаківської області³⁹⁶.

³⁹⁰ Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России.— С.Пб., 1885.— Т. 1.— С. 217.

³⁹¹ Там само.— Т. 1.— С. 142, 179.

³⁹² Там само.— С. 455, 478, 700-701.

³⁹³ Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир: его подготовка и заключение.—М.: Изд-во АН СССР, 1955.— С. 328.

³⁹⁴ Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России.— Т. 2.— С. 595, 619, 685.

³⁹⁵ Там само.— Т. 3.— С. 10-12, 21-22, 30.

³⁹⁶ Там само.— С. 54-55, 79, 89.

10 березня 1779 р. між Росією і Туреччиною було підписано Айналі-Каваську конвенцію, стаття V, пункт III якої зазначав: “Задля запобігання всіляких нових зіткнень між обома імперіями Блискуча Порта обіцяє виконання другого артикулу мирного трактату (йдеться про статтю Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р. про взаємну видачу утікачів – *А. Б.*) видати Російському імператорському дворові збіглих в її області запорозьких козаків, коли вони захочуть скористатися амністією, що дарується їм з єдиної великодушності і людянолюбства Її імператорської величності, всепресвітліїшої і всемілосерднійшої самодержиці всеросійської, а в противному випадку Оттоманський уряд зобов’язується отих запорозьких козаків на цю сторону (тобто на правий берег – *А. Б.*) Дунаю перевести й оселити усередині турецьких областей настільки далеко, як можливо буде від Чорного моря”³⁹⁷. У такий спосіб російський уряд офіційно визнав за Туреччиною юрисдикцію над запорозькими козаками.

5 травня 1779 р. був опублікований маніфест Катерини II, що оголошував амністію запорожцям із закликом повернутися до Росії³⁹⁸. Реалізація цього маніфесту покладалася на П. О. Румянцева, який відправив його очаківському папі для оголошення запорожцям. О. Стахіву ж пропонувалося вимагати “неухильне за Дунай відсилення тих, які не захочуть скористатися такою свободою. Цей пункт має бути до кінцевого свого повною мірою виконання залишитись однією з головних ваших турбот”³⁹⁹.

Тим часом козаки продовжували облаштуватися в Очаківській області і Бессарабії. Ще в квітні 1779 р. О. Стахів повідомляв, що запорозький кошовий веде в Константинополі з реїс-ефенді (прем’єр-міністр, міністр закордонних справ – *А. Б.*) переговори, у результаті яких “для поселення оних козаків відведені у Бессарабії міста Хаджибей, Аджидере (Хаджидер, згодом Овідіюполь – *А. Б.*). На тому ж боці Дністра їм дана одна розорена фортеця, що вони полагодили її хочуть для загородження відведених їм місць в Очаківській області”⁴⁰⁰.

Протягом весни 1779 р. О. Стахів вперто домагався виконання умов Айналі-Каваської конвенції про переселення запорожців з Очаківської області. У червні 1779 р. Очаківський папа оголосив козацьким старшинам фірман султана і маніфест Катерини II. Запорожці від повернення в Росію відмовилися і прийняли розпорядження турецького уряду: кошовий зі старшиною зобов’язаний оселитися в Адріанополі, а “простих козаків розселити по Румелії (для кінця XVIII ст.: так можна локалізувати всі Балкани – *А. Б.*) по цю сторону Дунаю у віддаленні від чорноморського берегу від трьох до п’яти чоловік на село”. Старшині виділялися на утримання спеціальні копшти. Поселені ж козаки звільнялися на три роки від сплати харача (подушна подать – *А. Б.*), а після закінчення цього терміну не платили, крім вище згадуваного харачу, ніяких податків і податків⁴⁰¹.

Переселення козаків за Дунай почалося в серпні 1779 р. Запорозька старшина в ході його реалізації спробувала закріпитися у пирлах Дунаю, а саме на Портинському пирлі, але була виселена турецькою адміністрацією в Адріанопіль. Козаки ж, за даними

³⁹⁷ Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир... – С. 363.

³⁹⁸ Загоровский Е.А. Военная колонизация Новороссии при Потемкине. – Одесса, 1913. – С.17.

³⁹⁹ Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. –Т. 3. – С. 151.

⁴⁰⁰ Там само. – С. 166.

⁴⁰¹ Там само. – С. 272, 280, 283.

О. Стахів, “селяться в Румелії, особливо по берегах Мармурового і Білого (Середземного – *А. Б.*) морів за придатністю отих місць до рибальства”. Це переселення, однак, викликало невдоволення місцевих жителів. У Галіполі, наприклад, де планувалося оселити 200 козаків, жителі заявили, що “це їм досить обтяжливо”⁴⁰².

Утім, переселення до кінця ніколи виконано так і не було. У цьому не була зацікавлена Туреччина, що використовувала запорожців як засіб тиску на Росію. У цьому не були зацікавлені і козаки, які відривалися від давно знайомих і освоєних місць, російських і польських кордонів, через які надходило поповнення утікачами з Російської імперії і Правобережної (“Польської”) України. І хоча значна частина запорожців була переселена за Дунай, досить численні їхні групи продовжували залишатися в Очаківській області і Бессарабії. Наприкінці 1781 р. катеринославський губернатор М. Д. Язиков мав відомості про те, що в районі Бендер і вниз по Дністру запорожці оселилися в трьох місцях слободами, у яких нараховувалося до 650 будинків. Ці дані підтвердили в грудні того ж року розвідники: “Починаючи від турецького міста, що стоїть за Дністром, Белгорода до Дністра і вгору від оно́го за Бендери на Балту й звідки по польському кордону Кодимою і по Бугові до Очакова, а від нього до Білгорода усі степи, віддані запорожцям на заведення нової Січі, які свою осілість зайняти мають і будуватися в гирлі Дністра”. За даними на березень 1782 р. тут нараховувалося 8 тисяч козаків, “які мешкають у виритих землянках, їжу ж мають рибальством”⁴⁰³.

Питання про завершення переселення запорожців за Дунай ставилося російським урядом аж до російсько-турецької війни 1787 – 1791 р. У 1786 – 1787 р. Г. О. Потьомкін через російського посла в Константинополі Я. І. Булгакова послідовно вимагав від султана виселення козаків з Очаківської області, оскільки їхнє перебування поблизу російських кордонів створює сприятливі умови для втечі з Росії⁴⁰⁴.

Однак, як зазначалося вище, виконати цілком цю вимогу було неможливо, хоча турецький уряд в ряді випадків, не бажаючи загострювати відносини з Росією, йшов їй назустріч у цьому питанні. Так, у 1781 р. бендерському, дубосарському і бессарабському папшам і начальникам яничарських загонів були надіслані вимоги про негайне переселення запорожців за Дунай, а в 1786 р. більше ста козаків були виселені із Очаківської області⁴⁰⁵. В умовах віддалених і погано контрольованих територій, зіптовхуючись як із протидією самих запорожців, так місцевої турецької адміністрації, зацікавленої в експлуатації власне кажучи безправних людей, турецький уряд так і не зміг домогтися повної реалізації власних рішень.

З іншого боку переселення козаків у віддалені від російських границь райони Румелії, розосередження невеликими групами в чужих для них селах, віддавало їх на повну сваволу турецьких чиновників, відривало від традиційних господарських занять (зокрема, рибальства). Це викликало серйозне невдоволення запорожців. Вже в липні 1782 р. Я. І. Булгаков повідомляв у Колегію іноземних справ про те, що козаки просили

⁴⁰² Там само. – С. 341, 365.

⁴⁰³ Степовий В. До історії Задунайської Січі. – С. 15, 19-20.

⁴⁰⁴ Бумаги Я.И. Булгакова: 1779-1798 // Сб. РИО. – СПб., 1885. – Т. 47. – С. 163, 192, 206.

⁴⁰⁵ Масловский Д.Ф. Письма и бумаги А.В. Суворова, Г.А. Потемкина и П.А. Румянцева: 1787-1789 // СВІМ. – С.Пб., 1893. – Вып. IV. – С. 11-12.

султана, щоб їм, “яко рибним промислом, що ним харчуються, дозволено було жити в дунайських гирлах”, у чому, однак, їм було категорично відмовлено⁴⁰⁶.

Тяжкі умови, в яких виявилися задунайські запорожці, а також ряд заходів російського уряду, спрямованих на повернення козаків (зокрема, амністія 1779 р., агітація російських агентів, оголошення про створення з колишніх запорожців у 1783 р. “Війська вірних козаків”) призвели до того, що окремі групи козаків почали переходити в Росію. Російський генеральний консул у Дунайських князівствах І. І. Северин у повідомленні Я. І. Булгакову від 6 квітня 1783 р. відзначав, що козаки “коли віддалені вони будуть від моря і Дунаю... стануть перебігати до мене для відправлення в Росію, тому що оніх вже чимале число в мене є”⁴⁰⁷. В березні-квітні 1784 р. Катерина II у листах Г. О. Потьомкіну з задоволенням констатувала, що після включення до складу Росії Криму й оголошення про створення Війська вірних козаків “запорожці втекли просяться пакн до нас”⁴⁰⁸.

Дійсно, російський консул у Ясах І. І. Северин у 1783 р. повідомляв, що таких бажаних повернутися в Росію козаків у цьому місті зібралось “кілька сотень”⁴⁰⁹. Хоча реально нам поки відомо, що цього року через Дунай прибуло чотири чоловіки “тіхоти запорозької”, а 1784 р. з Очаківщини перейшло в російські межі до двохсот запорожців⁴¹⁰.

У цьому ж зв'язку знаходиться, цілком ймовірно, маловивчений вихід запорожців у 1785 р. у Банат, що входив до складу Австрійської імперії. Кількість козаків, що сюди вийшли, сягала двох тисяч чоловік⁴¹¹. Ці дані, отримані О. В. Суворовим від запорозьких вихідців, більш близькі до реальних, ніж цифра в 8 тисяч, що наводиться В. Антоновичем і М. Грушевським⁴¹². Більш докладні відомості є лише про 202 запорожців, оселених у м. Зента в 1785–1786 р. Жили вони поодинокі в місцевих жителів під військовим наглядом. Але незабаром частина козаків пішла і звідси⁴¹³.

Події 1783–1785 р. викликали зміни у відношенні султанського уряду до задунайських запорожців, оскільки створювали реальну можливість виходу козаків з турецьких володінь. Останнє, в умовах підготовки нової війни з Росією, було для Туреччини вкрай небажаним явищем. Запорожцям було дозволено створити

⁴⁰⁶ Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России.— С.Пб., 1889.— Т. 4.— С. 627.

⁴⁰⁷ Documente privind istoria Romaniei: Colectia eudoxii de Hurmuzani. Seria nova.— 1962.— Vol. 1. Raporte consulare Puse. 1770-1796. — P. 203.

⁴⁰⁸ Рескрипты и письма императрицы Екатерины II.— кн. Г.А. Потемкину-Таврическому // Сб. РИО.— С.Пб., 1880.— Т. 27.— С. 331-333.

⁴⁰⁹ Documente privind istoria Romaniei. — P. 203.

⁴¹⁰ Письма правителя Екатеринославского намечества И.М. Синельникова правителю канцелярии для доклада светлейшему князю Г.А. Потемкину: 1783-1788 // ЗООИД.— Одесса, 1875.— Т. IX.— С. 261; Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска.— С.Пб., 1896.— Т. 1.— С. 261.

⁴¹¹ Масловский Д.Ф. Письма и бумаги А.В. Суворова. — С. 11-12.

⁴¹² Антонович М. Поселение запорожцев в Банате // КС.— 1882. № 6.— С. 551; Грушевский М. Ілюстрована історія України.— К., 1918.— С. 446.

⁴¹³ Стріпський Г. Нові звітки про запорозьку оселю в Угорщині // ЗНПШ.— 1907.— Т. 76.— Кн. 2.— С. 157-159.

власну військово-політичну організацію – Січ, що одержала певну автономію. Запорозький Кіп розмістився судячи з усього у Дунавцях (див. документ №1).

У період російсько-турецької війни 1787–1791 р. турецький уряд усіляко прагнув використовувати задунайських запорожців у воєнних діях проти Росії. У жовтні 1787 р. султан оголосив мобілізацію задунайських козаків⁴¹⁴.

Можливість участі задунайців у війні на стороні Туреччини вкрай стурбувало російське військове командування. За пересуванням їхніх загонів здійснювалося найретельніше спостереження. У серпні-грудні 1787 р. російська розвідка зафіксувала зосередження задунайських запорожців в гирлі Бугу, на Березані, у Тузлах, тобто безпосередньо в районах воєнних дій. За цими відомостями тут розташовувалося вісім куренів задунайців, загалом до 700 чоловік піхоти, 300 кінноти і невелика флотилія з артилерією. Запорожці знаходились під командуванням кримського хана. Активних воєнних дій проти російських військ вони не починали, обмежуючись перестрілками і дрібними сутичками. Воювати з Росією більшість козаків не хотіло, що обумовило значне дезертирство, як у Дунайські князівства, так і на російський бік⁴¹⁵.

У 1788 р. з початком активних дій чорноморських козаків на Бузі, в Очаківській області, на Дністрі, випадки втечі задунайців на російський бік збільшилися. Про бажання частини задунайських запорожців перейти служити в Чорноморське військо повідомляв 3 січня 1788 р. кошовий С. Білий, про це ж у травні писав Г. О. Потьомкіну М. І. Кутузов⁴¹⁶. В січні-березні 1788 р. з турецької сторони втекли до Чорноморського війська близько 150 козаків⁴¹⁷.

З огляду на цю тенденцію російський уряд робив усе можливе для розпуску Задунайської Січі і повернення запорожців у Росію. У січні 1788 р. Катерина II писала Г. О. Потьомкіну: “Якщо тобі вдасться переманити запорожців, то зробиш ще справу добру; як їх оселиш на Тамані, думаю що там їх дійсне місце”⁴¹⁸. Реалізуючі цю політику 26 лютого 1788 р. Г. А. Потьомкін наказав чорноморському старшині Сухині оголосити задунайським запорожцям через вивідачів, що у випадку їхнього повернення в Росію, вони отримають прощення. 9 березня 1788 р. їм було офіційно оголошено про амністію⁴¹⁹.

Згідно повідомлення чорноморського кошового З. Чепіги від 25 вересня 1788 р. генерал-поручикові П. С. Потьомкіну він почав переговори з задунайцями і передав їм “відкритий лист” Г. О. Потьомкіна. Вони ж нібито відправили його “у кінну команду для подібного з ними до переходу під Росію згоди”⁴²⁰. Однак, як справедливо помітив історик чорноморців П. Короленко, ці переговори, як і наступні з військовим осавулом задунайців, не призвели до бажаних результатів. На російський бік переходили лише

⁴¹⁴ Дубровин Н.Ф. Бумаги кн. Г.А. Потемкина – Таврического: 1774-1788. – С. 156.

⁴¹⁵ Масловский Д.Ф. Письма и бумаги А.В. Суворова. – С. 7-8, 11-12, 15-17, 19, 49, 65, 85, 89, 96-97, 101-102, 277-280; Кутузов М.И. Документы. – М.: Воениздат, 1950. – Т. 1. – С. 35, 37, 39-40, 44.

⁴¹⁶ Дубровин Н.Ф. Бумаги кн. Г.А. Потемкина – Таврического: 1774-1788, с. 170; Кутузов М.И. Документы. – С. 67-68.

⁴¹⁷ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т.2. – С. 2120-2104.

⁴¹⁸ Рескрипты и письма императрицы Екатерины II. – С. 405, 468.

⁴¹⁹ Дубровин Н.Ф. Бумаги кн. Г.А. Потемкина – Таврического: 1774-1788, с. 223, 232.

⁴²⁰ Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. – СПб., 1896. – Т. 3. – С. 55.

одинаки⁴²¹. Більш того, того ж вересня 1788 р. задунайська флотилія з 12 суден обстріляла в гирлі Дніпро-Бузького лиману російські пікети⁴²².

Невдачі у справі розпуску Задунайської Січі викликали роздратування в Г. О. Потьомкіна, який 1 вересня 1789 р. знову звернувся до задунайців зі спеціального відозвою, погрожуючи, у випадку їхньої відмови до переходу в Росію, найжорстокішими карами. З цією відозвою до козаків був відправлений чорноморський старшина Чернов⁴²³. Однак і ці погрози не вплинули на запорожців⁴²⁴.

У кампанію 1790 р. російські війська і чорноморці вийшли в низов'я Дунаю, де знаходилися селища задунайських запорожців і зосереджувалися їхні основні сили. Це полегшувало контакти обох сторін. У цих умовах російське командування активізувало свої дії, спрямовані на ліквідацію Задунайського Коша. Його особливо турбувала наявність в гирлі Дунаю задунайської флотилії, що розташовувалася у Вилковому і Кілії, на якій нараховувалося до 4 тисяч козаків. Призначалася вона для прикриття Ізмаїла. Піші і кінні частини задунайців на чолі з кошовим дисциплінувалися по обох берегах річки⁴²⁵.

Активних воєнних дій задунайські запорожці проти чорноморців не вели. У цьому відношенні досить показовий епізод, що відбувся на початку жовтня 1790 р. Поручик Реуцов з козацьким роз'їздом опинився в гирлі Дунаю при виході до моря. Їм назустріч вийшли три задунайських запорожці, що служили на флотилії. Вони розповіли про те, що в цьому районі розташовується частина флотилії, а до 900 чоловік кінноти і піхоти в Кілії. “Ще показали, (інше поручик) що вони хотіли минулої ночі на наш табір ударити”⁴²⁶.

У такій обстановці 1 листопада 1790 р. з ініціативи кошового чорноморців З. Чепіги почалися переговори з задунайцями. Довідавшись про них з інформації генерала І. В. Гудовича Г. О. Потьомкін наказав З. Чепізі оголосити задунайським запорожцям, що якщо вони перейдуть на російський бік, то дістануть права чорноморців. Одночасно він попереджав кошового “обережність мати, щоб вони, за колишнім прикладом, не зробили обману і не захопили де наших людей”. Але далі в загальній формі вираженого з боку задунайських запорожців бажання перейти в Росію, конкретних дій не пішло⁴²⁷. Продовжити знову переговори в лютому 1791 р. запропонував цього разу кошовий задунайців, але і вони не дали результатів⁴²⁸. Задунайські вихідці, як правило, пояснювали це так: “Старі запорожці для утримання молодих від утечі розголошують, що тим, хто переходить у російську армію, роблять різні торттури і що чорноморців у Росії не більше п'ятисот чоловік. Кіш їхніх клейнодів і переваг ніяких не має”⁴²⁹.

⁴²¹ Короленко П. Чорноморці. – С.Пб., 1874. – С. 7.

⁴²² Дубровин Н.Ф. Бумаги кн. Г.А. Потемкина – Таврического: 1774-1788 // СВІМ. – С.Пб., 1894. – Вып. VII. – С. 21.

⁴²³ Там само. – С. 265.

⁴²⁴ Шербина Ф.А. История Кубанского казачьего войска. – Екатеринбург, 1910. – Т. 1. – С. 48.

⁴²⁵ Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов, т. 1. – С. 96, 110.

⁴²⁶ Там само. – Т. 3. – С. 204.

⁴²⁷ Там само. – Т. 2. – С. 39, 305.

⁴²⁸ Кутузов И.И. Документы. – Т.1. – С. 127-128.

⁴²⁹ Там само. – С. 113; Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов. – Т. 3. – С. 291.

Тим часом рядові козаки по обидва боки установили тісні і дружні зв'язки. У травні 1791 р. чорноморський полковник старшина повідомив З. Чепізі, що приїхали в Тульчу задунайські запорожці й влаштували разом з козаками піших полків Білого і Кордовського сього дня гулянку зі спиртними напоями. Не тільки задунайці, – писав він, – але і чорноморці “самі до них їздять і компанію роблять”. Як результат, кілька чорноморців пішли до задунайських козаків⁴³⁰. З початком встановленого у липні 1791 р. між Росією і Туреччиною перемир'я зв'язки між задунайцями і чорноморцями настільки підсилилися, що викликали навіть спеціальний наказ чорноморського військового судді А. Головатого, що забороняв подібні зустрічі. 20 серпня 1791 р. він писав, щоб чорноморці “від приїжджаючих, у міркуваннях нинішнього перемир'я, турецьких запорожців-віроломів, порожніх їхніх таумачень і самохвальств не слухали ... тому що вони при укладенні миру, яко дезертири російські будуть вислані в батьківщину”⁴³¹.

Подальший розвиток політики російської адміністрації, спрямованої на ліквідацію Задунайської Січі, знайшов відображення в наведених нижче документах одного з її виконавців елизаветградського купця Є. Кленова. Вони не тільки дають уявлення про методи і форми, але і повідомляють ряд важливих фактів з історії Задунайської Січі, малюють яскраву картину звичаїв задунайської старшини. Особливо важливі, як нам здається дані про гострий політичний конфлікт між старшиною і рядовими козаками з питання про перехід у Росію, які публікуються вперше.

З джерелознавчого погляду матеріали, що публікуються, витримують досить серйозну критику при зіставленні з раніше відомими й архівними даними, що знайшло відображення в примітках. Конкретні факти, що містилися в них, у своїй основі цілком доброякісні й у цілому відбивають реальну історичне становище.

Певні труднощі викликає відновлення хронології подій, що викладаються в першому документі. Однак і цей недолік цілком усунемо із залученням додаткових даних, що приводяться в примітках.

Дані про місце зберігання документів, що публікуються, люб'язно надані авторів О. С. Коцієвським.

Документи:

Документ № 1. Лист елизаветградського купця Є. К. Кленова Павлу І з відомостями про задунайських запорожців. 1796 р. , грудень.

Всемилоствейший государь!

Зная колико драгоценны и самые минуты для монарха, посвятившего их благоденствию своих поданных, не дерзнул бы я повергнуть к священным стопам Вашего императорского величества сие прошение, если бы не был уверен, что оно клонится к славе твоей и к пользе нескольких тысяч народов.

Во время перемирья⁴³² предложил я начальникам нашим находившимся на турецкой границе, мнение свое о поднятии из затопших в Дунае судов пушек и

⁴³⁰ Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов. – Т. 3. – С. 286-287.

⁴³¹ Там само. – С. 350.

⁴³² Йдеться про перемир'я між Туреччиною та Росією в ході російсько-турецької війни 1787-1791 рр., що вступило в силу з липня 1791 р. після падіння турецької фортеці Ізмаїл, і поразок, понесених турецькими військами на морі та у Добруджі.

якорей, которые и поручено мне было выполнить и я вынул из воды 19 орудий, в том числе 14 медных, да якорей 16⁴³³. Случай сей подад мне повода познаться с турецкими запорожцами, с их кошевым и старшинами и, когда посредством довольно важным подарком свел я с ними тесную связь, и был у них неоднократно в Коше, в урочище называемом Дунавцы, то и старался склонить их возвратиться в Россию. Многие из казаков, опасаясь за побег наказания, не согласились оставить своего жилища, я обратя намерение мое другим образом, чтобы достигнуть моего предмета, заискал дружбу с их кошевым Помелом, кой ища давно удобного случая, согласился показать преданность и усердие свое России⁴³⁴, уговорил 550 и отпустил их со мною под видом свидания с родственниками их, якобы живущими в России. Всех сих людей доставил я в Черноморское войско к полковнику Антону Головатому, в чем и дан мне от него аттестат, в копии у сего преподносимый⁴³⁵.

⁴³³ У справі є копії атестата та квитанції, що були видані Є. Кленову “по взятті турецької крепости Измаила во время прошедшей войны 1790 г. декабря 11 собственным подвигом своим предпринял доставать в разных местах реки Дуная из потопленных победоносным российским флотом турецких судов пушки, в чем имел совершенный успех. Пушки были отданы им в казну за умеренную плату”. Даді М. І. Кутузов писав, що Г. О. Потьомкін нагородив Є. Кленова “благоволія его усердие... в память похвального его поступка” золотою медаллю: РДАДА. – Ф. 1239. – Оп. 3. – Спр. 36638. – Арк. 4.

У квитанції, що датується 13 березня 1794 р. й яка була видана Є. Кленову М. І. Кутузовим в Константинополі, останній відзначав, що “во время командования моего войсками, расположенными в Измаиле и окрестности оного, в течении прошлого 1791 г. с июля месяца октября до половины чисел бывших в Измаиле по торговому промыслу елисаветградский первой гильдии купец Евтей Кленов собственным коштом вынул из реки Дуная противу Измаила и других мест оной рекис затопших судов до время дел с неприятелем” п’ять російських та дев’ять турецьких гармат і 21 якір, які сдав до казни. За це йому М. І. Кутузов сплатив з казенних коштів 3528 карбованців 19 копійок. РДАДА. – Ф. 1239. – Оп. 3. – Спр. 36638. – Арк. 8.

М. І. Кутузов прихильно ставився до Є. Кленова. 11 вересня та 20 жовтня 1791 р. Він повідомляв кошовому отаману Черноморського козацького війська З. Чепізі про те, що видав Є. Кленову на відкуп рибні лови “от Кагула вниз по Дунаю, касаясь отнодь к Килийским гардам, которые остаются же за войском Черноморским и тех неводов Черноморского войска, которые ниже гардов. С прочих же со всех неводов положено ему брать десятину, также и в Билкове с неводов, которые не войска Черноморского”. Дмитренко И. И. Сборник исторических документов. – Т. 2. – С. 117.

30 травня 1794 р. М. І. Кутузов в листі з Дубосар до генерал-поручника Г. С. Волконського, який командував військами в Придністров’ї, писав: “Податель сего купец Кленов мне и многим известил и человек весьма верный”. Кутузов М. И. Документы. – Т. 1. – С. 339.

⁴³⁴ Про це свідчив наступний факт. 5 липня 1791 р. кошевий отаман Черноморського казачого війська З. Чепіза доповідав М. І. Кутузову про те, що виступив похідною колоною з Тульчи на Манчин по Бабадагській дорозі. Під час руху колонії відбувалися дрібні сутички з супротивником. В одній з них чорноморець Павло Помело зустрівся зі своїм братом задунайським запорожцем Трофімом Помело. Трофім Помело попередив чорноморців про очікувану від татар засідку. Використовуючи ці відомості, чорноморські козаки вдарили на супротивника з тилу, нанісши йому значні втрати. Дмитренко И. И. Сборник исторических документов. – Т. 2. – С. 302; Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. – С. 487.

⁴³⁵ У справі є копія атестата, що був виданий Є. Кленову 9 січня 1792 р. в Черноморській козацькій флотилії військовим суддею А. Головатим, в якому відзначалось: “находящийся у подрядов разных Черноморской гребной флотилии елисаветградский купец Евтей Карпов сын Кленов с самого начала заведения Черноморского казачьего войска, через все время минувшей с Портою Оттоманской войны, по способности и испытанным усердием в нем и преданности употребляем был по препоручительству моему с ведома и воли главнокомандующего сухопутными и морскими силами покойного высокопочетливого господина генерал-фельдмаршала и разных орденов

По заключению с Оттоманской Портой мира⁴³⁶, я, чтобы совершить конец намерению моему и не подать в оном подозрения Порте, оставя торговлю мою и все недвижимое имение мое до ста тысяч рублей стоящее мне, в засвидетельствование только пограничного уездного суда, подношу у сего высочайшему усмотрению свидетельство⁴³⁷, взял в Турции я на откуп рыбные ловли и винную продажу по Чорному морю и в заливах Дуная.

В таком продолжении покрытого неизвестностью Порте времени, согласился я с кошевым, давно ищущим случая возвратиться в Россию, испрося только предварительно ему прощение. Сие поудило меня ехать в Елизаветград, где нашел я едущего в Константинополь в качестве полномочного посла господина генерал - поручика Голеннищева-Кутузова, который, расспросив о пограничных происшествиях⁴³⁸, отправил меня с одобрением к господину вице-адмиралу Дерибасу. Начальник сей нередко употреблял меня по секретным делам и посылал за границу.

кавалера князя Григория Александровича Потемкина-Таврического отряжен на турецкую сторону, где разнообразными и полезными доказанными успехами из скопища живущих под державою Оттоманской Порты запорожцев приглася, обратил в общество императорского Верного Черноморского войска всякими случаями через все время пятьсот пятьдесят человек, при которых усердных случаях каждый раз лично он, Кленов, много его светлости был рекомендован и ощутительным за подвиги пользовался его светлости благоволением. Сие количество по представленным от него письменным донесениям в войско поступило, а затем и после заключения мира равномерно немалое количество казаков им в войско с турецкой стороны по такому же приглашению доставлено, за что он награжден званием полкового старшины, которым войско его удостоивши и считает. В засвидетельствование чего и воздаяние должной справедливости ему относительной за понесенные им на собственном его иждивении труды, как при случаях, равно и при вытаскивании из днепровских очаковских лиманов и из Дуная артиллерии после бывших на флоте сильных сражений, при которых он, Кленов, безотлучно находился” и видано цей аттестат. РДАДА. – Ф. 1239. – Оп. 3. – Спр. 36638. – Арк. 5.

21 квітня 1793 р. такий же аттестат було видано Є. Кленову з Чорноморської військової канцелярії. Дмитренко І. І. Сборник исторических материалов. – Т. 3. – С. 595.

Є. Кленова пов'язували з А. Головатим і ділові стосунки. Так, у зв'язку з переводом Чорноморського козачого війська в 1792 р. з Подністров'я на Кубань він придбав у А. Головатого велику садибу в Слободзеї і добре облаштований хутір на р. Турунчук загальною вартістю у 3500 карбованців сріблом. РДАДА. – Ф. 1239. – Оп. 3. – Спр. 36638. – Арк. 6 зв.

⁴³⁶ Мир між Росією та Туреччиною, який завершив війну 1787-1791 рр., було підписано 29 грудня 1791 р. /9 січня 1792 р./ в столиці Молдавського князівства Ясак.

⁴³⁷ У справі є свідство Тираспольського повітового нижнього земського суду від 3 лютого 1796 г. про те, що в Єлизаветградських купців братів Свтія та Стора Кленових у спільному володінні на території повіту є рухомого й нерухомого майна на суму 19945 карбованців. РДАДА. – Ф. 1239. – Оп. 3. – Спр. 36638. – Арк. 7 зв.

⁴³⁸ Є. Кленов зустрічався з М. І. Кутузовим у Єлизаветграді в травні 1793 р. (див. прим. 55). М. І. Кутузов в листі до генерал-поручика Г. С. Волконського в травні 1794 р. рекомендував Є. Кленова як особу, яка може допомогти вивести з-за кордону до Росії втікачів – солдатів та заднайських запорожців. Кутузов М. І. Документи. – Т. 1. – С. 339-340.

Є. Кленов передав М. І. Кутузову наступні відомості: “По приказанию господина ВИЦЕ-АДМИРАЛА Осипа Михайловича Дерибаса, исполнения поручения отчества, находился в Константинополе немалое время для подговору возвращения запорожцев в Россию, что и исполнил, неоднократно с ними видясь”. Потім Є. Кленов повернувся до Хаджибея, а звідти поїхав “сам к турецким берегам через Сулинское и Кедрелзкое (правильно – Катирлез. – А.Б.) гирла. В Кедрелезе был у запорожцев, много их утоваривал и они дали верное слово, что будут собираться и дадут мне знать. На третий день приезда моего в Аккерман пришла от них запорожская лодка. Пользуясь тем

Возвратясь под видом моего откупа, за приездом узнал я от своих поверенных, что измайльскому папе донесено на меня о намерении моем перевести турецких запорожцев в Россию, вследствие чего и принужден был я переменить свой план: купил шесть рыболовных заводов с двенадцатью лодками и начал набирать по 50 человек на каждую лодку. Турецкие запорожцы, между коими наказанные беглые с России, проведав о моем предприятии, сделали между собою заговор, чтобы убить своего кошевого за предлагаемое нами истребление Коша их. Ваше намерение действительно было то, чтобы весною забрав весь Кош, бунчуки, знамена и церковь перевести в Россию, оставя там одних преступников, не желающих возвратиться. К несчастию нашему добродетельные казаки были все на рыбных промыслах и в Коше оставались одни наказанные. Они то решились было убить той же ночи кошевого Помела, который едва мог спастись бегством, уведомленный будучи о злодейском их замысле от есаула своего. При наступлении ночи бунтовщики окружили в самом деле дом его и, не найдя кого искали, разграбили все его пожитки, лавку и погреб. Наконец упомянутый кошевой добился в Галацы, прислал преданного ему казака сказать мне, что и моя жизнь в опасности.

Вследствии такого известия принял я немедленные свои меры, обязал присягу всех казаков, согласившихся со мною ехать, чтоб они всем уверяли, что мы собираемся ехать на рыбную ловлю на турецкие, а не на российские берега. Сие самое все единогласно подтвердили, как я, так и они, когда призваны были перед кийского градоначальника назыря Магмета. Всех сих людей перевел я в Очаков, Керчь, Еникале и в Тамань⁴³⁹; часть оных поступило уже в Черноморское войско, остальные же находятся и теперь при собственных моих заводах.

Опасаясь, однако же дальнейших от турецких начальников притеснений, отправился я в Константинополь и получил от самого султана фирман, коим позволено мне по всему Черному морю и берегам, и разным городам и по реке Дунаю производить без всякого опасения разные торговые промыслы сколько времени мне рассудится.

В бытность мою в Царьграде познакомился я с строителем города Иманла Хаджи лиман беем, который со своей стороны обнадежил меня в своем покровительстве, отдав мне на откуп рыбные ловли и винную продажу и снабил меня к пограничным начальникам одобрительными письмами.

В подолжении сего времени кошевой Трофим Помело скрывался в Молдавии, куда отправился и я. Увидясь и согласясь с ним обо всем, возвратился в Россию и убедил своих начальников, чтоб они испросили высочайшего двора милостивейшего позволения вступить ему в российское подданство, на что и последовало именное повеление явиться ему, кошевому Помелу в Одессу к господину вице-адмиралу Дерибасу.

Кошевой сей по первому моему извещению прибыл в Одессу и привез с собою разные сведения, а чтоб оправдать он мог себя в оных, отправлен был паки в Турцию

средством, я им дал еще от себя два письма; одно к их священнику и духовнику, а другое к войску их для уверения их и о провианте, и о всем потребном, что они все сие получают от меня по собрании. Находясь в Бендерах нельзя было не применить много числа наших беглых". РДІА. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 82.

⁴³⁹ 10 жовтня 1793 р. очаківський комендант підполковник Павлов повідомляв О. В. Суворову, що за відомостями, які були отримані від Є. Кленова, він вивіз з собою 3-за Дунаю 20 некрасівців та 42 задунайських запорожців. РДІА. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 46.

по секретным делам и, по возврате с оной, когда деяниями своими показал верность, тогда всемилооствейше был прощен и пожалован секунд-майорским чином⁴⁴⁰.

Всемилооствейший государь!

Удостою отеческого твоего воззрения на аттестаты моих начальников⁴⁴¹, свидетельствующих рвение мое, оказанное во всех случаях к пользе службы Вашего императорского величества и повели, уполномочив меня, и кошевому Помелу дав в Одессе команду над выводимыми мною, чтобы сим средством скорее успеть переселить из Турции в благоденствующую тобою Россию некрасовцев и запорожских казаков до десяти тысяч человек храбрых до единого воинов.

Я присягаю перед богом и Вашим императорским величеством, что жертвую моею жизнию, заслужу высочайшее в усердии и трудах моих внимание во славу тебе, великому государю, и в пользу моему Отечеству со всеглубочайшим благоговением повергающий себя в положение священного престола.

Всемилооствейший государь!

Вашего императорского величества верноподданный

Ефтей Кленов, елизаветградский купец.

Декабря 2⁴⁴²-го дня 1796 года

РДАДА. – Ф. 1239. – Оп. 3. – Спр. 36638. – Арк. 1-2 зв., 9-9зв. – Оригинал.

⁴⁴⁰ 4 жовтня 1795 р. віце-адмірал О. М. Дерібас повідомляв катеринославському, вознесенському та таврійському генерал-губернаторові П. О. Зубову: “Следуя повелению Вашего сиятельства касательно бывшего турецких запорожцев кошевого Трофима Помела о желании его возвратиться в Россию и вывести всех запорожцев при помощи елизаветградского купца Евтея Кленова, по прибытии моем в Одессу, вызвал его сюда и каковое получил от него показание имею честь представить и притом покорнейше донести, что на основании полученного мною от господина генерал-фельдмаршала и разных орденов кавалера графа Петра Александровича Румянцева-Задунайского от 6-го сентября под № 228 повеления, при сем в копии преподносимого, чтобы достаточные и обстоятельные я мог иметь сведения о происшествиях в Турции, почел я нужным отправить поминутного Помелу за границу в Галас, дав ему двести пиастров, чтобы он явился обратно сюда к 10-му числу будущего ноября. По возвращении его и по отобрании всех сведений, какие он получил там может, буду иметь честь донести Вашему сиятельству. По случаю же переезда его сюда из Турции с малым имуществом и судя по усердию его сиятельству, всепокорнейше просит о пожаловании ему чина штаб-офицерского и об определении ему жалованья”. П. О. Зубов в листі до Катерини II підтримував клопотання О. М. Дерібаса, запропонував зарахувати Т. Помело в “команду де-Рибаса” “для употребления по предложению его к вызову всех запорожцев обратно в Россию, которые видя благо своего начальника, конечно последует его примеру, и для других поручений, которые по заграничным делам возлагать на него иногда нужно быть может”. Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов. – Т. 1. – С. 61-63.

17 листопада 1795 р. указом Військової колегії Т. Помело було присвоєно чин секунд-майора “с оставлением его при вице-адмирале Дерибасе”. Оклад він отримав як старшина Чорноморського козацького війська. В 1798 р. Т. Помело прохав направити його до Чорноморії, щоб він міг “исполнить возложенного на него вызова”. В травні 1799 р. йому було присвоєно чин майора. РДА. – Ф. 13. – Оп. 2/110. – Св. 155. – 1795. – Спр. 171. – Арк. 2-18; Св. 165. – 1799. – Спр. 63. – Арк. 3.

Й надалі російська адміністрація активно використовувала Т. Помело як закордонного агента. В справах російського дипломатичного агента в Галаці с відомості за 1800 та 1801 рр. про видачу грошей “казаку Помеленку, находящемуся при посылках на службе в разные места”. АЗПР. – Ф. 312. – Оп. 575. – Спр. 18. – Арк. 3; Спр. 47. – Арк. 2.

⁴⁴¹ Див. прим. 55, 57, 59. Атестати від 9 січня 1792 р. та 19 травня 1793 р. були засвідчені віце-адміралом О. М. Дерібасом.

⁴⁴² Залишено місце для числа, яке не було проставлене.

Документ № 2. “Заграничные секретные сведения” з відомостями про задунайських запорожців, які зібрав Є.К. Кленов. 1796 р., січень⁴⁴³

Будучи в Аккермане сего 1796 года январь 6-го дня обозрел я тамошнюю крепость и нашел на оной 50 амбразур, пушек же только три; от степи палисадник сделан вновь. Стена же от воды проведена каменная.

10-го числа прибыл к Килийским пирлаам, где живут некрасовцы дворов с сорок⁴⁴⁴ и наведывалась о Килийском фарватере узнал, что глубина одного прежня от 3-х до 6 фунтов. Сулинский же фарватера, отмена. Все сии некрасовцы могут перейти в Россию, если будут употреблены на то средства известные мне перевести их по воле монарх.

11-го проезжая через Килию сделал я замечание, что старая крепость вся разломана и против старой третьяю частию более заложена и две батареи от Дуная уже сделаны. Пушек никаких нет.

12-го прибыл я в Измаил и явился к Решет бей⁴⁴⁵, коему препоручено строение сего города. Он выговаривал мне, что я по сие время обязательства своего невыполнил и ни одной пушки из затопших судов в Дунае не вынул. Посредством сего обязательства, которое я заключил с ними для уклонения от себя всякого подозрения, могу я свободно ездить во все места и гавани. От знакомых своих я узнал, что в Измаиле выкопано три потаенных колодезя: один внутри каменной батареи, что на берегу и два близ ваду. Вода трубами проведена из Дуная. Оные колодези сделаны на случай осады. Батарей насчитал я 18, при каждой построен каменный проходной погреб. Своды оных толщиною в 3 аршина и покрыты черепицею. Пушек до четырехсот считается. А ныне налицо 146, мортир 36. Крепость совсем отдалена. Ворот всех шесть: три от Дуная и три от степи. Мосты везде подъемные на цепях⁴⁴⁶.

Для утверждения дружбы с городскими начальниками одарил я их 111 рублей и все они обещались делать мне всякое пособие. 15-го числа призвал меня Решет бей и говорил, что их намерение есть Сулинской фарватер завалить так, чтобы малое судно не могло пройти, а Очаківське углубить и просил меня взять сей труд на себя, в чем и дал я ему слово, дабы не огорчить его.

Распроцавившись с ним пошел я на лодку турецкого запорожского войска к кошевому Екиму Гордову⁴⁴⁷ и по старому знакомству подговорил его с писарем и

⁴⁴³ Датується за змістом.

⁴⁴⁴ Некрасовці — донські козакки-старообрядці, які брали участь на чолі з отаманом Ігнатом Некрасовим у повстанні 1707 – 1709 рр. під керівництвом К. Булавина. Після поразки повстання пішли на Кубань, а згодом у 40–х та 70–х роках XVIII ст. переселились на нижній Дунай. Бачинський А. Д. Некрасовские поселения на Нижнем Дунае и в Южной Бессарабии в XVIII – начале XIX ст. // МАСП. – Одесса: Маяк, 1971. – Вып. 7.

В 1801 р. російський дипломатичний агент П. Ренський повідомляв, що розташоване у Кілійському пирлі Дунаю село Жебрієни “состоит из 40 господарей очень зажиточных”, котрих він давно вмовляв повернутись до Росії. АЗПРІ. – Ф. 312. – Оп. 575. – Спр. 47. – Арк. 45. Вірогідно, мова йде про тих людей, про яких пише Є. Кленов.

⁴⁴⁵ За агентурними даними, які мала російська військова адміністрація у 1794 р., в Ізмаїлі було 24 тисячі чоловік: 15 тисяч кріпаків-робітників, 4 тисячі “измаильских обывателей”, 3 тисячі складав гарнізон та 2 тисячі артилеристів. РДВІА. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 106.

⁴⁴⁶ Вірно – Решид-бей.

⁴⁴⁷ В 1788 р. кошовим отаманом Задунайської Січі був Гардовий, в 1791 – Яким Кордов. Вірогідно, це і був згадуваний Є. Кленовим Яким Гордов. Масловський Д. Ф. Письма и бумаги А. В. Суворова. –

есаулом повеселиться вместе. Когда кошевой сделался весел, начал я его убедительно просить, чтобы дал мне пять банкетов за войскового печатью для проезду российским казакам за границу, обещаясь за каждый заплатить до двадцати червонных. Советы писаря и есаула, более же всего сто голландских червонных, которые тогда же я высыпал на стол, заставили его согласиться на мою пользу. Получив от меня деньги, прибавили мне еще четыре банкета, кои представлены мною при акуратном моем объяснении князю Зубову, для донесения ея императорскому величеству государыне блаженной памяти Екатерине Алексеевне. С помощью сих банкетов можно будет благосмыслящих казаков перевести на нашу сторону, получать разные пограничные сведения и даже, если бы заблагоусмотрено было, истребить весь их Кош. Угостив их и видя их к себе откровенность, спрашивал я кошевого, зачем они приехали к Решет бейю? Он объяснил мне, что им на Семене Юртусе⁴⁴⁸, урочище отведенное для их Коша и лежащее на правом берегу Дуная между Селистра и Гирсова, делают турки великое притеснение и что по насланному вновь фирману зависят они от Решет бейя, у коего просят теперь покровительства. После сего кошевой сказал мне за секрет, что он сам во время войны имел намерение перейти в Россию, но не успел. Я ответил ему, что время не ушло, будет он принятакое решение⁴⁴⁹ и, не входя с ним в дальние объяснения, расстался.

С. 97; Дубровин Н. Ф. Бумаги кн. Г. А. Потемкина-Таврического: 1790-1793 // Сб. ВИМ. – СПб., 1895. – Вып. VII. – С. 219.

⁴⁴⁸ Сеймени або Великі Сеймени – сьогодні населений пункт в Констанцькому повіті Румунії. Тут розташовувалась Задунайська Січ. І. П. Ліпранді визначає її становище ідентично з Є. Клевоним: “Запорожці, жившіє около Дуная, имели свою Сечу при этой реке в м. Семенах, лежащем несколько ниже Сухого Дуная, около 50 верст выше Гирсова” (сьогодні Хиріпова). За його ж відомостями Січ розташовувалась тут до 1805 р. Див.: Ліпранді І. П. Обзорение пространства, служившего театром военных действий России и Турцией с 1806 г. по 1812 г. – СПб., 1851. – С. 52. Докладніше про поселення задунайських козаків див.: Бачинський А. Д. Происхождение и состав украинско-русского населения Бугажака и низовий Дуная конца XVIII – начала XIX в. // ЗОЛО. – Одесса: Маяк, 1967. – Т. 2.

⁴⁴⁹ Переговори задунайської старшини про перехід до Росії тривали й надалі. 30 травня 1797 р. російський дипломатичний агент в Галаці П. Ренський повідомляв генеральному консулу в Ясах: “Турецких запорожских войск кошевой 26 числа сего мая приезжал сюда и ночью секретно со своими старшинами был у меня. Я их принял пристойным образом. Они между разговором расспрашивали меня о нашей империи. Я им более не сказал, как только, что имеем великого и милостивого государя, оказывающего ежедневно почти народу милости и прочее подобное сему; они были очень сему рады и тогда сказали причину своего прихода такими словами: “Мы также слышали все сие, что теперь слышим от вас, и в той надежде решились непременно каким бы то ни было способом возвратиться в своем отечестве, только опасаемся, что может быть нас не примут” и уехали отсюда с тем, что прибывши в свой Кош, написать прошение на имя вашего высокоблагородия, прислать мне. Войска, как они говорят, находится у них 20000. На сие вашего высокоблагородия покорнейше прошу не оставлять меня вашим направлением, ежели пришлют они прошение, принять ли оное или нет и что я должен им на то сказать”.

І. Северин відповів, щоби П. Ренський вказав задунайським запорожцям на маніфест про амністію. Клопотання, якщо таке від них буде, використати тільки для попередження російської прикордонної адміністрації про можливість переходу їх до Росії. Наприкінці генеральний консул писав: “Пособия же к выпровождению оных с моей стороны сказать не могу. Должно им самым принять к тому благонадежные и деятельнейшие меры”. АВІР. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 231. – Арк. 70, 73. Подальшого розвитку ця справа не отримала.

На другой день, будучи у Решет бея, начертал я ему план и означил все те места, кои потребно запереть, желая углубить Очаковский фарватер. Он чрезвычайно был доволен чертежом моим и не велел мне говорить о сем ни в Килле, ни в Аккермане, да и к килийскому начальнику дал мне рекомендательное письмо и велел мне дожидаться фирмана о дозволении поднимать потопные пушки и прочее.

Оставя ему записку, где меня найти, отправился я обратно в Килию. Начальник сего города Челеби эфенди по прочтении Решет бея письма обласкал и просил меня доставить ему разные железные вещи и наконец дал мне одобрительное письмо к аккерманскому папе, который принял меня так же благосклонно, как и первый, обнадежил в своем покровительстве и отпустил меня в Одессу, куда возвратился я 22-го января, а оттоле приехал в Петербург марта 6-го и проживая здесь без всякого решения в сущее для меня разорение⁴⁵⁰.

РДАДА. – Ф. 1239. – Оп. 3. – Спр. 36638. – Арк. 2-3. – Оригінал.

Anatoliy Bachyns'kyi

Zadunajs'ka (Trans Danube) Sich and Russia: last quarter of XVIII c.

Offered article was submitted by Bachyns'ky A. D. in 1993 to "The transactions of Odessa Archeological society", but it was not published at the time. Article was written in Russian. In the given edition it is offered in the Ukrainian translation, author's style and the notes are saved.

In the artical the problem of attitude of Russian empire to existence of Trans Danube Siche is discovered, the means by which Russian government tried to liquidate community of Trans Danubian Cossacks are found out. In the end of article the documents from Russian State Archive of the Old Acts are offered which are printed for the first time and confirm conclusions of the author.

УДК 94 (477.74):303.436.2:929 (093.2)

Наталя Михайленко

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО П.О. РОЗУМОВСЬКОГО

Онуk останнього українського гетьмана Кирила Розумовського – Петро Олексійович Розумовський залишив помітний відбиток в історії Одеси. У статті подаються та аналізуються неопубліковані документи, що торкаються історії створення та долі великого мастку Петра Розумовського в місті.

Останнім часом посилюється увага істориків до визначних українських старшинсько-пояхетських родів, зокрема до славетного гетьманського роду Розумовських. Серед його представників було багато відомих постатей, але на жаль серед них залишаються

⁴⁵⁰Слід відзначити, що Є. Каснов надалі продовжував розвідувальну діяльність проти Туреччини, повідомляючи російському уряду відомості про задунайських козаків, про запорожців. Див: Архив графов Мордвиновых. – СПб., 1901. – Т. 2. – С. 169-475; РДВИА. – Ф. МА. – Оп. 163-а. – Св. 17. – Спр. 1. – Спр. 8. Про діяльність Є. Каснова, як російського розвідника [в збірці] І.І.Дмитренка та в публікації О.І. Маркевича "Об интересных документах, касающихся истории Одессы" // ЗООИД. – 1897. – Т. XX. – С. 68-70.

й ті, кого дослідники минулого залишали поза своєю увагою. До таких „невідомих Розумовських” без сумніву можливо віднести Петра Олексійовича Розумовського (1775 – 18.07.1835) – онука гетьмана Кирила Григоровича Розумовського, сина міністра Народної Освіти Олексія Кириловича, генерал-майора та останнього нащадка свого роду по чоловічій лінії в Російській імперії. Цікавою та найбільш загадковою сторінкою життя Петра Розумовського – є перебування його в Одесі, де він був чиновником з особливих доручень при своєму другові герцогу А.Е.Рішельє (1806–1816 рр.). В нашому місті граф П.О. Розумовський прожив майже тридцять років – з 1806 р. по 1835 р., тут він помер і був похований (могила графа була знищена разом з іншими могилами Першого Одеського християнського цвинтаря, на місці якого сьогодні розташований “Парк Ілліча”).

Відомості про перебування Петра Розумовського в Одесі, що їх містять опубліковані джерела (здебільшого спогади сучасників)⁴⁵¹ та історична література (переважно праці дореволюційних дослідників історії роду Розумовських⁴⁵² та розвідки одеських краєзнавців)⁴⁵³ переважно мають суб’єктивний характер. Тому актуальним є вивчення архівних документів з цієї теми. В Державному архіві Одеської області зберігається низка справ, які тою чи іншою мірою висвітлюють перебування Розумовського в Одесі. Зокрема, це справи фонду №59 “Одеський будівельний комітет”. Так у справі “Про надання місць для заведення хуторів” від 1811 р. є прохання Петра Олексійовича надати йому відомості про обсяг та розташування куплених ним земель від архітектора Фраполі та подання тираспольського повітового землеміра щодо цих земель⁴⁵⁴. Справа “Про відведення земель для заведення хуторів” від 1824 р. містить прохання графа П. Розумовського до Одеського будівельного комітету видати йому на володіння хутором “відкритого листа”.⁴⁵⁵ У справі “По проханню дійсного камергера Петра Розумовського про вказування кордонів місцю купленому ним у мішанина Гаврила Бондарева в V кварталі під №1” від 1827 р. надаються відомості про куплену графом землю у Бондарева, на якій мешкали міщани Плотніков та Мітрофанов та рішення комітету з цього приводу.⁴⁵⁶ Прохання жінки капітана Золотарьова надати відомості про три хутора П. Розумовського в Одесі, що були закладені під борг її батьку полковнику Морозову містить справа “Про видачу місць для заведення хуторів” від 1831 р.⁴⁵⁷ Інші справи стосуються долі земельних володінь графа після його смерті. Це, зокрема, справа “Про хутори покійного

⁴⁵¹ Записки М.А. Бутурліна // Русский архив. – СПб., 1897. – С.25; Воспоминания А.М. Фадеева. – Ч.1: 1790–1862 гг. – СПб., 1891. – С.467; Из прошлого Одессы // Сборник статей С. Бориневича, М. Веселовского, В. Ганзена и др. – Одесса, 1894. – С.324.

⁴⁵² Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. В 2 т. – Т.2. – СПб., 1880. – С. 177; Русский биографический словарь под наблюдением председателя императорского Русского исторического общества А. А. Половцева. – Т.15. – СПб., 1910. – С.170

⁴⁵³ Донцова Т. Молдаванка. Записки краеведа. – Одесса, 1991. – С.275; Нетребский В. Деловые люди старой Одессы и её предводители в конце XIX в. – Одесса, 2003. – С.140; Олійників О. Останній нащадок останнього гетьмана // Чорноморські новини. – 1992. – 26 вересня.

⁴⁵⁴ ДАОО. – Ф.59. – Оп.4. – Спр.3. – Арк. 21 – 24

⁴⁵⁵ Там само. – Оп. 1. – Спр 374. – Арк. 1 – 6.

⁴⁵⁶ Там само. – Ф.59. – Оп.2. – Спр.145. – Арк. 139.

⁴⁵⁷ Там само. – Спр.288. – Арк. 1 – 6.

Розумовського” від 1837 р., де подаються розпорядження одеського градоначальника О.І.Левішина щодо земель Розумовського,⁴⁵⁸ та справа “Про надання тутешньому комерційному суду відомостей про хутори покійного графа Розумовського” від 1836 р.

Документи останньої з названих архівних справ публікуються нижче у повному обсязі. Вони стосуються видачі Одеським будівельним комітетом Одеському комерційному суду документів щодо розташування та розмірів земель покійного П.О. Розумовського в Одесі, заставлених свого часу під борг у 12 тис крб. інженер-полковнику Г.І. Морозову (відомому інженеру, який тривалий час очолював Одеський будівельний комітет)⁴⁵⁹. Передусім справа висвітлює певні аспекти механізму банкрутства одного з найбагатших людей міста. Окрім того, документи справи (зокрема, звіти одеського міського землеміра, відомого архітектора, представника італійської школи Вастано Даллакві) також містять інформацію про процес придбання онуком останнього українського гетьмана земель в Одесі (одну стандартну „дачу” в 25 десятин він отримав від міста 17 січня 1816 р., а ще дві такі ж “дачі” були ним придбані у графа Я. Булгарі); про величезні розміри цих земель (168 десятин), що дають підстави називати П.О. Розумовського чи не найбільшим землевласником міста у 1820-х рр.; про народну назву цих земель – “Новосильцова та Великий Розумовський” тощо. Нажаль, палац, інші споруди та парк Розумовського, на відміну від парку дачі його сусіда, друга та начальника А.Е. Рішельє (тепер “Дюківський парк”), до нашого часу не збереглися. Про перебування останнього нащадка славетного гетьмана в Одесі сьогодні нагадує лише назва вулиці, яка колись прямувала до його “дачі” – “Розумовська”.

Документи:

Документ № 1. Прохання Миколи Сініцина до Одеського будівельного комітету. 12 березня 1836р. Одеса.

№ 820 В Одесский Строительный Комитет

Надворного Советника Синыцина.

Прошение.

В закладной данной покойным Графом Петром Разумовским 1833 года на имя майора (ныне Полковник) Морозова значится: что в Обеспечение должных ему Морозову Двенадцать тысяч рублей заложены хутора, 1) На Одесской Городской Земле на Куяльнике в VI части под №14 и 2) Около Города Одессы в VI части под №№15 и 16. Со всеми строениями и проч.— Я по данной мне доверенности на управление хуторами, покорнейше прошу Одесский Строительный Комитет почтить меня уведомлением в которой части оные № № хуторов находятся ныне по плану изданному О. Г. Делава в последнее время. Надворный Советник Николай Синицын.

ДАОО. – Ф. 59.– Оп. 3. – Спр. 257. – Арк.1.

⁴⁵⁸ Там само. – Оп.3. – Спр.283. – Арк. 1 – 6.

⁴⁵⁹ Пилявский В. Военные инженеры // Вечерняя Одесса. – 1987. – 10 октября.

Документ №2. Розпорядження Одеського Градоначальника міському землеміру Далакве. 14 березня 1836 р. Одеса.

От Градоноч.
14 марта 1836
№ 901

Г. Исправляющ. Должность Городов.
Землемера Деллаква

Надворный советник Николай Синицын в прошении поданном в С. Комитет объяснил, что в закладной данной покойным Графом Петром Разумовским 1833 года на имя майора (ныне полковника) Морозова, значится: что в обеспечение должных ему Морозову 12 тысяч рублей заложены хутора 1) На Одес. Городской земле на Куяльнике в VI части под № 14 и 2) около города Одессы в VI части под № № 15 и 16 м. со всеми строениями и проч. А потому он Синицын по данной ему доверенности на управление теми хуторами, просит уведомить Его в которой части оные №№ хуторов находятся ныне по плану составленному вами в последнее время, в следствии сего, Я поручаю Вашему благородию для удовлетворения таковой просьбы Г. Синицына справиться по надлежащему где следует и об оказавшемся объявить просителю прямо от Себя и для сведения о том донести С. Комитету.

Градоноч[альник].

Д400. –Ф. 59.–Оп. 3.–Спр. 257.–Арк. 2.

Документ №3. Подання міського землеміра Далакві до Одеського Будівельного комітету. 20 березня 1836 р., Одеса

№ 957

21 марта

В Одесский Строительный комитет

В должности

Городового Землемера Деллаква

В следствии предписания Его Превосходительства за № 901, честь имею донести строительному комитету, что, для удовлетворения просьбы Г. надворного советника Синицына, ныне же от меня объявлены были просителю, сведения относительно трёх хуторов покойного Графа Петра Разумовского, заложенных в 1833 году на имя Г. полковника Морозова, в обеспечение должных ему же Морозову двенадцать тысяч рублей.

В Должности Городового Землемера Деллаква.

Д400. –Ф. 59.–Оп. 3.–Спр. 257. –Арк. 3.

Документ №4. Лист Одеського комерційного суду до Одеського будівельного комітету. 17 квітня 1836 р., Одеса

№ 1346

18 марта

М.Ю.

В Одесский Строительный комитет

Коммерческий суд

№1807

Поверенный наследников Умершего Графа Петра Разумовского Надворный Советник Синицын, по случаю предстоящей продажи; в пользу залогодержателя Корпуса Инженеров Полковника Морозова, хуторов означенного Разумовского, по закладным, совершённым в сем суде, значащихся в VI части Г. Одессы под №№ 14, 15 и 16 подал в сей суд прошение, что в VI части, как видно из плана Одессы, ныне нет ни одного хутора принадлежащего Разумовскому; а как Коммерческому Суду и будущим покупателям, во избежание всяких недоразумений, при покупке и выдаче на то документов, необходимо знать в какой именно части, по нынешнему плану Одессы, находятся означенные в закладной хутора, то Суд покорнейше просит Строительный Комитет доставить оному о том сведения: по закладной же один из тех хуторов показан состоящим на Куяльнике в VI части под № 14 земли под оные 25 десятин, отрытой лист на оный выдан 17го Генваря 1816 №39, а другой около города в VI части под № № 15 и 16 под которые земли 50 десятин, достался Графу Разумовскому по купле от Графа Якова Булгари.

Секретарь Леонтьев.

На документі приписка рукою землеміра Деллакка: “Хутора значащиеся в VI части под № 14м, 15 и 16м по старому плану, находившиеся в закладе у полковника Морозова, по новому плану находятся в V части под № 17м и 18м в количестве 168 десятин и известные под названием Новосильцова и большого Разумовского. Деллакка”.

ДАОО. – Ф. 59. – Оп. 3. – Спр. 257. – Арк. 4.

Документ №5. Витяг з Журналу Одеського будівельного комітету поданий до Одеського комерційного суду. 27 квітня 1836 р., Одеса

1346 № 4 В Журнале Апреля 27 дня 1836.

Просутствие Одесского С. Комитета Докладывает в здешний Коммерческий Суд, отношением от 17 сего апреля за № 1807м Извещая, что Поверенный Наследников Умершего Графа Петра Разумовского, Надворный Советник Синицын, по случаю предстоящей продажи, в пользу Залогодержателя Корпуса Инженеров Полковника Морозова хуторов означенного Разумовского, по закладным совершённым в оном суде, значащихся в VI части Г. Одессы под № № 14, 15 и 16 Подал в оный Суд прошение, что в VI части как видно из плана ни одного хутора принадлежащего Разумовскому; а как Коммерческому Суду и будущим покупателям, во избежание всяких недоразумений при покупке и выдаче на то документов, необходимо знать в какой именно части, по нынешнему плану Одессы находятся означенные в закладной хутора то Суд просим Комитет доставить о том сведения: по закладной .. один из тех хуторов показан состоящем на Куяльнике в VI части под № 14 земли под оным 25 десятин, открытый лист на оный выданы 17 Генваря 1816 № 39 а другой около города в VI части под № № 15 и 16 под которыми земли 50 десятин доста... Графу Разумовскому купить от Графа Якова Булгари вследствие такового отношения Коммерческого Суда Г. Исправляющий Должность Городового землемера Деллакка, на данное Ему поручение ныне донёс, что хутора значащиеся в VI части под № 14, 15 и 16 по старому плану, находящиеся в закладе у полковника Морозова, по новому плану

находится в V части под № 17, 18 в количестве 168 десятин известные под названием Новосильцова и большого Разумовского.

Заключили: о таком донесении Г. Диаллава уведомить здешний Коммерческий Суд, в ответ на отношение оного за № 1807=присовокупив при том, что со сторон сего Комитета на продажу того количества земель, которое принадлежит Графу Разумовскому по законным документам препятствия не имеются. После чего сочтя дело сие оконченным сдать оные в своё время для хранения в архив.

Между тем предложить Градской полиции чтобы она по взыскании с Г. Синицына за употреблённую в Комитете вместе гербовую и простую бумагу четырёхста руб. отдала оные в Одес. Уездное Казначейство для подчисления к казённым доходам в каковом взыскании дать знать их Казённой палате.

Восемь дел перенумерованных и скрепленных шесть листов писанных.

Воиников.

ДАОО. –Ф. 59.–Оп. 3.–Спр. 257.–Арх. 5,6.

Natalya Mykhaylenko

Documents of State Archive of Odesa region on P. O. Rosumovskyi

The grandson of the last Ukrainian hetman Petro Oleksiyovych Rosumovskyi left noticeable sign in the history of Odesa. In the article the unpublished documents are represented and analysed. These documents refer to the history of the creation of the P. Rosumovsky's estate and its fate after his death.

УДК 94 (477.74):37.035.6:357.1-058.22

Олег Мельник

ДЕКІЛКА ДОКУМЕНТІВ ПРО ДОСЛІДНИКА ІСТОРІЇ ОДЕСИ Д.Г. АТЛАС

Автор розглядає факти біографії відомого історика Одеси Доротеї Генріхівни Атлас та впроваджує до наукового обігу невідомі раніше документи, що стосуються її навчання на історичному та юридичному факультетах Одеських вищих жіночих курсів (1903 – 1912 рр.).

Доротея Генріхівна Атлас – історик, краєзнавець, авторка кількох наукових розвідок та двох відомих праць з історії Одеси, в тому числі першого підручника з історії міста, що був опублікований у 1915–1916 рр. Автори передмови до сучасного перевидання праці Д.Г.Атлас О.Губарь та Є.Голубовський справедливо стверджують: „Абсолютно очевидним є те, що наукових праць Д.Г. Атлас підготовлено в роки її навчання на вищих жіночих курсах.”⁴⁶⁰ Саме під час навчання на Одеських вищих жіночих курсах (далі – ОВЖК) Д.Г. Атлас сформувалася як дослідник, під керівництвом її вчителя професора Івана Андрійовича Лініченка (1857–1926 рр.) – талановитого вченого, учня В.Б. Антоновича. Під його редакцією вийшли два томи праць ОВЖК, де публікувалися „реферати слухачок, що були ними прочитані на практичних заняттях з Російської історії”. „Реферати” ці вражали обсягом та ґрунтовністю, бо

⁴⁶⁰ Голубовский Е., Губарь О. Урок истории // Атлас Д. Старая Одесса ее друзья и недруги. – Одесса, 1992. –С.5.

були, за словами І.А.Линиченко, справжніми науковими дослідженнями.⁴⁶¹ Розвідкам слухачки Д. Атлас, що містилися у зазначених томах, була притаманна не тільки науковість але, й палка любов до рідного краю. Навіть, розглядаючи перебування англійського та французького дипломатів при російському дворі часів Катерини II Доротея Генріхівна звертала особливу увагу на характеристики постатей А.Розумовського, Й.Дерібаса, Г.Потьомкіна, О.Безбородька та ін. осіб, пов'язаних з історією України та її Півдня.⁴⁶² Однак найціннішою напевно була праця “Стара Одеса її друзі та недруги”, у якій молода дослідниця розглянула історію Одеси кінця XVIII – XIX ст. у контексті постійного протистояння волелюбної “столиці Півдня” з консервативними колами російської столиці. У другій частині цього дослідження („Одеса та російський народ”) авторка, спираючись на праці О. Маркевича, І. Рудченка, П. Чубинського, О. Де-Рібаса та ін., показала зв'язок між Одесою та широкими верствами українського сільського населення⁴⁶³. Зазначена праця студентки Д.Г.Атлас була двічі опублікована окремими виданнями перший раз – у 1911 р. другий – у 1992 р.

“Про долю Доротеї Генріхівни відомо небагато,” – відзначають О. Губарь та Є. Голубовський.⁴⁶⁴ Фонди Державного архіву Одеської області містять декілька документів, які стосуються навчання Д. Атлас на ОВЖК. Зокрема, вони свідчать: Доротея Генріхівна ще у 1903 р. вступила на Мовне відділення щойно заснованих Одеських педагогічних курсів, які у 1906 р. були перетворені на Одеські Вищі жіночі курси. Заява Д. Атлас від 1909 р. свідчить, що вона навчалася не тільки на Історико-філологічному, але й на юридичному факультеті курсів (про це не писав жоден з біографів Д.Атлас). Лекційна книжка Д.Атлас свідчить про навчальні предмети та склад викладачів, які читали їй лекції на Юридичному факультеті. Нажаль лекційної книжки Д.Атлас з Історико-філологічного факультету, а також протоколів іспитів з її оцінками знайти не вдалося. Зазначені документи між іншим свідчать про домашні адреси Д.Г.Атлас під час її навчання на ОВЖК (вул. Князівська №2, кв. 20; вул. Херсонська №40, кв. 1). Можливо на якомусь з цих будинків у майбутньому з'явиться меморіальна дошка. Своє навчання на ОВЖК Д.Г.Атлас закінчила у 1912 р. Вона склала державні іспити в комісії Новоросійського (Одеського) університету та отримала диплом першого ступеню⁴⁶⁵.

“Любов до Батьківщини – одне з найцінніших і водночас найміцніших людських почуттів”. Цими словами розпочала Д.Атлас свій підручник з історії Одеси.⁴⁶⁶ Доротея Генріхівна Атлас палко любила свою малу батьківщину. Вона заслуговує на те, щоб сучасні одеські історики краще дослідили її біографію.

⁴⁶¹ Линиченко И.А. [Предисловие] // Труды слушательниц Одесских Высших женских курсов (далее – ТСОВЖК). – Одесса, 1910 – Т.1. –В.1. –С. II; Линиченко И.А. Предисловие // ТСОВЖК. – Одесса, 1911 – Т.1. –В.2. –С. I;

⁴⁶² Атлас Д.Г. Дневник французского дипломата Мари-Даниеля де Корберана // ТСОВЖК. – Т.1. –Вып.1. –С. 65, 73, 81, 86 – 95, 116 – 119; Атлас Д.Г. Джеймс Гаррис, его дипломатическая миссия и письма из России // ТСОВЖК. – Т.1. –Вып.1. –С. 11, 13, 50.

⁴⁶³ Атлас Д.Г. Старая Одесса, ее друзья и недруги // ТСОВЖК – Т.1. –В.2. –С.256 – 270.

⁴⁶⁴ Голубовский Е., Губарь О. Урок истории. –С. 6.

⁴⁶⁵ ДАОО. ф.334, оп.3, Спр.7656, Арк.8

⁴⁶⁶ Атлас Д. Учебная книжка «Одесса». Руководство для учащихся в низших и средних учебных заведениях. –Одесса, 1915 – 1916. –С. VII.

Документи:***Документ 1. Прохання Д.Атлас про зарахування її на Одеські Вищі жіночі курси. 12 серпня 1903 р.***

Его Высокоородно господину Директору Педагогических курсов
Домашней наставницы Доротей Атлас

ПРОШЕНИЕ

Прилагая при сем метрическое свидетельство за №1220 и свидетельство об окончании 8 классов гимназии за №100019, честь имею покорнейше просить о зачислении меня на курсы (словесное отделение) и имею прибавить, что с 1892 года и по настоящее время, т.е. в течении одиннадцати лет, находилась непрерывно на службе в школах Одесского Учебного Округа.

Домашняя наставница Доротея Атлас.

Одесса, августа 12, 1903 г. Жительство имею по Княжеской ул., д. №2, кв. 20

Свидетельство Об окончании гимназии за №10019 получила 25 сентября 1901 года

Подпись Д.Атлас.

ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7684. – Арк. 53.

Документ 2. Прохання Д.Атлас про зарахування її на II курс Юридичного факультету Одеських Вищих жіночих курсів. 9 вересня 1909 р.

Его Превосходительству

Господину директору Одесских Высших Курсов.

Окончившей курс историко-филолог. отд.

Доротей Атлас

ПРОШЕНИЕ

Чсть имею просить Ваше Превосходительство о зачислении моем в число слушательниц II курса юридического факультета. При сем имею честь присовокупить, что мною сданы экзамены по политической экономии, государственному праву, латинскому языку, русскому праву (часть курса).

Доротея Атлас

Одесса,

Сентября 9, 1909 г.

Жительство имею

по Херсонской ул., в дом. № 40, кв.1.

ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7684. – Арк. 6.

*Документ 3. Лекційна книжка студентки юридичного факультету
Одеських Вищих жіночих курсів Д.Атлас. 1909 – 1911 рр.*

ЛЕКЦИОННАЯ КНИЖКА СЛУШАТЕЛЬНИЦЫ ОДЕССКИХ ВЫСШИХ
ЖЕНСКИХ КУРСОВ

факультет юридический* Атлас Доротея Генриховна
год поступления 1909

осенний семестр 1909*10

А.Я Шпаков Русское право 10 часов
А.И.Загоровский История римского права 6 часов
Э.Я.Немировский уголовное право 4 часов
В.Н.Твердохлебов История финансового права 4 часов
Э.Я.Немировский Энциклопедия права 4 часов

весенний 1909*10

А.Я Шпаков Русское право 10 часов
А.И.Загоровский История римского права 6 часов
Э.Я.Немировский Уголовное право 4 часов
В.Н.Твердохлебов Энциклопедия права 4 часов

осенний семестр 1910*11

А.И.Загоровский Гражданское право 6 часов
В.Н.Твердохлебов Статистика 3 часов
А.Я.Шпаков Гос. право 5 часов
Э.Я.Немировский Уголовное право 2 часов
Г.И.Тиктин Практ. занятия по политической экономии и статистике 1 час

весенний семестр 1910*11

А.И. Загоровский Гражданское право 6 часов
В.А. Твердохлебов Статистика 3 часов
А.Я. Шпаков Гос. право 5 часов
Э.Я. Немировский Уголовное право 2 часов
Г.И. Тиктин Практ. з. по политэкономии и статистики 1 час

осенний семестр 1911*12

А.Я.Загоровский Торговое право 2 часов

А.Я.Штаков Международное право 3 часов

А.Я. Загоровский Гражданское судопроизводство 2 часов

А.М.Клигин Церковное право 3 часов

Э.Я.Немировский Уголовное судопроизводство 4 часов

А.П.Михайлов Полицейское право 2 часов

ДАОО. –Ф.334. –Он.4. –Спр. 69. –Арк. 1 – 10.

Oleg Melnyk

Some documents on the researcher of a history of Odesa D.G.Atlas

The author considers the facts of the biography of the well known historian of Odesa Doroteja Atlas and puts into a scientific use the documents not known earlier concerning her training at historical and legal faculties of the Odesa supreme female courses (1903 – 1912).

ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Дана публікація є рецензією на роботу: Православна церква на півдні України (1775 – 1781) / Упорядник І. Лиман / Джерела з історії Південної України. Т. 4. – Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 2004. – 560 с.

Робота І. Лимана є результатом його багаторічних фундаментальних досліджень з історії православної церкви на південноукраїнських землях XVIII – початку XIX ст. Вона стала логічним продовженням серійної публікації “Джерела з історії Південної України”, яку здійснює Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького, Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Запорізька філія Східного інституту українознавства ім. Ковальських. Автор продемонстрував нам нове концептуальне бачення багатьох проблем історії півдня України досліджуваного періоду. Він спростував традиційне уявлення, яке склалося в історичній літературі, про недостатність джерельної бази для вивчення історії православної церкви на теренах Південної України. Плідна евристична робота, проведена ним в 29 архівних і музейних установах України та Росії дала можливість виявити й опублікувати 362 документи, які охоплюють період з червня 1775 по грудень 1781 рр. Їх залучення до наукового обігу дозволяє глибоко і всебічно висвітлити дану проблему.

Матеріали рецензованої монографії побудовані за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається із роботи І. Лимана “Православна церква на півдні України після ліквідації Вольностей Війська Запорозького” та чотирьох розділів, куди увійшли, в основному, архівні матеріали та 90 документів, що вносяться републікацією.

Тож авторська робота, яка передусе розділам, написана на основі багатої джерельної бази, яка представлена різними групами джерел. Звертають на себе увагу принципові новачки дослідника в оцінці релігійно-церковного устрою регіону впродовж перших семи років після ліквідації Вольностей Війська Запорозького. Обґрунтовано безпідставність тези, що тривалий час була панівною в офіційній історіографії, за якою православ'я на південноукраїнські землі по-справжньому прийшло лише після ліквідації Запорозьких Вольностей завдяки цивілізаторській державній політиці, а “до того воно знаходилося тут чи не в зародковому стані”. Аналізуючи історичні умови розвитку православної церкви на півдні України в контексті загально історичних подій, які мали місце у регіоні, дослідник зосередив увагу на тих аспектах, що наклали відбиток на церковне життя. Розвиваючи версію про роль особистості в історії, І. Лиман звернув увагу на те, як особисте ставлення “вінченосної особи” до православної церкви вплинуло на релігійну політику в державі в цілому і на Півдні, зокрема. Він вважає, що будучи далекою від православ'я, Катерина II зуміла продемонструвати зовні панобливе ставлення до церкви, налагодити потрібні їй взаємини з нею, поставивши при цьому духовенство у повну залежність від її волі. Підпорядкована імператриці синодальна влада чітко йшла у фарватері її політики, приділяючи помітну увагу південному краю.

Автор розглядає ідею заселення Південної України під кутом зору церковної реорганізації. Зростання чисельності населення південних регіонів імперії під гаслом звільнення православних народів з під влади мусульманської Туреччини та католицької Польщі, привело до територіальних змін і необхідності уніфікації політичного, соціально-економічного, військового та релігійного устрою у відповідності до загальноросійського. Реальною перешкодою для втілення цих планів було існування Вольностей Війська Запорозького, населення яких було не лише неїдконтрольним державній владі, але й негативно до неї налаштованим. Маніфест Катерини II від 3 серпня 1775 р., за яким була ліквідована Січ, відкривав шлях для розбудови південного краю у відповідності з політикою уряду. Адміністративно-територіальні зміни обумовили трансформацію церковного устрою. У зв'язку з тим, що на південноукраїнських землях мала місце низка обмежень компетенції Синоду в питаннях управління церквою, церковне будівництво значною мірою залежало від світської влади та єпархіальних архієреїв. І. Лиман вважає, що для духовенства півдня України концентрація реальної влади над церквою в руках влади світської не стала новиною тому що була традиційною. Адаже і за періоду Нової Січі духовні особи, які знаходилися на території Вольностей Війська Запорозького, перебували в реальній залежності від світської влади в особі Коша”.

Не зважаючи на достатнє висвітлення в історичній літературі, автор вважає за доцільне детально розглянути процес переселення греків із Криму на землі Південної України, як один із головних проявів державної колонізації, що спричинив там не лише зміни етнічного складу населення, але й привів до утворення Готфійської та Кафійської єпархій.

Значну увагу дослідник приділяє питанню розбудови єпархіальної влади у регіоні. Аналізуючи цю проблему він дійшов до висновку, що уряд, піклуючись про розвиток православної церкви переслідував, перед усім, свої політичні наміри. Зокрема, коли за іменним указом Катерини II від 9 вересня 1775 р. була заснована Слово'янська та Херсонська єпархія, архієпископом до неї призначався ієромонах Євгеній (Булгаріс) – грек за національністю, вчений, який до того ж був особисто відданий імператриці. Вибір був обумовлений, насамперед, політичними міркуваннями. Він мав стимулювати переселення греків до регіону і, одночасно, уособлювати собою “цивілізаторську і культурницьку місію держави в дикому степу”, тобто на території старих українських єпархій, не володіючи при цьому навіть російською мовою, не кажучи вже про українську. Протягом періоду перебування на чолі єпархії (1775 – 1779 рр.) архієпископ неодноразово демонстрував імператриці готовність діяти в руслі її політики. Про це свідчить формування мережі духовних правлінь, підлеглих Слово'янській і Херсонській консисторії. Для посилення духовного нагляду за колишніми запорожцями було закладене Слово'янське духовне правління, замість Старокозацького, яке символізувало залишки церковного устрою Запорозьких Вольностей. Засновані Євгенієм установи духовної влади успішно діяли і при наступному архієпископі, яким став грек Никифор (Феотокі). Дослідник обґрунтовує думку, що церковний устрій регіону за сім років, які минули після ліквідації Нової Січі, зазнав трансформацій, що робили його більш контрольованим з боку центральної влади і сприяли колонізації Півдня. Інтересам держави відповідало створення мініатюрної

Готфрійської та Кафійської єпархії, яка проіснувала лише до смерті митрополита Ігнатія (1786 р.), виконавши свою основну місію – залучення греків до Росії.

Слушно вважаючи, що показником розвитку церковного устрою південноукраїнського регіону є зростання кількості релігійних споруд, І. Лиман вважає за доцільне підрахувати їх чисельність до і після заснування Слов'янської та Херсонської єпархії. Аналізуючи дані різних дослідників щодо кількості церковних споруд на Запоріжжі до 1775 р. та опираючись на документальні матеріали автор стверджує, що в період Нової Січі на території Вольностей діяло не менше 35 церков, 19 каплиць і 2 скитів. Новостворена єпархія відразу отримала 344 церковних споруди з інших єпархій, зокрема, Київської, Переяславської, Воронежської та Білгородської. За зробленими підрахунками протягом 1775 – 1781 рр. було закладено ще близько 107 церковних споруд. При цьому зазначається, що уряд запобігав надмірному розширенню мережі церков, що було обумовлено державною політикою щодо фінансування духовного відомства. Пріоритетним було фінансування будівництва церков для військових, деяких категорій іноземних переселенців і мешканців адміністративних центрів. Тож решта будівництва велася, здебільшого, за кошти парафіян, в тому числі й колишніх запорозьких козаків, а зростання кількості церков значною мірою відбувалося на основі тієї бази, яка була створена ще до 1775 р. Тож порівнювати їх загальну чисельність до і після ліквідації Запорозьких Вольностей не зовсім коректно. Але можна цілком погодитися з висновком дослідника, що суттєві зміни, які відбулися у розбудові церковної системи, ще не дають підстави протиставляти “цивілізацію”, яку принесла політика Катерини II, “дикості” цих територій до 1775 р.

Заслуговує на увагу читача глибокий аналіз становища духовенства, яке відіграло помітну роль у розвитку православ'я у регіоні. Дослідник показує важливе значення монастирів у духовному житті козаків за часів Нової Січі, коли чорне духовенство по праву вважалось елітою серед духовних осіб. Залучення до розбудови церковного життя на Півдні іноземного чернецтва, спричинило суттєві зміни у його складі. Серед негативних наслідків цього процесу відзначено появу осіб з авантюрною вдачею, які були досить далекими від духовної досконалості. Такі приклади були не поодинокі. Одже автор, посилаючись на документальні дані, наводить деякі із них. Детально розглянуто позиції та функції білого духовенства, до якого належало більше 90% духовних осіб. Соборноправність та виборність духовенства, що було традиційним явищем для України увійшли в певні протиріччя з практикою призначення церковнослужителів. І. Лиман розцінює ситуацію, яка склалася навколо білого духовенства Слов'янської та Херсонської єпархії як результат складного компромісу між традиціями населення регіону і порядками, які намагалася вкоренити тут центральна та єпархіальна влада.

Вивчаючи досліджувану проблему, автор приходить до закономірних та переконливих висновків. Не перелічуючи кожен із них окремо можна зазначити, що в цілому період після ліквідації Запорозьких Вольностей став для православної церкви в Південній Україні часом поступових трансформацій, націлених на інтеграцію в загальноімперську систему. Така специфіка церковного устрою була обумовлена деякими поступками з боку центральної влади, для якої пріоритетним було не церковно-релігійне питання, а якомога скоріша колонізація та економічне освоєння регіону.

Особливу цінність рецензованої монографії представляє публікація тематично підібраних документальних матеріалів. До першого розділу—“Система управління та церковно-адміністративний устрій”—увійшло 56 документів, переважна більшість яких представлена групою документів, що знаходяться в архівосховищі Російського державного історичного архіву і публікуються вперше. Вони дозволяють прослідкувати процес заснування Слов'янської та Херсонської єпархій, формування органів єпархіальної влади та їх діяльність. На особливу увагу заслуговують відомості про церкви та парафіяльне духовенство, які були переведені до новоствореної єпархії зі складу Переяславської (документ № 11), Київської (№ 12—14), Воронежської (№ 15), Білгородської (№ 16) єпархій. Низка документів висвітлює проблему переселення греків із Криму до Азовської губернії і заснування там Готфрійської та Кафійської єпархії (№ 37- 50).

Другий розділ, який має назву “Церковна та монастирська власність. Зведення релігійних споруд”, містить 107 документів, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу. Вони дають уяву про освячення нових церковних споруд, церковні та монастирські володіння, в тому числі й земельні. Окремо слід відзначити документи № 114 -117, датовані 1777 р., де йдеться про опис речей колишньої січової Покровської церкви, складений Слов'янським духовним правлінням. Він дає певну уяву не лише про становище цієї церкви, але й вказує на її важливе місце у духовному житті козацтва, яке завжди надавало їй значну матеріальну підтримку.

Третій розділ – “Призначення, переміщення та усунення духовних осіб”- включає 100 документів, з яких лише 23 републіковано. Як видно уже з назви розділу, вони безпосередньо торкаються кадрових питань служителів церкви, виплати їм жалування тощо. Як і всі інші, ці документи розміщено в хронологічному порядку, тож серед них трапляються й такі, що різняться за тематикою.

У четвертому розділі – “Функції духовенства. Духовний суд” здійснено публікацію 99 документів, основу яких складають архівні матеріали. Вони розкривають взаємовідносини світської та духовної влади, піднімають питання про виконання духовними особами своїх обов'язків, про духовний суд, освіту, висвітлюють відносини православного духовенства з представниками інших релігійних конфесій.

Підводячи підсумки, слід вказати ще на один важливий аспект, що посилює цінність монографії. Це наявність науково-довідкового матеріалу, який містить коментарі, словник застарілих та рідковживаних слів, іменний та географічний покажчики і хронологічний перелік документів. Не виникає сумнівів, що оригінальне дослідження І. Лимана, викладене в цікавій і доступній формі, займе достойне місце в історичній науці.

Нещодавно відбувся захист докторської дисертації Ігоря Лимана автор рецензії та редколегія щиро вітає його з цією важливою подією і достойним підсумком багаторічної роботи над проблемами історії церкви на півдні України.

Natalya Dianova

Investigation on the development of the Orthodox Church in the South of Ukraine

This publishing is review on the work “The Orthodox Church in the South of Ukraine (1775-1781)/The author I.Lyman/ /The Sources for the historical of southern Ukraine. Vol.4.-Zaporizhzhya:AA“Tandem-U”, 2004.– 560 p.”

“СКАРБИ КНИЖКОВОГО МИСТЕЦТВА: УКРАЇНСЬКІ СТАРОДРУКИ XVI-XVII ст.”

До уваги читача пропонується інформація про виставку стародруків XVI-XVII ст. з музею книги Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького.

Так називається виставка, яка відкрилась в травні 2004 р. і експонується до сьогодні в Музеї книги Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького, яка розміщена на вулиці Пастера, 13. У вересні 2004 р. Бібліотека відсвяткувала свій 175 ювілей. Її фонди налічують понад 5 мільйонів одиниць зберігання від XI ст. до найновітніших видань з різних галузей знань.

Метою цієї виставки є продемонструвати багатство оформлення українських стародруків XVI-XVII ст. на прикладі кількох видань, що зберігаються у відділі рідкісних видань і рукописів ОДНБ. Експозиція допоможе уявити складність кропівки, тривалості і виснажливості праці наших пращурів над Книгою.

Будь-яка книжка в XVI-XVII ст. була справжнім мистецьким витвором. Про це яскраво свідчать палітурки. На традиції книгодрукування серйозно вплинули традиції рукописної книги. Перші українські стародруки мають такий же нарядний вигляд, як і їхні рукописні сестри зазначеного періоду. Майстри-палітурники нерідко створювали обкладинку як дивовижний витвір мистецтва. Книга мала застібки, зав'язки, що оберігали дошки й сторінки від пошкодження. Зразки таких палітурок представлено на виставці.

Видання доби середньовіччя вражають не лише обкладинками, а й внутрішнім оздобленням книги: різноманітністю орнаменту і прикрас. Кириличні пиріфти мали художній характер, зокрема, округлість форм, нетрадиційний нахил літер. Це була одна з особливостей, що відрізняла українську книгу того періоду.

Існують певні традиції в оздобленні книжок, що формувались століттями на території України. Саме видання XVI-XVII ст. рясніють заставками, кінцівками, ініціалами, внесенням до візерункових вставок елементів рослинного характеру. Саме таке оздоблення притаманне “Служебнику чи господній літургії”, видання Києво-Печерської Лаври 1620 р., “Октоїху” (“Шестиденнику”), що вийшов в світ у Львові в братській друкарні 1689 р., та ін.

У відділі зберігаються прижиттєві видання видатного ученого, літератора, церковного і громадського діяча, ректора Києво-Могилянської колегії Іоаннікія Галятовського. На виставці демонструються “Ключ Разумения” і “Наука о сложеніи казаній”. Ці твори друкувались у Києво-Печерській Лаврі. За змістом це певного роду настанови з риторики із теоретичними і практичними порадами. Вельми цікаві окремі нотатки про явища природи, про будову тіла людини та інші відомості, які є джерелом пізнання тогочасного стану природничих наук. “Ключ Разумения” мав кілька перевидань.

Бібліотека пишається тим, що її фонди мають життєві видання творів Петра Могили (1597–1647) – видатного українського церковного і культурного діяча, мислителя. Однією з родзинок колекції стародруків відділу рідкісних видань і рукописів

с “Свангеліс учительное”. Твір було надруковано у 1637 р. Видання містить сорок вісім гравюр, кожна з яких займає по півсторінки. Крім того, стародрук прикрашено двома великими гравюрами, де зображено Розп'яття і портрет патріарха Каліста.

За змістом “Свангеліс учительное” – це збірка повчань на недільні дні протягом усього року, на окремі свята. Повчання були вибрані переважно з творів Іоанна Златоуста. Укладали збірку спочатку – патріарх константинопольський Каліст, який жив у середині XIV ст., а пізніше його наступник патріарх Філофій. Повчання були перекладені з грецької мови на слов'янську в XIV-XV ст. В XVII ст. Віленське братство, своєю чергою, здійснило переклад із грецької і слов'янської мов на тодішню українську й видало його у 1616 р. Саме цей варіант “Свангелія учительного” і перевидав Петро Могила. Однак, як сам зазначив, “допустив окремі зміни” у тексті.

Стародрук цінний як пам'ятка мистецького оформлення книги. “Свангеліс учительное” було дуже гарно видано, особливо це стосується художнього оздоблення. Крім кіноварі й фігурних ініціальних літер, книга містить мініатюри і заставки.

Бібліотека має примірник “Острозької Біблії”. Це перше повне друковане видання книг Старого та Нового завітів у перекладі на церковнослов'янську мову. Здійснив його Іван Федоров 1581 р. в Острозі на Волині. Острозька Біблія, мабуть, найвідоміше кириличне стародруковане видання. Її обсяг 628 аркушів (1256 сторінок), що злипили у 104 зошити. Набір здійснено у дві шпальти по 50 рядків у кожній. Оформлена Острозька Біблія строго і просто. Книга має титульний аркуш. Текст взято в гравіровану на дереві рамку. На звороті титулу – герб князя Острозького, на кошт якого вийшла книга, і вірші, які склав Герасим Смотрицький – письменник і педагог, перший ректор Острозької школи (академії). Загальна концепція художнього конструювання книги утверджує тип оформлення, який був властивий надалі українським і білоруським стародрукам.

Завітайте на виставку, де на прикладі лише кількох раритетів XVI-XVII ст. можна простежити, як ретельно, дбайливо працювали наші пращури над створенням Книги. Її багате й ошатне оздоблення, краса і досконалість в оформленні вражає! Від дошки і до дошки стародруки просякнуті теплом тих, хто їх створював. Шануйте Книгу! Бережімо скарби книжкового мистецтва!

Tetyana Podkupko

"Treasures of book art: the Ukrainian old-printed books XVI-XVII c."

The information about an exhibition of the old-printed books XVI-XVII c. from a Museum of the Book of the M. Gor'ky Odessa State Scientific Library by name is offered.

УДК 357.1- 058.22(=161.2)“2003/05”

Сергій Гуцалюк

ДІЯЛЬНІСТЬ ЕКОЛОГІЧНОГО ПІДРОЗДІЛУ ЧОРНОМОРЬСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО З'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Пропонується інформація про діяльність Екологічного підрозділу Чорноморського козацького (гайдамацького) з'єднання Українського козацтва протягом 2003-2005 рр., зокрема охорону довкілля навколо лиманів поблизу Одеси, боротьбу з браконьєрами тощо.

Протягом останніх 14-ти років відродження та розвитку сучасного козацтва на території Одеської області виникло багато різноманітних козацьких товариств. Але на жаль, суспільно-корисними, практичними справами, завдяки яким можливо затверджувати позитивне сприйняття суспільством сучасного Українського козацтва, можуть пишатися далеко не всі з них. Не тільки на Одещині, але і в Україні, однією з перших сфер практичного застосування потенціалу сучасного Українського козацтва стала діяльність Екологічного підрозділу Чорноморського козацького з'єднання.

Екологічний підрозділ було створено з ініціативи старшин Чорноморського козацького з'єднання Українського козацтва генерал-хорунжого УК В. В. Пукліча та полковника УК С. Б. Гуцалюка, наказом №5 від 25.04.2003 р. начальника штабу В. В. Пукліча отаманом підрозділу було призначено полковника УК С. Б. Гуцалюка (з 28 вересня 2005 р. отаман Чорноморського Гайдамацького З'єднання Українського козацтва).

Основним завданням підрозділу є пропагування добайливого ставлення до природи, виявлення та фіксування фактів порушення природоохоронного законодавства, популяризація серед населення історичних традицій українського козацтва, а також роз'яснення серед населення цілей та завдань сучасного українського козацтва.

Діяльність підрозділу охоплює географічно весь одеський край. Особливо активно козаки виявляють себе у м. Одеса, Біляївському, Комінтернівському, Овідіопільському, Ананьївському, Білгород-Дністровському районах та в м. Іллічівську.

Отаманом підрозділу у 2003 р. було укладено угоду про співробітництво з Державним управлінням екології та природних ресурсів в Одеській області. Щоквартально складаються плани спільних заходів підрозділу та управління. Десять відповідно підготовлених козаків підрозділу мають статус Громадських інспекторів з охорони довкілля, з правом складання актів та протоколів про порушення природоохоронного законодавства України. Також козаки мають статус співробітників підрозділу сприяння міліції та прикордонним військам. Частина козаків має у власності мисливську, газову та інші види травматичної дії зброї, оформлену відповідно до українського законодавства.

Створено кінний патрульний екологічний підрозділ, що має в розпорядженні 16 коней верхової української породи фонтанської конєферми.

Практична робота ведеться в наступних напрямках:

1. Проведення рейдів і перевірок з метою виявлення порушень екологічного законодавства під час сезону полювання та риболовлі, а також у міжсезоння.
2. Проведення рейдів і перевірок по виявленню фактів знищення або ушкодження зелених насаджень.
3. Проведення рейдів і перевірок за фактами забруднення довкілля сміттям, стоками або будь-якими шкідливими речовинами.
4. Участь у різних науково-практичних конференціях з питань довкілля. Проведення конкурсів серед старшокласників Одещини "Збережемо Україну – козацьку державу".
5. Участь у громадських слуханнях та у проведенні громадських експертиз з проблем навколишнього середовища.

6. Співпраця зі всіма державними та громадськими екологічними і природоохоронними організаціями та установами.
7. Співпраця з регіональними засобами масової інформації та висвітлення у них діяльності підрозділу.
8. Проведення пропагандистсько-освітніх лекцій з громадськістю та представниками місцевих влади та бізнесу, на яких висвітлюються питання охорони довкілля в окремій місцевості.

За час існування підрозділу козаками виявлено та зафіксовано спільно з державними інспекторами з охорони довкілля в Одеській області 25 значних фактів порушення екологічного законодавства України. За двома таким фактами порушено кримінальні справи. Другий рік поспіль проводиться обласний конкурс серед старшокласників “Збережемо Україну – козацьку державу”. В електронних і друкованих регіональних ЗМІ періодично висвітлюється робота підрозділу.

Діяльність підрозділу обговорювалась на двох Всеукраїнських, одній Міжнародній науково-практичних конференціях з питань захисту довкілля. Старшина підрозділу брала активну участь та сприяла проведенню у червні 2005 р. Міжнародної наукової конференції “Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії” (Одеса), у липні 2005 р. – молодіжної всеукраїнської експедиції “Птахосвіт Тілігулу-2005”. Укладено угоду про співпрацю між козаками та Українським товариством мисливців і рибалок. Спільно з департаментом екології Партії промисловців і підприємців України проводиться проект “ЕКОМАРІП”.

На сьогодні у підрозділ налічує 75 козаків. Має в розпорядженні чотири відеокамери, сім легкових автомобілів, три моторні човни, які є приватною власністю окремих козаків. Все матеріально-технічне забезпечення діяльності підрозділу здійснюється за рахунок власних коштів “у складчину”. Всі заходи козаки підрозділу проводять у свій вільний час. Особливо відзначились у роботі підрозділу полковник УК В. Я. Камінський, осавул УК В. А. Задорожний, сотник УК С. М. Сапожніков, булавний УК В. І. Кіров, ройові УК К. М. Сапожніков та О. А. Чекотун курінний УК В. П. Батенко, підхорунжий УК С. Ю. Іванов та козаки Д. Ю. Сапожніков і В. С. Репуло.

На сьогодні держава не заохочує та не забезпечує природоохоронні заходи громадських інспекторів з охорони довкілля, а Чорноморське козацьке з'єднання не має коштів на хоча б часткове забезпечення цих заходів.

Діяльність Екологічного підрозділу є дуже важливим напрямком діяльності сучасного козацтва, його приклад мають наслідувати й інші козацькі товариства в Україні.

Serhiy Gutsaluk

***Activity of ecological division of the Black Sea Cossack formation
of Ukrainian Cossack Army***

The article covered activity of an ecological division of the Black Sea Cossack (Haydamak) formation of Ukrainian Cossack Army during 2003-2005.

Козаки Чорноморського Гайдамацького з'єднання на екологічному патрулюванні: К.Сапожніков, С.Гуцалюк, В.Кіров
(зліва на право). Осінь 2005 р.

Козаки Чорноморського Гайдамацького з'єднання на екологічному патрулюванні: С.Гудалок, К.Сапожніков. Осінь 2005 р.

ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ З'ЄДНАННЯ: здобутки та перспективи розвитку (2002 – 2005 рр.)

Пропонується інформація про діяльність Чорноморського козацького з'єднання Українського козацтва протягом 2003-2005 рр., зокрема, про заходи по охороні громадського порядку і державного кордону, про благодійну діяльність і виховну роботу з молоддю тощо.

13 травня 2002 р. рішенням Одеського управління юстиції №629 зареєстровано Чорноморське козацьке з'єднання (ЧКЗ), як обласну організацію.

Основною метою ЧКЗ є сприяння розбудови України як суверенної, самостійної та незалежної демократичної і правової держави, відродження Української, за своєю суттю – козацької нації, прогресивних українських козацьких звичаїв і традицій, української національної ідеї в її козацькому варіанті, захист політичних, економічних, культурних та історичних здобутків українського народу, забезпечення його духовного і матеріального добробуту, морального і фізичного здоров'я, відродження, впровадження і розвиток української мови і культури.

Протягом 2003-2005 рр. розроблено Статут, Регіональну Програму відродження і розвитку Українського козацтва на Одещині, виготовлено козацький, державний прапори і хоругву.

Станом на 1 січня 2005 р. в реєстрі Чорноморського козацького з'єднання 5449 козаків, вони об'єднані в одне міське, вісім районних, понад 30 первинних товариства, два курені, вісім колективних членів, один козацький полк, в складі якого 300 жінок-членів козацької громадської організації “Берегиня”, молоді козачата “Молода Січ”. 10 жовтня 2004 р. було прийнято в козаки ще 1435 чоловік в Комінтернівському районі, на чолі з головою райдержадміністрації генерал-хорунжим УК Громяком В. В. і головою Районної Ради полковником УК Симульком В. Д.

Основними напрямками діяльності ЧКЗ є охорона громадського порядку і державного кордону, екологічна та науково-просвітницька робота, благодійна діяльність і виховна робота з молоддю.

Для організації охорони правопорядку і державного кордону при з'єднанні створено і зареєстровано обласне формування під назвою “Козацьке”, яку очолює досвідчений фахівець, 1-й заступник крайового отамана ЧКЗ полковник УК Радішин М. О. На сьогодні в організації 1300 чоловік, які охороняють громадський порядок в селищах і районних центрах Одещини, активно діють разом з працівниками міліції згідно з договором між УМВС України в Одеській області і ЧКЗ. Всі члени мають посвідчення установленого зразка, а замість традиційних червоних пов'язок ДНД вони мають спеціально розроблені і виготовлені номерні нагрудні знаки “Охорона правопорядку і державного кордону”. Згідно з планом співпраці з Прикордонними військами, для надання допомоги в охороні державного кордону, в склад прикордонного наряду увійшли козаки ЧКЗ.

Для участі в охороні довкілля нами створено екологічний підрозділ, який очолює крайовий бунчужний, полковник УК Гуцалюк С. Б. Завдяки діяльності Гуцалюка С.Б. маємо більше десятка громадських інспекторів по охороні довкілля, які активно працюють на Одещині. Екологічний підрозділ по праву завоював авторитет серед жителів Одещини, керівників екологічних організацій, громадськості.

ЧКЗ активно співпрацює з Управлінням освіти і науки Одеської обласної державної адміністрації. Так, у 2003 р. проведений обласний конкурс творчих робіт “Козацька держава”, в яких брав участь понад 121 учень 9-11 класів. Кращі з конкурсних робіт опубліковані в 2005 р. за кошти ЧКЗ. Одночасно ЧКЗ ініціювало і провело разом з Управлінням освіти і науки облдержадміністрації і Управлінням екології в Одеській області екологічний конкурс “Збережемо Україну – козацьку державу”, в якій брали участь понад 100 конкурсних учнівських робіт. Всі учасники і переможці були нагороджені пам’ятними подарунками, козацькими сувенірами, козацькими грамотами. В аналогічних конкурсах у 2004-2005 рр. брало участь понад 520 учнів, що свідчить про зростання інтересу громадськості та молоді до історії козацтва.

За сприяння керівництва ЧКЗ протягом 2000-2005 рр. було видано колективну монографію “Одеса-козацька. Наукові нариси” (Одеса, 2000), підготовлену співробітниками Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАНУ, тези доповідей Міжнародної наукової конференції “українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії” (Одеса, 2005) тощо.

ЧКЗ активно займається благодійною діяльністю, зокрема, в 2004 р. дітям-сиротам піщанської школи-інтернату Балського району Одеської області було передано оргтехніку (комп’ютер, лазерний принтер, сканер), шкільні речі на суму 10 тисяч гривень.

Чорноморське козацьке з’єднання є одним із самих активних товариств на Одещині, і своєю діяльністю показує приклад впровадження в життя Національної Програми відродження і розвитку Українського козацтва.

Volodymyr Puklich

***The Black Sea Cossack formation: achievements and prospects of development
(2002-2005)***

The article covered activity of the Black Sea Cossack formation of Ukrainian Cossack Army during 2002-2005.

НАШІ АВТОРИ

Бачинська Олена – д.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Бачинський Анатолій – к.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Боган Сергій – к.і.н., доцент кафедри українознавства Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Вінцовський Тарас – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Гончарук Тарас – к.і.н., доцент, докторант кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Гродецька Валентина – аспірантка Католицького університету м. Люблін

Гуцалюк Сергій – отаман Чорноморського Гайдамацького З'єднання Українського козацтва, полковник Українського козацтва

Дзиговський Олександр – д.і.н., професор кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Діанова Наталя – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Лиман Ігор – д.і.н., зав. кафедри історії Бердянського державного педагогічного університету

Максим'юк Тарас – перший заступник голови правління Одеського обласного відділення українського фонду культури, член Національної спілки журналістів України, заслужений працівник культури України.

Маленко Людмила – к.і.н., доцент, докторант кафедри історії України Запорізького національного університету

Мельник Олег – викладач кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету

Михайленко Наталя – магістр кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Новікова Людмила – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Подкупко Тетяна – к.і.н., зав. відділом рідкісних видань та рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького

Полторах Володимир – аспірант кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Пукліч Володимир – крайовий отаман Чорноморського козацького з'єднання, генерал-осавул Українського козацтва

Стоянов Федір – аспірант кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Уварова Олена – аспірантка кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Цубенко Валерія – к.і.н., доцент кафедри

<i>Вступне слово</i>	3
----------------------------	---

СТАТТІ

Дзиговський Олександр

Дослідження історії сарматів Північного Причорномор'я в історичних працях XIX – першої третини XX ст.....	5
---	---

Подкупко Тетяна

Історичні традиції чорноморської політики у документах Б. Хмельницького.....	11
--	----

Гродецька Валентина

Утворення Брацлавського воєводства і встановлення його кордонів у XVI–XVII ст.....	16
--	----

Полторак Володимир

Невідомий автор ілюстративних матеріалів, доданих до “Літописної оповіді про Малу Росію...” та “Історії донських козаків...” О. І. Рігельмана.....	20
--	----

Лиман Ігор

Кадрова політика стосовно південноукраїнських єпархіальних архієреїв в останній чверті XVIII – середини XIX ст.....	23
---	----

Гончарук Тарас

Про роль нападків української козацької старшини в історії Одеси кінця XVIII – першої половини XIX ст.....	33
--	----

Бачинська Олена

Запорозькі залоги Нижнього Придунав'я у російсько-турецькій війні 1806-1812 рр. (за біографіями задунайських козаків).....	39
--	----

Уварова Олена.

До питання про заснування у Криму грецької колонії Балта—Чокрак.....	48
--	----

Цубенко Валерія

Формування території та населені пункти Новоросійського військового поселення кавалерії (1817–1857 рр.).....	52
--	----

Новікова Людмила

До питання про дослідження історії запорозького козацтва у Південній Україні в першій половині XIX ст. (історіографічна спадщина А.Скальковського).....	65
---	----

Стоянов Федір

Створення і служба козацьких полків Лівобережної України 1863-1864 рр.....	72
--	----

Маленко Людмила

Ф. А. Щербина і його “История Кубанского казачьего войска”	77
--	----

Вінцовський Тарас

З історії одеської газети “Рідний Курінь”	85
---	----

Максим'юк Тарас

Мазепинці-самостійники в Одесі	90
--------------------------------------	----

Боган Сергій

Представники національних меншин у лавах Чорноморського повстанського козацького війська на Одещині та в Придністров'ї (1920-1921 рр.).....	101
---	-----

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Бачинський Анатолій

Задунайська Січ і Росія: остання чверть XVIII ст.....	105
---	-----

Михайленко Наталя

Документи Державного архіву Одеської області про П.О. Розумовського121

Мельник Олег

Деякі документи про дослідницю історії Одеси Д.Г.Атлас.....126

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ**Діанова Наталя**

Дослідження розвитку православної церкви на півдні України [Рец.:Православна церква на півдні України (1775 – 1781) / Упорядник І. Лиман// Джерела з історії Південної України. Т. 4. – Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 2004. – 560 с.].....132

Подкупко Тетяна

“Скарби книжкового мистецтва: українські стародруки XVI-XVII ст.”.....136

Гуцалюк Сергій

Діяльність екологічного підрозділу Чорноморського козацького з'єднання Українського козацтва.....138

Пукліч Володимир

Чорноморське козацьке з'єднання: здобутки та перспективи розвитку (2002 – 2005 рр.).....142

Наші автори.....**Зміст.....**145

CONTENTS

<i>Introduction</i>	3
---------------------------	---

ARTICLES

Dzygovskiyi Oleksandr

The Sarmatians of the Northern Black Sea Coast region in the historical works of XIX – the first third of XX c.....	5
---	---

Podkupko Tetyana

Historical traditions of the Black Sea politics in the documents B.Khmelnisky.....	11
--	----

Grodets'ka Valentyna

Establishment of Bratslav voevodstvo (province) and making of its borders in XVI-XVII c.....	16
--	----

Poltorak Volodymyr

The unknown author of illustrative materials contained in Rigelman's "The annalistic narration about Little Russia..." and "The History of Don Cossacks...".....	20
--	----

Lyman Igor

Selection of cadres of South-Ukrainian bishops in the last quarter of XVIII – the first half of XIX century.....	23
--	----

Taras Goncharuk

On a role of descendants of the Ukrainian Cossack officers (starshyna) in a history of Odessa at the end of XVIII – in the first half of XIX c.....	34
---	----

Bachyns'ka Olena

The Danube Zaporozhian garnisons in the Russian-Turkish war, 1806-1812 (according to biographies of Trans Danube Zaporozhian Cossacks).....	39
---	----

Uvarova Olena

On foundation of Greek Balta-Chokrak settlement in Crimea	48
---	----

Tsubenko Valeriya

Territory and settled points of Novorossia Military Settlement of a Cavalry (1817-1857)	52
--	----

Novikova Lyudmyla

On Zaporozhian Cossack history studies in South Ukraine at the first half of XIXth century (A.O.Skalkovsky's historiography hereditary).....	65
--	----

Stoyanov Fedir

Establishment and service of the Livoberezhna (Left-Bank) Ukraine Cossack regiment in 1863-1864.....	72
--	----

Malenko Lyudmyla

F. A. Scherbyna and his "History of the Kuban Cossack army".....	77
--	----

Vintskovs'kyi Taras

The history of the Odessa newspaper "Ridnyi Kurin' ".....	85
---	----

Maksim'uyk Taras

Mazepynsi –samostiynyky in Odesa.....	90
---------------------------------------	----

Bohan Serhiy

The representatives of national minorities in the Black Sea insurrectional Cossack Army in Odesa and the Dnister regions (1920-1921).....	101
---	-----

PUBLICATION OF PRIMARY SOURCES

Bachyns'kyi Anatoliy

Zadunaj's'ka (Trans Danube) Sich and Russia: last quarter of XVIII c.....	105
---	-----

Mykhaylenko Natalya

Documents of State Archive of Odesa region on P. O. Rosumovsky.....121

Melnyk Oleg

Some documents on the researcher of a history of Odessa D.G.Atlas.....126

REFERENCES, CHRONICLE**Dianova Natalya**Investigation on the development of the Orthodox Church on the territory of the South Ukraine
[Reference: 'The Orthodox Church in the South of Ukraine (1775-1781)/The author I.Lyman//The
Sources for the historical of southern Ukraine. Vol.4.-Zaporizhzhia:AA“Tandem-U”, 2004.–560 p.']. ...132**Podkupko Tetyana**

“Treasures of book art: the Ukrainian old-printed books XVI-XVII c.”.....136

Gutsal'uk Serhiy

Activity of ecological division of the Black Sea Cossack formation of Ukrainian Cossack Army.138

Puklich Volodymyr

The Black Sea Cossack formation: achievements and prospects of development (2002-2005).142

Our authors.....144**Contents**.....147

ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА

**Записки Відділу історії козацтва на Півдні України
Науково-дослідного інституту козацтва
Інституту історії України НАН України**

Збірка наукових праць
Випуск 1

Комп'ютерний набір: Володимир Полтораки
Комп'ютерна верстка та макетування: Олена Бачинська
Коректор англійського тексту: Людмила Новікова

Здано до набору 15.11.2005. Підп. до друку 13.03.2006.
Формат 64х90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Bookman Old Style. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,25.
Зам. №1303/4. Наклад: 500 прим.
Надруковано з готового макету у принт-студії "Абрикос" СПД Бровкін О.В.
(Свідоцтво ДК №1389 від 11.06.2003 р.)
м. Одеса, вул. Зоопаркова, 25.
тел: (0482) 357-343.